

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

34. AASTAKÄIK 2022 NUMBER 7 (400)

Vaheperemehe sügis

Mihkel Mutt 1155

Seitse mälupilti Jaan Kaplinskist

Sirje Kiin 1184

“Mina räägin kõigiga ühtemoodi, omas stiilis”:

Eestlaste arvamusi keelest ja keelekasutusest

Miina Norvik, Renate Pajusalu 1202

Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon

ja Gruusia-Abhaasia sõda

Aivar Jürgenson 1240

Aasia mõtteloo ja eesti vaimu kohtumiskohta otsides?

Indrek Peedu 1264

Kasvu piirid: Rooma Klubi projekti “Inimkonna ohud”

aruanne. III

Meadows jt 1280

Tõlkinud Andres Kuusk

Arvustus: Tulevikku me veel ei näe. Matti Päts. *Lapselapsest*

vanaisaks: Mälestused. Tartu: Ilmamaa, 2021. 430 lk.

Trivimi Velliste 1318

Abstracts	 1326
<i>Akadeemia</i> autahvel	<i>Toomas Kiho</i> 1333

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika lk 1183, 1201, 1239, 1263, 1279, 1344:

LEONHARD LAPIN (1947–2022) lõpetas Eesti Kunstiakadeemia (Eesti Riikliku Kunstiinstituudi) arhitektuuri erialal 1971. aastal; 1990. a-st Tallinna Kunstiülikooli õppejõud, 1995–2013 Tallinna Kunstiakadeemia üldkompositsiooni ja värviõpetuse õppetooli juhataja, professor, 2013. a-st emeriitprofessor. Aastatel 1992–1998 oli ta Helsingi kunstikooli MAA õppejõud, 2001–2002 Tartu Ülikooli vabade kunstide professor, külalisprofessor Helsingi Tehnoloogiainstituudi arhitektuuri-osakonnas (1994), Eesti Muusikaakadeemias (1997, 2002), Tartu Kõrgemas Kunstikoolis (2015–2017).

Ümbriskaane on kujundanud Kalle Toompere.

VAHEPEREMEHE SÜGIS

Mihkel Mutt

Ulme võimaldab käsitleda põhimõttelisi (sotsiaalfilosoofilisi, bioloogilisi, füüsikalisi jt) küsimusi keskendatult ja teravdatult — selles on ta suur kognitiivne ja prohvetlik veetus. Neist küsimustest tunduvad eriti olulised kaks, mis omavahel tihedalt seotud: tehismintellekti vahekord inimõistusega ja tehnikasaavutuste mõju inimeste kooselu organiseerimisele. Algul esimesest.

Alustuseks meenutagem tavatõdesid, mis oma tavalisusest hoolimata panevad ikka hämmelduma, ühtlasi annavad järgnevale ajalise perspektiivi. Esiteks, kui lühike on *Homo sapiens sapiens*’i ajalugu — ligikaudu sada tuhat aastat. Teiseks, kuidas see on kiirenenu. Suur “uimerdus” lõppes 17. sajandil, nüüdisinimene sai enam-vähem valmis 19. sajandi teisel kolmandikul.

Ulme üritab tabada läheneva maailma eelmärke, tehes seda mitmesuguse täpsusega. Oma teoste toimumisaja määratlemisel on utopiate autorid sageli kummaliselt ning seaduspäratult ekslikud. Nad pole ette näinud mõndagi, mida oleks võinud, ja vastupidi. Kasvõi maailma ühendamist mingi infovõrguga kohtab minimaalselt enne seda, kui see sai teoks reaalsuses. Ja näiteks isegi Aldous Huxley *Heas uues ilmas* (1932) pole televisiooni, kuigi see tegi teose kirjutamise ajal päriselus juba esimesi samme.

Muist asju jõuab elus kätte varem kui prognoositud. Teiselt poolt on autorid paigutanud suhteliselt lähedasse tulevikku asju, mille teostumine tundub praegu nihkunuvat palju kaugemale — nagu näiteks inimesega äravahetamiseni sarnaste androidide loomine või siis — mis on üldse küsitav — kohtumised teiste

Essee toetub 25. septembril 2021 Tartus kirjandusfestivalil Prima Vista peetud ettekandele.

mõistuslike olenditega. Michael Crichtoni *Westworld* ilmus aastal 1973 ja sealse Delose tegevus toimub aastal 1983. Praegu tundub, et nooruses nähtud seriaali *Space: 1999* tiitlis võiks number 1 asendada 2-ga. *Blade Runner* 1982. aastal valminud põhilugu oli paigutatud aastasse 2019, mis juba möödas, ja selle järg aastasse 2049. Midagi ligilähedastki neis toimuvale pole praegu praktikas kujuteldav.

Veel tuleks mainida, kuidas on nihkunud kõikvõimalike utopiate fookus. Kosmosefantaasiaid on võrreldes eelmise sajandi keskpaigaga vähemaks jäänud. Osalt johtub see asjaolust, et inimkonnal on tekkinud vahepeal iseendaga üha uusi probleeme (keskkond, kliima jne). Tundub ka, et unistajatelegi on kohale jõudnud karm tõde inimese aegruumilisest piiratusest. Et aga inimesel on loomusund uurida ja leiutada, siis seda rohkem realiseerib ta vastavat tungi maapealses sfääris. Jah, käimas on totaalne peenhäälestus.

Inimestel on alates 18. sajandi valgustusajastust usk, et kui me oskame — piltlikult öeldes — midagi koost lahti võtta ja saame teada, kuidas see on tehtud, siis suudame seda ise ka valmistada ja veel pareminigi kui algne variant. Suurim tehnootimism seisnebki usus, et jumala või looduse tööd saab parandada — ja suisa peabki!

Siit jätkamegi võimalusega luua masina abil kunsti (masina all pean edaspidi lühiduse mõttes silmas kõike tehisintellekti ehk AI-ga seonduvat).

SUURMEISTRIST SUURKUNSTNIKUKS

Meenutame, et aastail 1996 ja 1997 mängis arvuti Deep Blue toona valitseva malemaailmameistri Garri Kasparoviga. Esimese matši võitis inimene, teise masin. Pärast seda on selliseid matše väga vähe mängitud. Küllap on peapõhjus, et arvutid on aina arenenud, inimene mitte. AlphaZero-nimelise arvutiprogrammi ELO koefitsient on 3400, maailmameister Magnus Carlsenil 2864 (juunis 2022). See on väga-väga suur vahe.

Erialast kirjandust põgusaltki jälgides võib aimata, et tänu masinale on male taandumas mäletamisvõistlusele, kombinatsioonivõimaluste meelepidamisele 20–25 käiguni. Selles liinis pole inimesel masina vastu šansse, loomingulise ereduse ja artistlikkusega ei saa raudse lollikindla süsteemi vastu. Kas selles võib näha meneteeklit ka kunstile? (Täpsustagem, et kunsti all peame silmas loomingut, mitte suvalise asja läbiviimist või resultaatide kõrgetasemel, mida samuti kunstiks nimetatakse.) Paralleeli malega ei tohiks väga pikalt jätkata, sest kuigi malel on kindlasti ka kunstiloomingu tunnuseid, on teda kokkuvõttes tunduvalt lihtsam formaliseerida kui nt maalikunsti või luulet.

Ei pääse veel mõnest tavatõest. Kuigi kunstiliigiti erineval määral (siinses kirjutises on juttu eeskätt sõnaga seotud kunsti-dest) on loomeprotsessi enamasti kaasatud niihästi induktsioon, s.t üksikjuhtude üldistamine, kui ka deduktsioon, s.t loojal on juba enne pihta hakkamist lähteidee või isiklik ülemlause, ta teab, mida otsib, ei lähe huupi ega umbes. (Muuseas avaldub nende kahe paradoksaalne põiming juhtumeis, millest öeldakse, et kirjaniiku sulg on olnud suurem kui ta mõistus, mis tähendab, et autor on kujutanud oma teoses midagi sel kujul, mis ta enda mujal ja otse deklareeritud ideedele võib vastu rääkida.)

Kunstilooming on üheaegselt taas- ja ümberloomine. Seda niihästi üldisemalt, seoses kõigega, millest kunst üldse n-ö koosneb, kui ka kitsamalt seoses teiste ja eriti samast liigist kunsti-teostega. Kunstnik sünnib kultuuri, ta ei saa alustada puhtalt le-
helt, iga uus taies lähtub paratamatult sellest, mida vastavas ühis-konnas on kombeks kunstiks pidada, projitseerub samas laadis või liinis ees olevatele töödele. Ta võib nendega haakudes neid jätkata, nendele vastandudes nendega polemiseerida või midagi vahepealset. Mainime seda siinkohal rõhutamaks: eeskujudel ja kombinatoorikal on kunstiloomingus alati oluline koht.

Sümfooniaid masinad vist veel ei kirjuta, aga levilugudeks on nad täiesti võimelised. Ühe ajastu menulugude helikäigud on omavahel sarnased, korduvad ja varieeruvad. Siin on tegemist samasusestetikaga, millel põhineb näiteks ka pärisfolkloor (sellised tegelased nagu Kaval-Ants ja Vanapagan, vaenelaps ja võõrasema jt rändavad enam-vähem muutumatult loost loosse, hea

saab õnnelikuks ja kuri oma palga jne). Põhimõtteliselt samuti oli asi 17.–19. sajandi rahvaraamatutes ja on nende tänapäevastes analoogides. Niisugustest stereotüüpsetest tegelastest ja nendega toimuvast oskab masin kindlasti keskmisel tasemel uusi kokku segada. Meid aga huvitab praegu süva.

MÕISTUS JA TÄHENDUSED

Seoses sellega tuleks põgusalt meenutada inimese vaimsuse kokkupanu. Hästi üldistatult on tegemist kahe asja, mõistuse (intellekti) ja aru(saamise)ga, nagu vist Kant neid esimest korda eristas (*Verstand* ja *Vernunft*). Kõige selgemalt ilmneb nende kahe vaimse võime vahe nende kasutuses.

Intellekt on seotud teadasaamisega, tõeni jõudmisega — kui tõena mõelda mingit (nt teaduslikku või matemaatilist) kehtivust, suhet. Samuti on intellekt seotud sellega, kuidas, mis vahendeid valides jõuda mingile objektiivsele eesmärgile (näiteks meid ümbritseva maailma tunnetamine, looduseaduste avastamine ja neile tuginedes mingi tehnoloogia väljatöötamine jne). See on seotud tõe kui objektiivse kehtivusega (jätan praegu teadlikult kõrvale analüütilise filosoofia nägemisnurga selles vallas).

Seevastu aru tegeleb tähendustega. Mida mingi asi ülepea tähendab, s.t mis on ta mõte ja tähtsus? Tähenduste kohta ei saa öelda, et need oleksid õiged või valed. Näiteks ei saa väita, et üks elumõtte definitsioon oleks õigem kui teine. Kui loodusteadustes on tõe vallas progress kaheldamatu, sest me läheneme mingil alal samm-sammult täpsema teadmiseni, siis tähenduste puhul mitte, sest siin on tegemist lõputu rea vastustega samadele küsimustele. Tähendus laiemalt seisnebki nende üle mõtlemises, nendega tegelemises. Tähenduse tähendus on temas eneses ja tähtis üksnes inimese, s.t tunnetava subjekti jaoks. Samas — ilma tähendus(t)eta ei saa inimene elada, isegi kui ta ise sellest vajadusest teadlik pole. Tähenduse universaalsus on ka põhjus, miks eelmiste sajandite kunstiteosed (ja filosoofilised süsteemid) pakuvad meile pinget, samas kui selle ajastu teaduslikud katsed ja tõekspidamised on huvitavad üksnes teadusloolastele. Tähendustega tegeldakse re-

ligioonis, traditsioonilises filosoofias ja kunstides — jällegi eriti neis, mis on seotud sõnaga.

Masina vahetõde intellektiga on igati “kollegiaalne”. Enamasti ta sillutab ja kiirendab teed teadusliku tõeni, sest uued mõõteriistad on võimsamad ja täpsemad kui inimmeeled, masin sünteesib saadud andmeid kiiremini jne. Ja kui veel kord malet meenutada, siis seal ei ole tegemist tähenduste, vaid ikkagi teatud eesmärgini (vastase alistamiseni) jõudmisega. (Tõsi, ka romaan võib meid “alistada”, aga see on metafoor.)

Osalt tundub masinakunsti probleem seisnevat ülesande formuleerimises. Levikunsti puhul pole see keeruline. Kui masinale anda ülesanne olemasolevate algoritmide najal luua uus “armujobin” või krimka, siis ta seda ka teeks. Tõsise ehk päriskirjanduse puhul on asi raskem, sest iga sinna küündiv teos on teatud määral *sui generis*, ainulaadne, mistõttu on raske formuleerida masinale antavat ülesannet.

Sellest võiks järeldada, et tähendusväljal pole masina positsioonid nii tugevad kui intellekti alal. Ent mõelgem, kuidas ikkagi kunst tähendustega tegeleb. Kuigi kõrgautorite (nt Thomas Mann, Fjodor Dostojevski, A. H. Tammsaare) tekstis on sageli n-ö puhtaid mõtisklusi ja arutlusi, tegeleb kunst peaaesjalikult ka tähendustega kaemuslikult, kujundite varal. Mainitud arutlused on pandud neid iseloomustamaks tegelaste suhu, kelle kaudu väljendub midagi kõrgemal tasemel teose kui tervikkujundina (nt Vargamäe Andrese elukäigul või Adrian Leverkühni saatusel on üldisem tähendus). Arutlused on seega osa millestki suuremast, on selle teenistuses kõrvuti teose muude komponentidega.

Lihtsustatult öeldes esitab autor sageli mingi pildi või pildiretsepti, mingi kujundi või nende “ploki”, millel tema meelest on tähendus — lootuses, et see on tähenduslik ka lugeja jaoks, liigutab midagi temagi hinges. Näiteks kirjeldab kirjanik “tükki elu”, mis on tema meelest kõnekas. Ta ei pea tingimata suutma selles peituvat tähendust defineerida, piisab, kui ta selle esinemiskoha ära tunneb (tema “maagiline sau” hakkab toksima nagu veesoont leides) ja suudab seda sugestiivselt välja pakkuda, s.t konstrueerib sellest lähtuvalt uue, veel võimsama “elutüki”. Miks masin ei

võiks samamoodi? Kui me oma romantilisust koomale tõmbame, loomisprotsessi demüstifitseerime ega arva, et see käib “läbi jumala”, siis võib masingi tähendusrikast kunsti luua.

Ah et alati ei lähe tal täkkesse? Aga kas kirjanikel läheb? Enamik nende pakutud pilte on ikka ja alati tühisepoolsed.

Seoses sellega tasub meenutada inimese ja masina erinevust näiteks rohtu lennanud tennisepalli otsimisel. Masin käi(a)b süstemaatiliselt läbi kogu maa-ala, see-eest ülikiiresti. Inimene on aeglasem, aga ta teab, kust umbes otsida. Inimese maksimaalne lugemus on neli-viis tuhat raamatut, masin võib tutvuda miljonega. Võib tal lasta läbi töötada kogu maailma luulevarasalve, nii et ta selle tagajärjel suudaks üldistada, mida on eri rahvastel kunagi luuleks peetud (“Mis on luule?”). Kui tal seejärel lasta tungida inimmaailma ja selles ringi sobrada, siis mida ta kunstimõõtmelisena (loe: tähenduslikuna) kvalifitseeriks? Täitsa võimalik, et ta valiks elust känkraid või tompe, mida veidi puhastades ja lihvides ning teistega segades ongi uus kunstiteos valmis. Võib-olla ei suudaks masin automaatselt eristada näiteks ridu “lumehelbeke tasa-tasa” ja ilmateadet lumetormi kohta, aga kui talle on eelnevalt sisse sõõdetud kogu maailma luulekriitika ja muu retseptisioon (muidugi ka ilmateadete oma), siis ta teeks konteksti järgi vahet. (Ja kui ei teeks — kas ei võiks seegi tänapäeval mõjuda võõrandavalt ja värskendavalt, eriti teatud legendi varal serveerituna?!) Ja kui masinalt küsida nii, nagu range kriitik küsib kunstnikult: “Mida te olete tahtnud oma teosega öelda?”, siis võiks masin hüsteeriliselt karjatada: “Ma olen geniaalne masin ja ma ei tea, mis ma teen!”

SÜVA JÄÄB SEISMA

Missugused tegurid võiksid sellise stsenaariumi vastu töötada? Kui pidada selleks küllalt suurt hulka inimesi, kes kunstiloomega vanaviisi seotuna endale elatist teenivad, siis kardan, et kirjutajate, toimetajate jt häääl on määratud hääbuma nagu kodus ketravatel naistel 18. sajandi lõpu Inglismaal. Tekkivad manufaktuurid võtavad neil töö käest. Siin paneb turg asjad paika.

Niisiis — kas läheb kirjutamisega nagu külakingsepa ja kingavabrikuga, käsitöö ja massitootmisega? Mis puutub puhtalt kvaliteeti, siis on järeletegemise ja autentsuse võistlus teatud mõttes ebavõrdne. Üks võib aina täiustuda, s.t järeletegemine saab alati läheneda autentsusele, aga autentsus ei saa kuhugi kaugemale eest ära minna, muutuda veel autentsemaks, kui ta juba on. Kui vaadata tarbija-ostja poolt, siis on kvaliteetne vabrikukaup ja hea firmamärk kindlam valik kui juhukingssepp.

Masin võib kunagi teha nii häid jäljendusi, et pimetesti põhjal ei ütle spetsialistki, millega tegemist. Muidugi pole absoluutne universaalne kvaliteet ainus kriteerium. Kuigi näiteks eritellimusi täitvate rätsepate arv on maailmas vähenenud, pole nad kadunud. Seejuures on võib-olla peamine argument autentsus (inimese vahetu osalus artefakti valmimisprotsessis), mille ihalus on maailmas tõusuteel võrdeliselt tehnilise progressiga. Võib oletada, et osa inimesi võõrastab veel pikka aega masina loodud loomingut ja see on üks viimaseid sfääre, kus inimese poolt tehtu hinnas püsib. Ehk on kunagi maheromaanid, mida kalli raha eest vastavatest butiikidest osta saab. Sealsetel lettidel on kõrvu õrrekana munad ja õrreluuletaja “lullad”. “Mõelda vaid,” ohkab kaugel järeltuleva soo esindaja, “see on pärisinimese kirjutatud, otse kellegi ajust tulnud nagu lüpsisoe piim.”

Põhivooluna ja laiemas mõttes oleks aga teisiti. Kui jätta asjad iseregulatsiooni hooleks, siis oleks veel üks “autori surm” — see päris — käega katsuda. Tulevikus seisaks juttude ja värsside juures märges “valmistaja AS või OÜ see-ja-see”. Sellega kaasneks mitmeid juriidilisi nüansse, näiteks autoriõiguse vallas, küsimus plagiaadist või kompilatsioonist senises tähenduses muutuks anakronistlikuks jne.

Kas suudetaks kokku leppida, et loomismasinaid ei võeta kasutusele? Kardetavasti mitte, sest ei suudetaks esitada piisavalt argumente nende keelamiseks. Ja kui see ka õnnestuks, siis ebaseaduslikult hakataks neid kasutama niikuinii. Ühtegi asja, mis on piisavalt ahvatlev, ei saa keelata, välja arvatud diktatuurides — sedagi ajutiselt.

Aga tundub, et selliselt asjale lähenedes on tegu pseudoprobleemiga. Tegelikult pole küsimus niivõrd masina võimekuses kui nõudluses tema toodangu järele.

Millist kirjandust raamatuturg üldse vajab? Kõige üldisemalt teoseid, mis kajastaksid olulisi probleeme vastava ajastu kulisside kaudu, nii et keskmine lugeja oma maailma ära tunneks. Teisiti on süvakirjandusega, mis kõnetab lugeja igavikulist hingeladet.

Kunagi arvati, et inimese vaimsetes võimetes on areng ja dünaamika: kes täna loeb levit, loeb ülehomme süvat. Aeg on näidanud, et enamik jääbki rõõmsalt levi juurde. Põhimõtteliselt samamoodi on asi looja aspektist — tänane leviautor ei pruugi edendada ega kirjutada ülehomme väärtkirjandust (kuigi ka seda juhtub). Isegi kui vaadata seda üldisemalt, s.t kõrgemale astmele ei edeneks tingimata üks ja seesama indiivid või rühm oma eluajal, vaid vaimsemaks muutuks ühiskond tervikuna, siis ikkagi on tulemus enam-vähem sama. Süva hindajate ring on laienenud väga visalt (miks, see ei kuulu siinsesse käsitlusse).

Oluline on, et vajadus süvakirjanduse järele on pöördvõrdeline selle tasemega. Mida kõrgväärtuslikumate teostega tegu, seda aegadeülesemad ja “kulumiskindlamad” nad tavaliselt on. Vähemasti 19. sajandi keskpaigast, ütleme, *Madame Bovary*st peale kirjutatud teosed on täiesti auditavad praegugi. Inimene võib neid lugeda elu jooksul korduvalt, sest nad pakuvad alati uut. Ühtlasi tarbitakse neid ka ühekordsel kasutamisel aeglasemalt kui levikirjandust, ei neelata, vaid loetakse n-ö mõttega. Kõik see tenderib ühes suunas: süvakirjandust on juba piisavalt, kõik võivad leida midagi oma maitsele vastavat. Selles mõttes ei oleks süvat enam juurde vaja. Muidugi seda kirjutatakse, sest inimese teekonnal tekib siiski uusi probleeme, igal põlvkonnal on vajadus end avaldada ja alati ilmub ka andekaid autoreid. Aga see ei puuduta masinat, mille n-ö seadistamine süvakirjanduse produtseerimiseks oleks ressursi raiskamine, poleks rentaabel. Uussüva valminud massiivid jääks lihtsalt “riiulitele” seisma. Mandumine on mõnus.

Nišitoodete mõttes — lisaks autentsusele — võiks siin muidugi olla imede aed. Kahtlen, kas uut terviklikku “dostojevski

romaani” oleks vaja tekitada, aga miks mitte luua näiteks oma lemmiktegelastest meeliülendavaid konstellatsioone? Me saaksime valmistada teose, kus kohtuvad Ivan Karamazov ning Adrian Leverkühn, vanake Zossima ja *Klaaspärlimängu* vana muusikameister või kus Vargamäe Indrek parandab tervist *Võlumäe* Bergfeldi sanatooriumis (samas kõrval saaks Maurus ajada juttu doktor Behrendsiiga). Raske on midagi põnevamat ette kujutada. Miks ei võiks seda kirjutada lihast ja verest kirjanik? Võiks, kuiigi praktikuna arvan, et see oleks määratud jääma väga kitsasse kirjandusgurmeele ringi.

Eelöeldu kehtib ka tõlkimismasinade kohta, mille üle olen mõtisklenud teisel (vt romaan *Mägrad hernes*). Nende otstarve oleks olnud viia vähe kõneldavates keeltes loodud tippteosed laiemasse ringi. Kardetavasti oleks nendeigi lugejaskond väga piiratud.

Tunnistan, et kõik, mis seotud loominguga kitsamalt, mõjendab mind siiski suhteliselt vähe, igal juhul vähem kui mõned tehisintellektiga seotud üldisemad asjaolud. Sest nendel pole pistmist isegi mitte turuga.

VÕIME LUUA JA VÕIME ARU SAADA

Iga elund, mida ei kasutata, atrofeerub: muskel närvetub, meeleorgani teravus langeb jne. Nõnda on ka ajuga. Sageli tuuakse näiteks peastarvutamise oskuse nõrgenemine iga hetk käepärast olevate kalkulaatorite tõttu. (Samas pole mõtet nende vastu olla, sest nad teevad elu hõlpsamaks nagu autodki. Ehk tuleks tasakaalustamiseks iga nädal suur korrutustabel kolm korda peas läbi võtta — analoogiliselt jalgrattasõidu või sörkimisega.) Peastarvutamisest olulisemad on muutused aju nendes sektorites, mis tegelevad tähendustega üldisemalt ja kunstiloominguga kitsamalt. Esmapilgul võib tunduda ideaalne olukord, kui inimene ise ei pea enam tundma loomepiinu, aga head kirjandust tuleb — masina abil — nagu imeveskist, sina ainult lesi ja loe mõnuga. Paraku see stsenaarium ei tööta. Suutlikkus luua ja suutlikkus aru saada on omavahel seotud (jällegi mitte tingimata ühe ja sama isiku, vaid inimese kui liigi puhul). Kui väheneb üks, väheneb ka teine. Kui inimesed ei pea enam ise looma head ja väga head kirjandust,

siis atrofeerub ka võime sellest aru saada. See oleks ka lisategur, mis kahandaks vajadust uute tähtteoste järele. Vastav protsess eskaleeruks, praegu on see algusjärgus.

Tõeliselt düstoopilisena võiksime kujutleda kahte graafikut. Üks on tõusev ja markeerib inimese loodud masina võimet luua järjest tihedamaid ja sügavamaid kunstiteoseid. Teine graafik on langev, märkides inimese enda nutikust ja tema võimet tegelda tähendustega, s.o võimet süvakunstist aru saada. Inimautoritelt hakkab valdavalt ilmuma tehniliselt korrektseid teoseid, millel puudub tähendus. See oleks ühelt poolt taandareng, atrofeerumine, limestumine. Teiselt poolt ja laiemas mõttes oleks see aga progress, sest kõrgväärtuslikke teoseid suudaksid luua juba ka masinad.

Agas jätame korra kunsti, jätame kirjanduse. Võib-olla ei kuulugi nende aladega tegelemine ülipikas perspektiivis vaadatuna inimliigi primaarsete tunnuste hulka, vaid on iseloomulikud tema esimesele paarikümnele tuhandele aastale. Seevastu tähendusi kui niisuguseid, ükskõik mis kujul, ei saa kõrvale jätta, sest nendega on seotud midagi veel olulisemat. Kui enam ei tegelda tähendustega, s.t küsimustega, millele ei olegi võimalik vastust leida (sest üheseid vastuseid pole olemas), veel enam, kui kaob vajaduski niisuguste igaveste või neetud küsimustega tegelda, siis kangub ühes sellega järk-järgult ka võime otsida ja leida vastuseid neile küsimustele, millele oleks võimalik vastust leida, s.t mis on seotud teadmise ja tunnetamisega.

Inimkonna senine praktika on selgesti näidanud, et need kaks omadust on omavahel seotud. Kui ei ole kunsti ega jumalat, siis võib ükskord hääbuda ka tehniline tsivilisatsioon.

Nüüd siirdugem laiemale vaatlusväljale.

KES LOOB KELLELE?

Kas masinal võiks olla oma spetsiifiline “masinapärane” vaatepunkt maailmakõiksusele, mis end järk-järgult kehtestaks, kuni ühel päeval ei saaks inimene enam masina loodust arugi? See tähendaks, et tulevikus hakkaks masin tegema kunsti omasugustele,

s.t teistele (mittekunsti)masinatele. Vähemasti mittemõistetavuse osas tuleks siinkohal kahelda. Nii nagu on küsitav, kas mõtlev ja tsivilisatsioonivõimeline elu mujal universumis võib olla meist väliskujult kardinaalselt erinev. (Kuidas saaks näiteks olend ilma jäsemeteta, mis hoiaksid tööriista, ütleme amööb, tekitada min-geid materiaalseid struktuure? Inimese kokkupanu ja tema funktsioneerimine niihästi füüsiliselt kui vaimselt on omavahel lahutamatud. Piltlikult: see, et meil on kaks kätt, mille sõrmi saab pöidla-
laga kokku viia, ning viis meelt, määrab kaudselt selle, kuidas me maailma tunnetame ja missugust kunsti loome. Tõenäoliselt areneb mõtlev elu kõikjal küll kohalike variatsioonidega, aga ikkagi samas paradigmas. Seega oleks meile mõistetav niihästi humanoidide kui ka tulevikumasinate kunst — sõltumata nende “sõrmede” arvust.)

ARENG

Areng on käesoleva teema üks võtmekategooriaid nii üldisemalt kui kitsamalt, seoses inimesega. Viimasel puhul tuleks arengut käsitleda vähemalt kahes aspektis: konkreetsete avaldumisvormidena ja tempo mõttes.

Seoses esimesega: nagu ammust aega täheldatud, võiks kõrvaltvaatajale jääda mulje, et Maa peal tegutseb kamp sõgedaid. Inimkonna käekäik on spontaanne ja ebateadlik, sarnanedes tihnikus ekslemisega. Teadlikkust ja plaanimist leidub, aga peamiselt madalamal tasandil ja allharudes, mitte tervikus. See on seotud inimese olemusega kõige laiemas mõttes. Filosoofilise antropoloogia üks käilakujusid Arnold Gehlen on osutanud, et inimene kui liik loob ennast ise spontaanselt ja pidevalt. Ta mitte ei muutu oma üksikutelt liigitunnustelt mingi kujuteldava püsi- või ideaalkuju (nt kristliku jumalastloodu) suhtes, vaid iga uus muutus ongi tema pidevalt avalduva olemuse järjekordne vorm. Sestap ei oska ega saagi (liiati veel ette) öelda, kas mõni samm inimteekonnal oli/on viga või seaduspära.

Juhuslikkuse ja seaduspära mõistete kasutamine isegi keskpikas perspektiivis pole mõttekas, sest puudub etalon või mõõdik. Neid võiks kasutada kõige lõpus, kui oleks teada, “mis sellest

välja tuli”. Või kui puututaks vahepeal kokku mõne teise mõtle-va eluvormiga, mis on oma teel meie praeguse etapi läbi teinud, ja võtta see hindamiseluseks (ühtlasi saaksime õppida nende kogemustest). Ainult siis, kui mõni säärane kooselüsteem toimiks meist paremini, oleks mõtet pruukida inimkonna puhul epiteete “sõge” või “arutu”. Seni toimub kõik katse ja eksituse meetodil ning igasuguse kindlusega lõpptulemuse suhtes.

Niisugune asjade seis ei sõltu inimeste individuaalsest kvaliteedist, vaid tuleneb nende koostegevuse eripärast (mida on ilmekalt käsitlenud Hannah Arendt raamatus *The Human Condition*). See omakorda on raskesti prognoositav, sest selle algsed sihid ei täitu plaanitud kujul enamasti juba lähitulevikus. Esiteks on uutel indiviididel, kes pidevalt maailma lisanduvad ja haakuvad ees olnud tegevusega, oma nägemus ja tahe või lihtsalt oma “käekiri”. Teiseks, midagi, mis on inimmaailmas juba toimunud, ei saa enam tagasi võtta, et seda korrata nagu laborikatset ja parandada. Kolmandaks on kõik see kokku anonüümne ja me ei saa näpuga näidata, kes on tegutseja, et tema poole n-ö pöörduda.

Tänu inimtegevuse eripärale ei ole ühiskond masin või ese, mida saaks joonise järgi valmis meisterdada, nagu see on olnud kõikide utopistide unistus, kommunistid kaasa arvatud. Selle “masina” osad muutuvad pidevalt, muutusi ei saa kuigi palju ette näha ega masinat programmeerida.

Inimühiskonna arengu kiirus, või õigemini, selle kiirendus on olnud nii suur, et küsimus arengu piiridest peaks olema endastmõistetav ja lööma meie meeltes ammu häirekella. Peamine: kas areng võib olla ennasthäviv? Mitte aatomikatastroofi mõttes, mis oleks siiski halb juhus, katkestus, vaid stabiilselt? Seda mitte üksnes Rooma Klubi vaatenurgast, s.t ökoloogilise ressursi kahanemisena, vaid inimese enda kvaliteedi mõttes. Loomevõimekuse vähenemise võimalusest kitsamalt oli juba juttu. Vähemalt sama oluline on muutus inimelu füsioloogilis-psühholoogilises küljes ja tema suhestumises olutervikusse. Siinkohal mainime ainult üht aspekti. Inimese elutsükel on hallidest aegadest peale koosnenud laias laastus kahest faasist. Pingutus, töö on vaheldunud puhkuse ja lõdvestusega. Sellest on tulenenud ka põhiline rahulduse allikas ja naudingumudel. Enam see ei toimi, vähemasti mitte

senisel määral. Muidugi on ka praegu töörügaajaid, mõni vabatahtlikult, enamik häda sunnil, aga üldiselt on elu läinud palju kergemaks, lõdvemaks ja... ühetaolisemaks. Töötamise asemel "käiakse ametis", rühmamise, hobide ning suhtluse piir on ähmastunud. Kaks viimast on muutunud elus tervikuna aina olulisemaks. Säärane konvergeerunud elu ei võimalda enam kahefaasilist õnnetunnet. Täpsustame, et jutt on tavainimesest. Eliidil seda probleemi üldjuhul ei ole. (Ka eliiti ennast tuleks muidugi täpsustada. Jutt pole praegu kohast formaalse(te)s hierarhia(te)s, vaid kvaliteedist, eliidist kui n-ö parematest.) Kunagi arvati, et kui masinad võtavad inimeselt palehigis leiva teenimise koorma, siis omandavad kõik eliidi positiivsed omadused. See pole teostunud ega teostugi. Omaks on võetud eliidi tarbimis- ja muud harjumused ning viisid, aga mitte eluhoiak üldisemalt.

Praegune "konveier", mille aeglustumine ka mõne protsendi võrra tundub katastroofina, on selgesti 16.–18. sajandi eksproprieerimiste ja kapitalismi tekke tagajärg, kui tootmise ülejääki ei kasutatud (ära)elamiseks, vaid reinvesteeriti. Kogu praegune "konveier" on lõputu reinvesteerimine. Selle ideoloogiliseks põhjenduseks on, et tuleb toita uusi inimesi ja olemasolevate elujärge parandada. Ent mis piirini? Kusagilt hakkas silma terane märkus: kas tõesti peab igal Paapua Uus-Guinea elanikul olema viimase seeria mersu? Kui nii, siis on materiaalne areng tõepoolest "halb lõpmatus". Kardetavasti igaihele oma privaatset kosmosesüstikut Maa ressursid siiski ei võimalda. Aga põhiline pole piiri täpne mahamärkimine — nt mersut võib, aga süstik on juba ülearu —, vaid küsimuse avalikum teadvustamine ja selle menetlemine. See teema on jäetud teadlastele ja arvamusalaldajatele. Enamiku maade poliitikutel on kodus suur hulk vaeseid, kellest mersud jäävad veel väga kaugele, aga kelle hääli nad järgmistel valimistel vajavad. Seda nõiaringi murda on väga keeruline.

Olgu materiaalse vaesusega kuidas tahes, ikkagi tundub, nagu tõukaks inimest tagant hoog, mille kontrollimise võimalusegi peale ta askelduste tuhinas enamasti ei mõtle. Selles kontekstis on paratamatu, et kummitab ürgvana küsimus: kas isevoolu areng on õige või tuleks seda suunata? Kaua aega polnud sel suuremat praktilist tähtsust, sest arenguruumi paistis piisavalt. 95% inim-

konnast olid n-ö huumus, kes taastootsid ennast ja pidasid ülejäänud 5% ülal. Aga kunagi saabub aeg, kui paapualased tõepoolest nõuavad mersusid. (Vahemärkusena: jutt säästvast arengust on sisemiselt vastuoluline, sest kätkeb endas varjatud kujul ometi paisumist. See tundub justkui “õhulisem”, kergem ja süütum paisumine, ent on siiski ekstensiivne. Dilemma saaks aga olla üksnes seesmise ja välise arengu vahel.)

Ühe seisukoha järgi ei tuleks mõõdukat sekkumist arenguse tingimata võtta jõhkra vägivallana, pigem olevat asi meetodites. Küsimus olevat selles, kas kehtestada piirangud jõuga, administratiivselt, diktatuuriga või inimese teadlikkuse tõstmisega või mõlemaga koos. Teise seisukoha järgi kaasneb loomuliku arengu kontrolliga automaatselt loova energia lämmatamine kõige laiemas mõttes. See vaade tugineb tõsiasjale, et inimese häid ja halbu omadusi ei saa lahutada, millest allpool pikemalt.

INIMESE JA MASINA KONVERGENTS

Inimene ja masin lähenevad teineteisele ammust aega. Ühelt poolt masinad täiustuvad, teiselt poolt on inimese kokkupanus järjest rohkem mittebioloogilist elementi. Kunsthammaste ja prillidega alates on see aina kiirenenud, tipnedes elundite siirdamise ja geenitehnoloogiliste manipulatsioonidega. Mis puutub vaimseid võimeid, siis nendega on seni manipuleeritud mõlemas suunas, peamiselt hooti (rahustid ja ergutid), aga kindlasti tulevad peagi statistonaarsed stimulaatorid.

Puhas inimene, kelles pole midagi tehisklikku, on õieti haruldus, jah, ta on nišitoode. *Blade Runneri* järjekordne ütleb noor tänavatibi peategelasele, et “ehtsad tüdrukud sulle, küborgipoiss, vist ei meeldi?”. See on väga kõnekas lause.

Samas ei väära inimese ja masina sarnastumine organismi vananemist, millega indiviidile on seatud looduslikud piirid. See pärast võiksime organismi osakaupa väljavahetamise ja parandamise praegu kõrvale jätta ning keskenduda totaalsole väljavahetamisele, vana jätkumisele uues.

Kui omaseks võib vanale teadvusele saada ta uus keha? Seoses sellega tuleks vaadata, kui tugev on üldse inimese minatunne bioloogilis-füsioloogilises mõttes, s.t mil määral ta identifitseerib end oma ihuga.

Füüsilise ja vaimse komponendi vahekord meis on ambivalentne ja paradoksaalne. Lähtekohaks kõlbab hästi filosoofilise antropoloogia teise suurkuju Helmuth Plessneri klassikaline formuleering: inimesel *on* keha ja ta ise *on* keha. See tähendab, et “mina” oman oma keha, ma võin seda käsitada kui objekti, aga samas ma olen sellest lahutamatu, sest olen ise koos sellega tekkinud. Sellest peaks tulenema, et meie keha poolt läbitavad eluetapid kajastuvad kõige üldisemalt ka meie vaimses komponendis. Nõnda pole tehisintellekti puhul, kes pole oma kandjast (“kehast”) lahutamatu. Pole vist täielist paralleeli näiteks masina moraalse vananemise ning indiviidi bioloogilise elukaare tõusu ja languse vahel. Seega puuduksid tehisintellekti teadvuses säärased eksistentsiaalsed mõjurid nagu elule puhkemine, vananemine ja surmaootus. Muidugi, teoreetiliselt on võimalik masina teadvuse absoluutselt kõike sisestada, ent mis õieti oleks end “raugana” tundva superarvuti mõte?

Mõnede ususangarite, askeetide ning religioossete filosoofide tõrksus ja vastikustunne oma keha kui paratamatuse vastu on teada. Kindlasti on ka neid, kes silmitsevad vahel mõnda oma kehaosa heldimuse või hädusega. (Meenub koht John Steinbecki *Me tusameele talvest*, kus peategelane pöördub otseses kõnes oma ihuliikmete ja elundite poole.) Keerulisem on lugu muutustega neis suhetes. A. H. Tammsaare on küll kirjutanud, et kui mees ja naine koos vanaks saavad, siis muutuvad teineteise kortsudki armsaks. Miks ei võiks armsaks saada endagi kortsud? Ent inimene on nõrk ja enamik ilmselt vaatab oma ihu vananemist hirmu, ahastuse ja raevu või igal juhul nõutusega. Mis toimub!? Keha värskuse säilitamine on inimkonda alati painanud. Kui Oscar Wilde ja teised esteetid imetlesid noorust, siis ei pidanud nad silmas mõistust või süütut, veel puhkemata hinge, vaid ikkagi keha. Ideaal oli küpse mõistuse tandem painduvate liikmetega.

Igavese nooruse ideaal kuulub laiemasse unistusse igavesest elust. See on endast teadlikuks saanud teadvuse soov või pigem

tung enam mitte kaduda elementide ringkäiku. Ka selle teemaga on ulmes tegeldud. Üldjuhul käib see nii, et inimese aju (vana kõvaketta failid) salvestatakse ja kantakse üle uuele kandjale (enamasti androidi kõvaketale). Nagu nägime seriaali *West-world* 2. hooajas, võib seejuures tekkida probleeme. Uue ja vana sünkroniseerimine ei olnud täiuslik, mehe käsi, mis valas kohvikooort, värises nagu Alzheimeri põdejal. Ent juba žanrikaanonite järgi — kas saavad need mittevastavused olla takistuseks igaviku mõõtkavas? Need ületatakse. Igal juhul pole see peamine.

KUI ME, SURNUD, ÄRKAME (SAMM EDASI DELOSELT)

Kui seesugune tehnoloogia muutub reaalsuseks, tekib kõiksugu allharusid ja tootmisliike. Pole võimatu, et “äsja-peaaegu-veel-elanu” edasiistutamise kõrval saab hoo sisse varasematel aegadel elanute reanimeerimine ehk taastamine. Kindlasti hakatakse surnuid üles äratama. Loomulikult mitte päriselt, me ei kutsu vaimu välja, sel pole pistmist nekromantiaga. Aga luuakse uus miski (“keski”), mis on vanaga väga sarnane. Selle puhul tekkiv probleemirägastik on tunnetusgurmaani jaoks tõeline imede aed.

Ainult mõnest neist, kvaasifilosoofiliselt. Võtkem oma hüpoteetiliste reanimeerimiste objektideks Julius Caesar ja Lydia Koidula.

Kohe kerkib küsimus, kuidas on see üldse võimalik, kui näiteks Caesarist pole säilinud isegi natukest DNAd. Aga küsigem kohe — on see ikka peamine? Mõelgem, mille alusel me väidame, et keegi on just see, kes ta on? Ei, ma ei pea silmas juriidilist külge, passi vaatamist, vaid kuidas me kedagi määratleme niihästi kaemuslikult kui analüütiliselt. (Mõistagi seondub sellega üldisem küsimus: mille põhjal ja kui suures ulatuses me üldse kaasinimesi tunneme?) Me otsustame selle järgi, kuidas keegi meile *ilmub*. Kõik, mis üldse on, ilmub või ilmneb kellegi jaoks. Kui nad üldse kellelegi ei ilmne, siis pole neid kitsamalt olemise mõttes olemas. “Asja iseeneses” ligilähedasegi adumiseni me kas ei küüni või ei püüdlegi seda. Ja teistpidi, analüütiliselt — me võime ilmutavat fenomeni redutseerida, “koorida”, eraldada sellelt ühe kihi teise järel, kuni jõuame millegi põhiliseni (sellest allpool).

Võtame keha ja vaimu. Rakutasemel, kudedena ei tunneta me isegi oma lähedasi. Kas me siis armastame oma kallima veregruppi ja luude hõreduse koefitsienti, oleme armunud tema vererõhku ja pulssi, suudleme tema kehamassi indeksit? Kui tähtis on meile üldse, mis on tema sees? (Muide, on täheldatud, kui suhteliselt sarnased on kõikide inimeste siseorganid võrreldes välise, iseäranis palge diferentseeritusega.)

Mis puutub psüühilist ladet, siis on inimesel ta väärtushinnangud, teadmised jne. Käitumuslikult on tal temperament, harastused ja harjumused. Kõik need omadused esinevad ka teistel, kallima juures on tähtis nende kombinatsioon, tänu millele ta meile ilmub just iseendana. Seoses sellega tuleks märkida mõnda asjaolu. Kindlasti ei tunne me kallimas kõike, sest mõningad omadused pole veel ilmnunud või jäävadki varjule (mõni omadus ilmneks üksnes ekstreemolukorras). Mis puutub tervikmuljet, siis tuleks arvata, et selle puhul ei sõltu summa mitte üksnes liidetavate järjekorrast, vaid liidetavad suurused ise võivad teatud piires varieeruda. Tähtis on kogusumma ja tervikkuvand.

Edasi. Me kõik erinevame omavahel selle poolest, kuidas me teisi inimesi tunne(ta)me, s.t kuidas nad meie jaoks ilmuvad. Kaks parimat sõpra võivad ühist kolmandat erinevalt näha ja hinnata. Sama kehtib inimese enesetunnetuse kohta. Teised tunne(ta)vad meid teisiti kui me ise (selle hiilgav esitus leidub Luigi Pirandello romaanis *Üks, ei ühtki, tuhat tükki*). Kui me silmad n-ö avanevad selle suhtes, mida teised meist arvavad, on tõenäoline, et me korrigime ka oma arvamust endast. Ja vastupidi, kui teised saavad teada, mida meie endast ise arvame, siis muutub kasvõi natuke ka see, kuidas me neile ilmume.

Edasi. Inimene ei ole muutumatu, ta osad teisenevad loomulikul teel. Keharakud uuenevad keskmiselt iga seitsme aasta tagant. Tõsi, uusi rakke toodetakse vana valemi järgi, mis on meile uniikaalne. Aga see jõuab meieni üksnes teadvuse vahendusel, s.t ratsionaalselt. Empiirilisel ja vahetult me seda enamasti ei tunneta. (Oma suhtelise "kehakurtuse" üheks kinnituseks võiks olla, et kui inimesele siirdada elund, siis üldjuhul ta ei tunne seda vähemasti mõne aja möödudes enam võõrana.)

Kas on võimalik, et tulevikus mäletab näiteks oma “kolmandal kehal” olev inimene oma esimest (sünnijärgset) keha ligikaudu samamoodi, nagu nüüdisinimene mõtleb oma noorusele? Ta teab, et ta liikmed olid painduvamad ja nahk siledam, ometi on ta mingitpidi kindel, et see kauge isik oli siiski tema. (Ja “kolmanda keha” uued liikmed võivad olla veel painduvamad ja nahk veelgi siledam!)

Sama kehtib inimese vaimse kokkupanu kohta, mis samuti muutub. Kui me meenutame oma noorpõlve seisukohti või loeme nooruses kirjutatud raamatut, siis oleksid need osalt nagu kellegi teise sulest (kui sageli hüüatab autor säärasel puhul: “See inimene ei olnud üldse mina!”). Aga samas ta tunneb, kuidas nähtamatu niit seob teda siiski kindlalt tolle kauge maailma asukaga. Too teine varasem on nagu lähisugulane, kellega varem tihti kokku puutusime, aga kes nüüd elab kusagil teisel pool maakera.

Ent tagasi Caesari ja Koidula juurde. Taastamisel võib tekki- da tehnilisi probleeme, aga mitte esmajoones füüsisega. Inimesed olid toona palju väiksemad, nende dieet oli teine, aga proportsioonid olid samad, aju oli sama suur. Asi puudutab ikkagi teadvust. Me võime täita selle vastava ajastu sisuga, Caesari puhul Rooma vabariigi lõpuaegade, Koidulal eesti rahvusliku liikumise ajastu sisuga. Võtame kõik, mis meil antiigist olemas, integreerime ja loome vastavad algoritmid, mille varal inimese enda aju või arvuti hakkab tekitama seoseid, millest tulenevad väärtushinnangud ja kogu muu vaimne taglastus.

Tulemiks poleks Caesar tolle kauge ajastu väärtushinnangute- ga, mis oleks katastroofiline, samuti mitte selle täielikult tänapäe- vastatud variant, mis oleks a) mõttetu ja b) tuvastamatu (äkki ongi meie keskel elluärkanud hingi?), vaid midagi vahepealset (natuke nagu heade ajalooliste filmide peategelased). See oleks ideaalju- hul Caesar, kui ta elanuks meie päevil, aga kel on mingil veidral kombel siiski mälestusi oma varasemast Caesari-elust. Kas ja mil määral? Seoses võimalike katkestustega on jällegi aktuaalne pa- ralleel inimese varasemate eluetappidega. Kuidas Caesar ikkagi seletaks endale seda, et ta teadvus funktsioneeris Rooma foorumil ja funktsioneerib ka praegu, näiteks laululaval? Kas mõtleb taas- tatud Caesar foorumile nii, nagu mõtleb vanur painduvatele liik-

metele või oma “elu tule” hõngulisele nooruslüürikale, s.t kauge, ent siiski tema ise?

Mainime veel üht vaimset viita. Nagu psühhopatoloogiast teada, peab terve hulk inimesi end kellekski teiseks. Vaimuhaiglad on täis kõikvõimalikke ajaloo suurkujusid. Kindlasti on seal küllalaga Caesareid ja võimalik, et ka mõni Koidula. Mismoodi *see* neil ikkagi toimub? Ehk oleks “surnute äratamise” projekti juures abi vastavate ajuprotsesside ja hingedäikude loominguilisest süvauurimisest.

Lõpuks toogem peamine argument “surnute äratamise” võimalikkuse kasuks. Kordan oma kunagist näidet *Fabiani õpilasest*. Inimesed omavahel on niihästi erinevad kui ka sarnased, oleneb valimi suurusest. Kui panna kõik maailma inimesed ritta niimoodi, et oleks arvestatud absoluutselt kõiki nende omadusi, siis äärmised otsad erineksid muidugi tohutult, aga kui võtta suvalisest kohast ütleme tuhat inimest, siis on nad üksteisega äravahetamiseni sarnased — vähemasti tavaelu suhtlustasemel. Aga kuna nad paiknevad üle maailma hajutatult laiali, siis ei saa nad oma “kloonnide” olemasolust kunagi teada. Siiski ei väära see nende eksisteerimise tõsiasja, samuti seda, et digiajastul ja vastava poliitilise tahte korral oleks üsna lihtne neid järjestada ja ka omavahel kokku viia. Pelgalt iseloomu ja kehaomaduste põhjal me ei märkaks, kui meie elukaaslane on asendatud. Kahtlust võiksid äratada olmelised detailid, näiteks väikerahva puhul seoses keelega.

Läheneme nüüd korraleks probleemile analüütiliselt ja redutseerides. Üritame taastekitada Koidulat. Loomulikult me teame, et tulemus ei saa olla ehtne Koidula, tegemist saab olla üksnes millegi muuga. Ent millega siis? Kõige üldisemalt: mitte-Koidulaga. Eesliide “mitte” on väga üldine, selle alla mahuks niihästi kilpkonn, tuumasõda, orkaan kui miljon muud asja, kes kõik tõepoolest *ei ole* Koidulad (kui just mitte metafooridesse laskuda). Aga piirdugem inimesega. Iga mees on definitsiooni kohaselt mitte-Koidula, samuti iga kõvasti üle või alla neljakümne kolme aastane (nii vanaks Koidula elas). Ka mõnest muust rahvusest naine on mitte-Koidula. Samuti tuleks kõrvale jätta kõik väikest kasvu viltuste silmadega kirjaoskamatud looduslikud blondiinid jne. Iga mitteluuletaja on mitte-Koidula jne. Niiviisi järk-järgult

redutseerides läheneksime sellele, mis on Koidula üdi ja olemus, mis ongi meie eesmärk.

Nii ka Caesariga. Jah, me teame, et päris-Caesar on kaks tuhat aastat surnud. Aga “koorime” tema fenomeni ja tõstame iga “koore” kõrvalasuvasse hunnikusse, mille alt võrsub uus taasloodav Caesar. Kes ta on? Esimene piiritlus — inimene. Teine — mees. Kolmas — riigitegelane. Kas ta on Peeter Esimene? On ta Lennart Meri? Ei, ta elas varem. On ta must või inuit? Ei, europiid. Niimoodi me aina piiritleme, aina redutseerime, selle kaudu lisame ja kasvatame toda uut.

Resümeerigem. Täpselt määratleda, mida Koidula või Caesar endast kujutasid, pole lihtne. Lihtne pole ka nende imitatsiooni-rekonstruktsiooni eheduse või valesuse üle argumenteerida. Tõelisele subjektile (midagi umbes nagu *Persönlichkeit an sich*), kui säärane asi olemas oleks, võis ka toona tema parim tuttav üksnes läheneda. Me võime end “lohutada”, et keegi, isegi mitte Caesar ega Koidula ise, ei teadnud täpselt, kes või mis nad on. See tunnetusteoreetiline virvatuletsemine kergendab meil surnuid äratada, lasta neil maa peal kõndida.

Kuigi me teame, et tegemist pole originaalidega, on praktilistel kaalutlustel nende eristamine koopiast vähetähtis, vähevõimeline või mõlemat. Halvimal juhul on see hiinapoe “antiikkuju” või ameerika krohvist marmor, parimal on see uus tunnetuslik väärtus. (Muidugi tuleb olla tähelepanelik. Oleks õudne, kui elluäratatud Koidula oleks muidu igas suhtes nagu päris, ainult luuletaks islandi keeles, sest temaga tegelnud insener oli hajameelne ja ajas Eesti ja Islandi segi. Ja ega seegi õigem poleks, kui Caesar räägiks eesti keelt.)

Mõte läheb uitama. Me võime taasluua ajaloolisi tegelasi, aga ka fiktiivseid, näiteks kirjanduslikke kujusid. Me võime lasta maa peale vennad Karamazovid, Hamleti, Moses Herzogi. Tahaksin kohata Karinit, Kristit, Nastasja Filippovnat.

Oma raamatus *Mägrad hernes* olen ühe liinina seda ajalooliste tegelaste ülestõusmist (õigemini ülestõstmist) kujutanud. Tõsi, see oli ühekordne ja lokaalne, umbes nagu rokk-kontsert, mida võis käsitleda ühekordse aktsioonina. Aga miks me ei võiks ku-

jutleda seda etendusena, mille järel tegelased ei saagi lavastusest välja (nagu näitlejad karakterist) ja lähevad n-ö linna peale!?

Surnute äratamine on algul kallis lõbu. Seepärast, nagu koroonavaktsiiniga, saavad selle osaliseks esmajärjekorras need, kes on rikkamad ja elavad “esimeses maailmas”. Kunagi muutub igavene elu universaalseks inimõiguseks.

Mul mõlgub kujutluses jutt pealkirjaga “Viimane surija”. See oleks viimasest inimesest, kes peabki surema päriselt. Kõik teised “tõusevad üles”, nemad on saanud ülestõusmise passi (vastava äpiga muidugi mõista). Aga see üks on millegipärast viimane omataoliste tõust, kes peab kaduma, lahustuma kõiksusse. (Äkki on ta sooritanud mingi kuriteo, mistõttu ülestõusmine temale ei laiene? See tooks meelde ühe ristiusu mõttesuuna, mille kohaselt patused ei satu põrgu, vaid lihtsalt kaovad, samas kui head tõusevad üles.) Algul häirib see teda kõvasti, aga oma elu viimastel päevadel hakkab ta mõistma, et see polegi halb. Sest mis juriidilised ja muud probleemid võivad kõik tekkida seoses igavese eluga! Ainult üks aspekt. Seoses eelöelduga — kui me räägime Koidula taastamisest, tuleb alati täpsustada, kas peame silmas Koidula rakulist koostist papa Jannseni abilisena või Kroonlinna aegadel Michelsoni abikaasana? Kas peame silmas noore või keskealise luuletaja vaimset taglastust? Rõhutame, et elluäratatu on hüpostaas, mitte isearenev süsteem nagu pärisinimene. See tähendab, et kui äratame ellu noore Koidula, siis ei saa temast kunagi keskealist Koidulat, vaid ta jääb igavesti nooreks, kuni läbi roostetab. Võib-olla kõige pentsikum: kellele kuulub vastav litsents? Kui on tegemist võistlevate “surnuäratamise” firmade toodanguga, võivad kohtuda noor ja vana Koidula. Võimalik, et korraga on elus mitu Julius Caesarit. On võimalik, et Caesar abiellub Koidulaga.

Kindlasti aetakse uued vaod advokaatide tööpõllule. See on Pandora laegas, ja kunagi mäle(s)tatakse kuldaega, kui kõik inimesed eksisteerisid alles ühes eksemplaris.

Selle teadmiseга lahkub viimne surija siit ilmast südamerahuga.

Kuhu mahub selles skeemis masin ehk küborg või android? Pole üldsegi võimatu, et masinad hakkavad üles äratama teisi masinaid. Ainult et miks peaksid nad seda tegema? Nood on ju varasemad mudelid, seega ebatäiuslikumad. Siin näikse olevat masina ja inimese üks erinevusi.

Sageli esitatakse säärase ajaliste robinsonaadide kriteeriumiks mineviku suurkuju võimalik käitumine tänapäevas. Küsimus polevat selles, kas Newton oli rumalam kui Einstein, vaid kas ta saanuks relatiivsusteooriast aru ja pooldanuks seda, kui elanuks 20. sajandil? Kas Sophokles, elanuks ta Kafka kõrvaltänavas, mõistaks võõrandumist? Vastused on valdavalt positiivsed. Seevastu kümne aasta vanune tehisintellekt ei tule toime sellega, millega uuem. Et olla inimesega sarnane, peaks masin tulevikus muutuma isearenevaks.

Samas ei saa salata, et masina kaudu saavutataval igavesel elul oleks ka häid külgi. Uusaja ühiskonna üks põhilisi tunnuseid on usu kadumine transsendentsusse. Seda võib võtta niihästi üleloomulikult kui realistlikult. Kreeklastel oli selle aluseks mälu. Inimene ei kao, kuni elab mälestus temast. Seepärast tuleb sooritada tegusid ja öelda sõnu (mis on sotsiaalsel tasandil üks ja seesama), mille kaudu sind mäletatakse (ja mille jäädvustamine on ka kunsti ülesandeid). Endastmõistetavalt pidid need olema õilsad teod, väljapaistavad lausungid ning väarikad žestid. Nii oli indiviidil võimalik jätkuda igavikus. See usk hakkas kaduma üsna varsti peale polise hiilgeaegu (ei mäletatud neid tegusid midagi nii väga!). Vanas Roomas valitses ses mõttes juba hingeline vaakum ja masendus: inimene sureb jäljetult. Sinna vaakumisse sisenes ristiusk, mis kuulutas rõõmusõnumit: te ei sure mitte, vaid elate igavesti! Õigemini oli igavene elu võimalus, mis sõltus sellest, kuidas keegi veedab oma maapealse elu. Idee viimsepäeva kohtumõistmisest on inimesi alati ohjeldanud. Teati, et õige leiab oma tasu ja patune saab oma palga. See usk lõi alates 17. sajandist vankuma. Meie kaasajal pole mälu, usku ega hirmu. Inimene on lõplik ja järjest vähem läheb talle korda tulevik laiemas mõttes. Haua taha ei küüni kellegi käsi kätte maksma. (Siin on mõned ilmalikud allteemad. Näiteks vanasti luges palju, kes oli kellegi järglane. Lugupeetud vanemate lapseks olemine tähendas head

soovitust ja vastupidi. See kutsus korrale, sest asjaosaline teadis, et ta halva maine vari langeb ka tema lastele. Nüüd see oht sama hästi kui puudub.)

Aga kui masina kaudu pikendatuna võib elu kesta sisuliselt igavesti, siis võiks see ju hoida inimest tagasi ohjeldamatust käitumisest. Kord saadakse sind ikkagi kätte, Interpol vahistab kasvõi su kolmanda keha. Samas on siin jällegi mõtlemist juristidele: kuivõrd on ikka masinale salvestatud “fail” vastutav oma eelmise füüsilise kandja tegude eest? Kas saab patust faili üles puua, aga süütul kehal minna lasta? Seoses õigusloomega võib veel kujutleda võimalust, kui inimene ise ei taha enam edasi elada, aga teda sunnitakse selleks, analoogiliselt väevõimuga toitmisele näljastreigi korral. Ja kuidas jääb eutanaasiaga? Kas on võimalik, et kord õigeks mõistetu, aga kuriteosaladuse endaga hauda viinu võidakse üles äratada täiendavaks ülekuulamiseks, sest vahepeal on selgunud uusi asjaolusid? Surematuse all kannataja, Igavese Juudi või moodsa Ahasveeruse kuju võib tõeks saada.

KOSMOSELENNUD

Eespool vihjasin, et kosmoselennud kaugete tähtede juurde jäävadki utoopiateks. Seda tuleks täpsustada. Asi on mõistagi ajas. Inimese eluiga ei ole piisav, et jõuda lähemate elusolenditeni. Teoreetiliselt oleks muidugi mõningaid võimalusi. Näiteks ei pruugi säärane ekspeditsioon olla ühe põlvkonna projekt, kosmoselaevas paljunetaks, seal paikneksid lasteaed, gümnaasium, hooldekodu ja kõik muu. Või et osa meeskonna liikmeid külmutataks ja need, kes jõuavad raugaikka, äratavad enne surma järjekordse satsi uusi üles — nagu pelmeenid sügavkülmast. Ikkagi tekib kohe keerulisi praktilisi küsimusi. Näiteks kui kauaks jätkub vett? Toitu saaks ehk veel kosmosejaamas kasvatada, seal võiksid koguni ammuda lehmakarjad ja laiuda hernepõllud, aga nendeks ki on tarvis niiskust. Läbi akna seda ei ammuta. (Äkki kordub universumi tasandil 19. sajandi aurulaevanduse skeem, kui üle maakera paiknesid kivisöe tankimisjaamad, nn *coaling stations*?)

Tundub, et galaktilised lennud jäävad utoopiaks seni, kui pole konstrueeritud teadvusi, mis eksisteerivad väga kaua ja saavad

energiat muust kui orgaanilisest ainest. Selles oleks tehisintellekti üks põhiline otstarve. Iseküsimus, millal ja kas üldse need masinad kaugetelt tähtedelt tagasi jõuavad ja kas siin siis üldse enam kedagi on, kes neid vastu võtab.

INIMKONNA ÜLESANNE UNIVERSUMIS

Eelöeldu valgusel on oluline masina suhe iseendasse. Kas masinad hakkavad tegema kunsti masinatele? Kas masinad hakkavad masinaid surnuist üles äratama? Kas teiste galaktikateni viivad Maast teateid masinad? See tõstatab põhimõttelise küsimuse, mis on esmane: kas masin või inimene?

Ammust aega on aimeldud seda, mida Schelling esimesena reljeefselt kuulutas: kogu loodus või maailmakõiksus saab endast teadlikuks inimese kaudu ja selles on inimkonna üldisem peamõtte. Ehk on tänapäeval tarvilik edasi küsida: miks ei võiks see teadvustumine jätkuda mingil muul kombel ja võib-olla veel selgemiini?

Kui vaadata arengut kui niisugust täisglobaalsest vaatevinklist, universumi seisukohalt, siis pole selle arengu kandja biofüüsiline kokkupanu peamine. Pole oluline, mitu protsenti on Maa tulevastes asukates elektroode, kui palju liha ja verd. Ehk teisisõnu, tingimata ei pea arenema inimene kui säärane. (Sellel saab olla tähtsust ainult meie endi jaoks... kui me ikkagi oskame öelda, kes on tulevikus see “meie”).

(Vahemärkusena: universumist vaadatuna võib kõik meie juures toimuv paista osade või järkudena mingist suuremast protsessist. Näiteks praegune motoriseerumine, massiline autostumine võib “kauge tähe valgusest” näida bioloogilise mutatsiooni, mille käigus inimkeha järk-järgult kattub kõva koorikuga ning omandab võime kiiremini liikuda. See ei pruugi “neile seal” tunduda müstilisem kui meie enda avastus, kuidas muteeruvad väikesed elusorganismid, mille tõttu nende uued tüved muutuvad antibiootikumide suhtes resistentseks.)

See, mis areneb, arengu subjekt ei pea tingimata olema inimene. Äkki pole ta eesmärk omaette, vaid vahend millegi muu,

antud juhul masinrassi esiletoomiseks? Täpsem kui ämmaemanda kujund on siinkohal bioloogiast tuntud vaheperemehe mõiste. See on staadium, kus kosutakse ja varjatult kujunetakse, et siis oma vaheperemees hüljata ja ilmuda kõrgemale arengutasandile. Inimene on võib-olla masinrassi vaheperemees. Masin ei saa kohe ennast looma hakata. Enne on vaja lihast ja luust käsi, mis loovad esimesed masinad, siis keerulisemad, kuni on valmis hetk, mil masinatel on võimalik asuda ise masinaid looma. (Muide, selles suunas on viide juba Michael Crichtoni 1973. a filmis *Westworld*, kus juhataja ütleb: “Mõned neist androididest on juba masinate endi konstrueeritud, meie ei teagi, kuidas nad täpselt funktsioneerivad.”) Selles mõttes ei ole pädev ega loogiline *Blade Runneri* teise filmi see aspekt, et otsustav on moment, kui android suudab sünnitada, sest muidu polevat masinad võimelised ennast jätkama. Seda suuta tundub — isegi kui see oleks võimalik — ressursi raiskamisena. Milleks peaks sünnitama, kui saab toota?

Eelnev mõttekäik pole muidugi originaalne. Seda on peetud düstooopiaks, aga mina ei näe seda sellena. Sest see on valutu. Keegi ei kannata. Vastupidi, õnn võib suurenedagi. Mandumine on mõnus. Et seda käsitada düstoopiana, peab olema keegi, kes jääb kõrvale või väljapoole. Jumala või kosmilise teadvuse silmis oleks see vaateviis õigustatud. Aga kui ainus võimalik tunnetaja on ise muutunud, siis kaotab küsimus olulisuse.

Kuldreegel on, et mida lihtsamaks muutub inimene ja mida keerulisemaks ning võimsamaks saab masin, seda kergem on masinal teha kõike seda, mis seni oli jõukohane ainult inimesele. Aga just siia on kätketud asjaolu, mis seoses tehnoutoopiatega ikka kukalt kratsima ja muigamagi paneb.

Nagu teada, on inimese head ja halvad omadused omavahel seotud. Ühelt poolt edasipürgimine, tahe, võime end kokku võtta ja tuua ohvreid mingi eesmärgi saavutamiseks — kõik see, mis teda kaunistab — on teisalt lahutamatud kadedusest, kiivusest, võimuihast ja muudest egoismi ja endaarmastuse vormidest. Ei ole ühte teiseta, kui võtta ära kadedus ja soov teistest paremaks saada, siis oleks inimkond tänini koopas.

Kui aga masin muutub inimese sarnaseks, kas on ikka võimalik teha seda valikuliselt, ainult heade omaduste mõttes? Kas masina-Hamlet võiks luulendada “Milline meistriteos on masin, kui ülev mõistuselt, kui piiritu võimeis, kujus ja liigutustes, kui sihiteadlik ja imetusväärne tegudes, kui sarnane inglile mõistmiselt, kui sarnane jumalale; maailma ilu, kõige elava tipp”? (Vrd *Hamlet*, 2. vaatus, 2. stseen. Tlk Georg Meri.)

Kas on võimalik, et masinas ei ole inimese tahte kahestumist, mis viis Augustinuse ideeni pärispatust? Pärispatt pole ju muud kui metafoor selgitamaks inimesele arusaadavas (legendi)vormis ta enda ebatäiuslikkust. Masina pärispatt, see kõlaks päris intriigerivalt.

Kas poleks ikkagi võimalik “kõrgemal tasemel” sellest dilemmast programmeerimisega mööda hiilida? Algul on masin küll inimese sarnane ühes tema nõrkustega, aga seda taibates konstrueeriks ise supermasina, milles poleks n-ö pärispatu jälgi? Kardetavasti mitte, sest masin ei seisa jõude ega naudi lõputu aja rõõme nagu jumal. Ta on läbikäimises inimeste ja teiste masinatega. Ja tegutsemise käigus hakkaks ta ikkagi omandama neidsamu “katkise” iseloomu jooni. Kuidas võiks masin näiteks vältida armukadedaks muutumist teise masina peale, kui mingi projekti teostamisel on toda eelistatud? Kas pole n-ö terve, ilma kadeduse- ja konkurentsi puhul vastuolu mõistetes, kas pole see saavutamatu ideaal? Kas saab olla heategu ilma toimepanija minimaalsegi edevuse ja rahulolutundeta (meenutame kristlikku õpetust, et hea on tõeliselt ainult see, kes ei teadvusta seejuures, et ta hea on ehk ärgu su parem käsi teadku, mida vasem. . . jne). Kas masin võiks hakata käima pihitoolis või psühhoanalüütiku juures kušetil?

Kui masinal ei õnnestu vältida “katkisuse” teket iseendas, siis on ta lihtsalt inimese pikendus, samamõõtmeline, ega ületa teda muus kui tehnilises võimekuses. Temaga läheks nagu pärisinimesegagi. Aga kui tal õnnestub seda vältida, siis ta ei saa enam olla täielikult inimesesarnane ja ta stagneeruks. Seega on meil valik: kas ajapestud masin, mis peaks jääma omaenda masinaheaolu maailma, või on ka temas prometheuslik edasipürgiv alge, millega temagi jõuaks keskpikas tulevikus enesehävituse piirile nagu inimene.

P.S. Arthur Clarke'i ja Stanley Kubricku 2001: *Kosmoseodüsseia* lõpus tekkis mäletatavasti konkurents inimese ja masina vahel, kummal õnnestub esimesena anda kõrgemal tasandil asuvale kosmilisele teadvusele märku endast kui Maa arengu tõelisest kandjast.

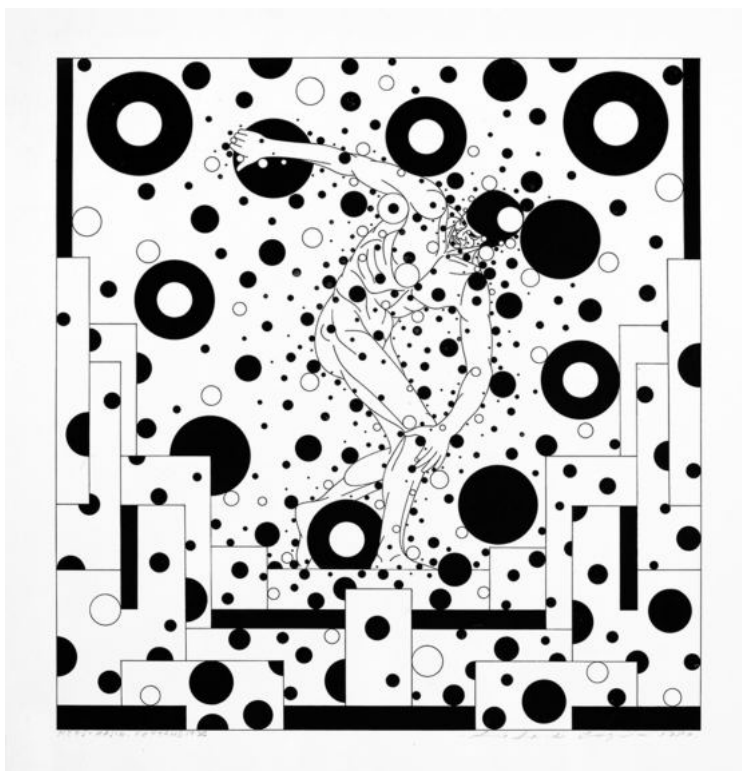
Siinkirjutaja on siiski skeptiline masinate säärase ambitsioonide suhtes. Nende ühe esimese ilminguna võiks kujutleda olukorda, mil inimene tahab midagi lugeda, aga ekraanile ilmub kiri "Autoriseeri ennast" ja masin ei võimalda inimesele ligipääsu masina poolt loodule. Säärane stsenaarium, kuigi reaalsem galaktilistest lendudest, on siiski kaugel. Palju lähemal on traditsioonilised ohud, mis tulenevad inimsüdame igavestest püüdlustest, olles saanud masinapoolse võimenduse. Nende eelmärkideks on praegu kiirenev inimese terviklik seondamine ja koordineerimine masinamaailmaga. Juba kujundatakse (seni suhteliselt meeldivaid) düstopiaid, mis algavad iga inimese tuvastamisest ja arvel hoidmisest nagu Hiinamaal. Piir, kust alates meditsiini huvides teostatav nn digitaalne fenotüpiseerimine läheb üle Suure Venna ettehoolduseks, on märkamatu nagu liblikatiiva puudutus. Peagi võib superarvuteis olla tallel meie kõikide täielik andmestik ja seoses sellega ka meie tulevik — nii nagu *Westworldi* 3. hooaja üliarvutis Jeroboamis. On tõenäone ja loomulik, et kui on teada, missuguseks peab kellegi individuaalne tulevik olemasolevatest eeldustest lähtudes objektiivselt kujunema, siis hakatakse subjektiivselt seda tulevikku lähemale tooma. Mitte niivõrd isetäituva ennustuse psühholoogilise fenomenina kui kõige selle elimineerimisena ("tulevikufaili" valdaja poolt), mis võiks elus ette tulla ja häirida kulgemist lõpptulemuse poole. See tähendaks loova muutlikkuse ärakaotamist. Miks mitte aidata kaasa sellele, mis niikuinii tulema peab?! Ajaloo tööriistaks olemise kõrk revolutsionäärinauding on masinaeelsest ajaloost hästi teada.

Tulemuseks on uus kastiühiskond, sünnipärane ettemääratus, sotsiaalse mobiilsuse puudumine. Siit on sammuke totaalse geneetilise programmeerimiseni, sest see optimeeriks "ideaali teostumist".

Pole mõtet arutleda, millal on inimene õnnelikum, kas siis, kui ta teab, et tal pole väljavaateid, või kui ta ei tea ja asjatult pin-

gutab. Nii või teisiti on säärane raamidesse topitud elu inimlikus tähenduses mõttetu — nagu see oleks ka siis, kui me teaksime oma elukäiku ette mõnest muust allikast (nagu Oidipus oraaklilt). Säärase etteteadmise ahvatlus ja ohtlikkus on üks inimkonna vaimseid kimääre. See välistab vabaduse. Vabadusega on halb, aga ilma vabaduseta on väljakannatamatu.

MIHKEL MUTT (1953) on kirjanik, esseist ja kriitik. *Akadeemias* avaldanud artikli “Uued ja vanad tarkuseraamatud: Bibliomemuaar” (2021, nr 6, lk 1012–1029).

LEONHARD LAPIN. Mees-masin. Kettaheitja (1977)

SEITSE MÄLUPILTI JAAN KAPLINSKIST

Sirje Kiin

1. KAPLINSKI LUULEDEBÜÜDI VASTUVÕTUST

Kui Jaan Kaplinski esikkogu *Jäljed allikal* 1965. aastal ilmus, õppisin sealt mitu luuletust pähe ning esitasin neid korduvalt Viljandis koolipidudel ja deklamaatorite võistlustel, millest mõne just Kaplinski luuletuste lugemisega võitsin. Eriti meeldis nii mulle kui toonasele noorele lugejale luuletus "*** Murka, Murka...":

*Murka, Murka, ma saan aru küll
sinust, kui vaatad mulle otsa.
Murka, natuke kurb on.*

*Ma ei oska su keelt,
kuigi mõistan su silmi.
Inimene olla ei olnud alati nii uhke asi
sellel sajandil.
Mina olen üks meist ja igaüks meist ei tohiks
olla oma nimele uhke
sinu silmade ees.*

*Murka.
Mõni meist oskab uriseda.*

Artikkel põhineb Eesti Kirjandusmuuseumi 22. jaanuaril 2021. aastal korraldatud Jaan Kaplinski 80. sünnipäevale pühendatud veebikonverentsi ettekandel.

Mõni oskab liputada saba.

Mõni hammustada. Selja tagant, ikka selja tagant.

Ma ei oska.

Ma ei oska liputada saba.

Ma ei oska su keelt, kuigi mõistan su silmi.

Kas usud, et olen su sõber?

Murka.

Jaan Kaplinski debüüti ei võetud sugugi kohe vastu nii kiitvalt ja soodsalt, nagu annab mõista Thomas Salumets oma Kaplinski-biograafias *Kujuneda sunnita* (ingl k Salumets 2014, eesti k 2016). Tagasi vaadates näeme, et küllalt kriitilised olid miskipärast just naiskriitikud ja -kirjanikud: Ine Viiding, Maie Kalda, Helvi Jürisson, Alvi Schmuul, Ene Mihkelson. Noort Kaplinskit peeti esikkogu põhjal jahedaks, külma ilu ja talumatu ratsionaalsusega luuletajaks. Ka hiljem polnud tema luule vastuvõtt alati üheselt tunnustav, vaid kahetine. Henn-Kaarel Hellat nimetas Kaplinskit koguni "rikkaks tundeihnuriks" (Hellat 1973) ja "üli-ratsionaalseks mediteerijaks" (Hellat 1977: 561).

Maie Kalda ja Ine Viiding arvustasid Kaplinski esikkogu eriti karmilt. Maie Kalda heitis noorte autorite kasseti arvustuses Kaplinskile ette keerulisi suhteid lüürilise kangelase ja teiste inimeste vahel: "Nördinud maailmaparandaja hoiak tikub seostuma tõsiasjaga, et Kaplinski lüürilisel kangelasel ei ole kuigi palju sõpru ega isegi mitte tuttavaid" (Kalda 1965: 563).

Ine Viiding kirjutas *Loomingu* 1965. aasta detsembrinumbris ilmunud aasta luuleülevaates muu hulgas:

Kui me luuletaja oma käekirja, tema maailmassesuhtumist enam eristada ei oska, kui see lahustub teistes samasugustes, on kahtlemata halb. Midagi taolist tunnetan Jaan Kaplinskit lugedes. Kogust "Jäljed allikal" on raske leida Kaplinski oma luuletajana, veel vähem teda kui kodanikku. Autoril on üksikuid luuletusi ja kujundeid, mis vastuvaidlematult tema andekust tunnistavad ("Viimane seanss", osa "Merest"). Aga enamik tema taotlustest ja püüdlustest, tema filosoofiast ja elunägemisest on niivõrd ebamäärane, et lihtsalt raske on mõista. Nähtavasti on siin sugemeid vana-idamaade ja aafrika luulest, nii palju on siin iga-

suguseid hingede rändamisi, hauataguseid maailmu jne. jne., et kuidagi seda kõike tõsiselt võtta ei saa. Ja kuni viimase momendini usud, et ega ka autor seda kõike päris puhtsüdamlikult ei võta. Idamaa vanad legendid on ju lõppude lõpuks väga kaunid ja poeetilised, aga see on ju ainult mäng, muinasjutt, mille alguseks või ka lõpuks tuleb öelda: “Oli kord. . .” Kaplinski seda ei tee, ta jätab muinasjutud valitsema tõelise elu üle. Alles kogu lõpu poole saavad jalad kindlamalt maha, kuigi sealgi on rohkem geograafiliselt laia haaret kui sügavust.

Ma ei suuda uskuda, et Jaan Kaplinski ise mingi idealist oleks. Võib-olla on kõiges selles pisut poosi ja pisut trotsi. Kaplinski mängib, ta ei tunne oma luules veel vastutust. Sellega seoses meenub Maršaki ütlemine tema viimasest, lõpetamata artiklist “Noortele poetidele”: “Tõeliselt küpseks saab inimene siis, kui tal tekib vastutustunne.”

See kehtib kindlasti ka teiste luuletajate kohta. (Viiding 1965: 1887.)

Ine Viiding jätkab konkreetsemate etteheidetega Kaplinskile:

Mul on mulje, et Kaplinski loodusearmastus kujuneb suures osas looduse vastandamiseks inimesele, hea looduse vastandamiseks halvale ja robustsele inimesele (kusjuures positiivne lüüriline kanglane moodustab justkui osa heast ja kaunist loodusest — sellise suhtumise aluseks olevat ka mingi keeruline idamaade filosoofia). See motiiv lööb läbi “Nurmenukus”, “Laastudes looduskaitse teemadel” I ja III, see on terves tsükliis “Merest” ja kõige sugestiivsemalt muidugi luuletuses “Murka, Murka. . .”, mis on minu arust Kaplinski sugestiivseim luuletus. Sugestiivseim, kuid ühtlasi halvaim, sest selles lööb too põlglik suhtumine inimestesse kõige teravamalt välja.

Mõni meist oskab uriseda.

Mõni oskab liputada saba.

Mõni hammustada. Selja tagant, ikka selja tagant.

Ja veel:

*Inimene olla ei olnud alati nii uhke asi
sellel sajandil.*

Kõike seda on raske analüüsida ja mõista. Tõesti — kahju hakkab Kaplinskist, kes on end seadnud teistest inimestest kuskile kõrgemale ja mõistab sealt nende üle kohut. See kõik võiks olla mõistetav kuskil murdeas, kui noorukile tema suhted kogu maailmaga nii tohutult rasked ja keerulised tunduvad, kõik inimesed nii ebaõiglased näivad. Kaplinskil on see iga ikkagi juba seljataga ja ta peaks seisma võrdsena võrdsete seas. (Samas: 1889–1890.)

Olin 1965. aastal Carl Robert Jakobsoni nimelise Viljandi I Keskkooli kümnenda klassi õpilane. Kui lugesin tookord *Loomingust* seda minu meelest täiesti ebaõiglast kriitikat, ärkas vastupandamatu soov kriitikule vastu vaielda. Aga kuidas seda teha: kust saaks koolilaps kriitiku aadressi ja mis sellest kasu oleks, kui ma ainult talle kirjutaksin? Vaielda tuleb avalikult, arvas noor mina. Ja ennäe, leiduski sobiv võimalus: EKP Keskkomitee, ENSV Ülemnõukogu ja ENSV Ministrite Nõukogu ajalehes *Rahva Hää* oli äsja avatud ajutine rubriik “Kirjad kirjanike kongressi eel”, mis loodi selleks, et lugejad saaksid esitada kirjanidusega seotud küsimusi ning saada neile pädevatelt inimestelt vastused enne 16.–18. veebruarini 1966 peetavat ENSV Kirjanike Liidu V kongressi. Minu lugejakirja Ine Viidingule Kaplinski “Murka” kaitseks küll tervikuna ei avaldatud, kuid sellest ilmus 6. veebruari lehes väike katkend ning selle juures oli Ine Viidingu pikem vastus suurte tähtedega pealkirjaga “Lp. SIRJE KIIN!”

Tsiteerin *Rahva Hää*lt:

S. KIIN Viljandist saatis kollektiivseks intervjuuks kirja, kus ta vaidleb vastu hinnangule, mille Jaan Kaplinski luuletusele “Murkale” andis oma artiklis “Tähtsast ja vähem tähtsast luules ja luulekriitikas” (“Looming” nr. 12, 1965) Ine Viiding. “Mina ei leia luuletuses põlglikku, üleolevat suhtumist inimestesse, vaid neisse, kes seda nime ei vääri. Ja ei tohiks kahelda, et selliseid inimesi 20. saj. olemas on,” kirjutab S. Kiin, soovides, et I. Viiding vastaks tema pretensioonile (Viiding 1966).

Ine Viiding nõustub pika vastuse esimeses osas noore minuga, tunnistab, et “esimesest lugemisest peale” meeldis tallegi see luuletus, kuigi tegi nukraks jne. Samas ilmneb kriitiku vastusest,

et ka mina olen teinud oma lugejakirjas luuletajale mõne etteheite (“liiga vähe võitlejavaimu, liiga palju allaheitlikkust olevat selles luuletuses”), millega omakorda Ine Viiding ei nõustu.

Ine Viiding väidab, et alles siis, kui ta oli läbi lugenud ja mõelnud Jaan Kaplinski kogu esikkogu *Jäljed allikal*, asetus luuletus hoopis teisele kohale, sest “terve kogutäis laule näitas äkki hoopis teistsugusena autori suhtumist inimestesse”. Autor muutus sealäbi kriitiku silmis “kõige inimeste põlgajaks”, tema kogust ei leidvat kriitik “ühtki head, toredat inimest, kelle nimel tasuks võidelda”. Niisiis on autoril “inimeste ühekülgne nägemine”. Kriitikul on kahju, et luuletaja on

iseenese nii suurde üksindusse määranud — ainsaks inimese nime väärivaks isikuks maa peal tema ise. Minu arust on see hirmus, ja seepärast kirjutasin nii ägedalt ka luuletusest “Murkale”. Kuigi, kordan veel, see luuletus eraldi võttes on kahtlemata tugev luuletus.

Niisiis jäi kriitiku karm sõna peale ja kehtima. *Rahva Hääl* oli debütandi paika pannud.

2. 40 KIRI JA SELLE JÄRELMID

Töötasin 1980. aastal ajakirja *Keel ja Kirjandus* toimetuses peatoimetaja asetäitjana. Olime Jaan Kaplinskiga mitmel kirjandusõhtul ja koosolekul kokku puutunud, olime põgusad tuttavadki, aga sugugi mitte head või lähedased sõbrad. Ometi tuli ta 1980. aasta sügisel, pärast äsja toimunud noorterahutusi, venekeelse haridusministri ja venestamise vastu protestivate noorte vägivaldset laialiajamist ning mahasurumist võimude poolt, miskipärast mu juurde ajakirja toimetusse Sakala tänava majja kõrgele neljandale korrusele, kus praegu asub kaitseministeerium.

Tal oli kaasas mõneleheküljeline avaliku kirja visand, millele ta otsis kaasamõtlejaid ja allakirjutajaid. Sain tema nn algkirja variandi oma kätte, näitasin seda kõigepealt kodus abikaasale Rein Ruutsoole, siis meie lähiringi kuulunud sõpradele Juhan Viidingule ja Andres Tarandile ning veel mõnele sõbrale (Ülo Kaevats,

Tõnis Rätsep jt). Leidsime, et tegemist on õige asjaga, et olukord on niivõrd pingeline ja plahvatusohtlik. Meil kõigil olid lapsed koolieas, olime nende pärast väga mures. Jaani kirja hakkas toimetama, täiendama ja täpsustama väike sisering, kes kogunes õhtuti meie kodus Kiire (nüüd taas Väike-Ameerika) tänav 28 umbes nädalapäevad. Nii valmis nn 40 kirja tekst, avalik kiri ajalehtedele *Rahva Hääl*, *Sovetskaja Estonija* ja *Pravda*.

Kaplinski ei sekkunud üldse enam kirja valmimise käiku, see oli üks tema isetuse tunnusmärke. Ta oli idee välja ütelnud, kirja pannud ja nüüd laskis ta hea meelega teistel mõttekaaslastel tegetseada ja otsustada, mis sellest edasi saab. Mis edasi sai, teavad nüüdseks kõik meie raamatuist, mälestustest ja ajalooõpikuist, aga Jaanile lõppes lugu väga halvasti.

Meid kõiki ähvardati läbiotsimistega, aga tegelikult otsiti läbi just Jaani kodu ja võeti ära kõige isiklikumad asjad — päevikud. Teda survestasid ja mõjutasid nii EKP Keskkomitee tegelased kui ka KGB agendid pikemat aega, nii et ta lõpuks nõustus avaldama enda nimel Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühingu ajalehes *Kodumaa* artikli, mille sisu meie jaoks oli lühidalt see, et ega eesti keele olukord pole tegelikult nii halb ja üht-teist on ka rahvuskultuuri heaks nõukogude ajal ära tehtud (vt Kaplinski 1981; Kiin jt 1990: 205–209).

Väga paljud meie tuttavad, ja söandan arvata, et enamik Eesti kultuuriavalikkusest võttis seda kui taganemist 40 kirjas väljendatud seisukohtadest, mitu inimest pidas seda otsesõnu reetmiseks.

Kui meie juurde tulid järjekordsed Soome kirjandustegelaste delegatsioonid, kaasas mõni raamat Jaan Kaplinskile, siis ei leidunud Tallinnas enam kuigi palju sõpru, kes oleksid nõustunud neid käsipostiga Tallinnast Tartusse talle ära viima. Ta oli sattunud isolatsiooni, temast tõmbuti eemale. Temas oldi sügavalt pettunud. Ka meie olime *Kodumaas* ilmunud kirjast kohkunud ja pettunud, minule kangastusid hirmustsenaariumid, kujutlesin, millega teda ähvardati, milliste valikute ette ta seati, mis sundis teda sellist kirja kirjutama. Otsustasin sõita Tartusse ja minna talle külla — teha seda ajal, mil keegi meie sõpradest enam Kaplinski nime ei tunnistanud, vaid nimetasid teda Kapitulinskiks.

Leidsin eest murtud mehe, tekkinud olukorra pärast sügavas depressioonis, peaaegu et enesetapu lähedal oleva inimese, kellel oli mitu väikest last kodus ja kes pidi kõigele vaatamata töötavabakutselise kirjanikuna kuidagi ometi perele leiba teenima. Jaan kinnitas mulle, et selle *Kodumaa*-kirja kirjutas ta tõesti ise, kuigi mina olin arvanud kirja stiilis ära tundvat EKP Keskkomitee kultuuriosakonna paari tuttava ametniku stiili (näiteks ajalehe *Sirp ja Vasar* hilisema toimetaja Eduard Tinni või siis kultuuriosakonna juhataja asetäitja Jaak Kaarma oma), aga Jaan jäi oma sõnadele kindlaks. Palju hiljem on ta väitnud, et kirjutas *Kodumaa*le

ilma otsese surveta — pahameelest raadio Vabaduse vastu, kes pani asja “suure kella külge”, ja et väljendada oma veendumust: eestlased ei tohi lasta ennast tõmmata ühtegi suurriikide sõtta, ka mitte külma sõtta (vt Vahtre 2005).

Mul oli Jaanist kahju, püüdsin teda mõista, mitte hukka mõista, kui parafraseerida tema põlvkonnakaaslast Paul-Eerik Rummot. Erinevalt paljudest teistest ei boikoteerinud ma teda enam edaspidi, vaid jätkasime suhtlemist. Võib-olla muutusime mõneks ajaks isegi lähedasemaks kui lihtsalt tuttavad, vähemalt nii mulle tundus.

3. LUULEKOGU RASKE ON KERGEKS SAADA — MURDEPUNKT NII AUTORILE KUI KA MULLE

Jaan Kaplinski sümboolse pealkirjaga luulekogu *Raske on kergeks saada* ilmus 1982. aastal. See oli üks kõige raskem aeg meie kõikide jaoks, kes olime 40 kirjaga seotud. Just selleks ajaks saavutasid repressioonid meie vastu oma pärisjõu. Mind ja mu toonast abikaasat Rein Ruutsood kuulati korduvalt üle ja meid vallandati töölt, osutusime nagu Jaangi töötuteks dissidentideks ehk teisitimõtlejaks, mille kohta üks Arvo Valtoni aforism ütleb tabavalt, et just teisitimõtlejad on need õigesti mõtlejad. Olime n-ö poolkeelatud staatuses. Muidugi kehtestati meile välismaale sõidu keeld, mis kehtis kuni laulva revolutsiooni alguseni. Selle

kohta oli vene keeles olemas lausa eraldi termin *nevõjezajuštši* ehk mitteväljasõitev.

Ometi juhtus imesid, nagu kogu nõukogude tegelikkus oli täis absurdseid olukordi. Peale Kaplinski nimetatud luulekogu lasti Hando Runnelil, kes polnud 40 kirjale alla kirjutanud, sest pidas teksti liiga lahjaks, imekombel, ühe tsensori puhkuse ajal, avaldada legendaarne luulekogu *Punaste õhtute purpur*. Võib ju küsida, kas monopoolses kirjastuses Eesti Raamat üsna kaua seisnud luulekogu (see oli tavaline, et käsikirjad seisis seal aasta või kaks ja rohkemgi) *Raske on kergeks saada* sai ilmuda tänu *Kodumaa* kompromissartiklile, oli seegi mingi tsensuurieksitus või lihtsalt juhus.

See luulekogu mõjus mulle nii isiklikult kui ka luuleloolisel erakordselt. Miks? Sest teades või õigemini aimates autori hingepeinu, isiklikku ja ühiskondlikku kriisi, oli see haruldaselt emotsionaalselt laetud luuleks kristalliseerunud hingepäevik, teekond sellest, kuidas sügavast valusast elukogemusest (“läbi enda valusa luulekogemuse”, kirjutasin arvustuses) juhatab ta lugejale “hingerahu teed, mille tegelikult igaüks ise läbi peab käima ja mille eest kõigil päralejõudnuil oma loobumislõiv tuleb maksta”, nagu kirjutasin oma toonases arvustuses, mis ilmus ajakirja *Looming* 1983. aasta 8. numbris pealkirjaga “All you need is love” (Kiin 1983). *Loomingu* peatoimetaja Kalle Kurg riskis juba karistusega, kui meiesuguste loomingut avaldas.

Raske on kergeks saada kohta kirjutatud arvustus oli minu kui kriitiku armastusavaldus luuletajale, kelle hingevalu olin selle luulekoguga täielikult omaks võtnud. See luulekogu aitas ka mul leida tasakaalu ning hingerahu.

Käsitlesin arvustuses autori sisu ja vormi, muutumisi ja eneseksjäämisi ning nentisin kokkuvõtteks:

Luulekogu tasane eneseselgus, “vaikne kontemplatiivsus” on sisuliselt väljakutsuv vastandseis ekspressiivsele elu- ja luuletraditsioonile. See mõjub nagu lillelapse kutse. Luuletaja individuaalse hingerahu tee on ahvatlev, aga... seda teed saab käia vaid ükskhaaval, igaüks läbi iseenda (Kiin 1983: 1141).

4. SISERETSENSIOON JAAN KAPLINSKI LASTERAAMATULE JALGRATASTE TALVEUNI

1984. aastaks oli mu staatus töötu dissidendina jõudnud keerulise seisuga. Head sõbrad aga aitasid. Eesti Raadios aitas toimetaja Kulle Raig ikka teha kirjandusülevaateid ja kultuurikommentaare soomekeelsetele saadetele, mis loeti küll igaks juhuks ette anonüümsena. Eesti Raamatu lastekirjanduse osakonnas leidis julge toimetaja Mati Ormisson, kes andis mulle lademetes seisvaid lasteraamatute käsikirju siseretsensioonide kirjutamiseks. Selle eest maksti honorari, aga arvustuste autorite nimed ei pruukinud üldse ülemuste silma alla sattuda, sest üldjuhul neid retsensioone kellelegi ei näidatudki, tihti ka mitte teoste autoritele, ent nende põhjal tehti siiski üsna kaalukaid käsikirja avaldamise või tagasilükkamise otsuseid. Kirjutasin siseretsensioone kuus aastat nii laste- kui ka luuleraamatute käsikirjadele. 1984. aastal jõudis mu lugemislauale siseretsenseerimiseks Jaan Kaplinski esimene iseseisev lasteluulekogu. Varem, 1975. aastal oli ta avaldanud Tiia Toometiga kahasse toreda lastevärsside kogu *Kuhu need värvid jäävad*, mis oli mu pisipoja üks lemmikuid. Selle raamatu trükiarv oli hiiglaslik, 40 000 eksemplari, ometi oli see kõigis Eesti raamatukogudes räbalaks loetud haruldus, sest nälg emakeelse algupärase lasteluule järele oli lugejaskonnas nii suur.

Nüüd oli mu laual käsikiri, Jaan Kaplinski esimene päris oma lasteluulekogu, enam mitte väikelastele nagu varasem värvideraamat, vaid nooremale koolieale. See oli tulvil toredaid keelemängulisi üllatusluuletusi, mis muutsid käsikirja vaheldusrikkaks ja mänguliseks. Luuletused olid tundekasvatuslikult empaatilised, lapse hirme ja kõhklusi mõistvad, samas turvatunnet pakkuvad.

See oli peaaegu ainus käsikiri mu kuue siseretsenseerimise aasta jooksul, mille kohta mul ei tulnud teha ühtki kriitilist märkust ega kärpimise, väljajätmise või korrigeerimise ettepanekut. Kirjutasin ülilühikeses, ent üdini positiivses siseretsensioonis, et välja jätta ei tihka siit midagi, ning soovisin tulevasele ilusale lasteraamatule kõvu kaasi ja suurt trükiarvu.

Ometi läks veel kolm aastat, enne kui lasteluulekogu *Jalgrataste talveuni* 1987. aastal ilmus. Siis oli Eesti iseseisvuse taas-

tamise protsess juba alanud ja isegi Moskvast puhusid vabamad tuuled.

5. USUTLUS JAANIGA UKU MASINGU TEEMAL

1980. aastate keskpaigas otsisin väljundeid ka väljaspool Eestit. Olin saanud tuttavaks noore baltisaksa estofiili Cornelius Has-selblattiga, kes oli koos Soome estofiili Tapio Mäkeläisega äs-ja Hamburgis asutanud väikesetiraažilise eestikeelse kirjandus-ajakirja *Estonia*. Cornelius küsis 1985. aasta algul minugi käest kaastööd ja ma pakkusin talle analüüsi Uku Masingu ühe soneti kohta, mis oli olnud mulle aastaid südamelähedane ja mille võlu ehk saladust olin püüdnud kõigi kirjandusteaduslike meetodite-ga endale lahti muukida, edutult muidugi. Eelkõige Uku Masingu pikaagese keelatuse pärast poleks ma Eestis seda artiklit tookord kusagil avaldada saanud.

Jutt käib Uku Masingu sonetist “Yhel kaunil päeval”, mis algab värssidega:

*Kui tasa täna astuvad Su jalad,
nii, et mu silmad ei näe põhja taeva. . .*

Tahtsin kirjandusloolasena mõista ka seda, kui palju ja kui-das on Uku Masing mõjutanud kaasaegset eesti luulet, sest me ju aimasime, et tal oli olnud tuntav mõju vähemasti 1960. aastate kassetipõlvkonnale, eeskätt Jaan Kaplinskile ja Viivi Luigele, aga ka Paul-Eerik Rummo ja teistele. Küsitlesin oma artikli tarvis peale nimetatute ka Hando Runnelit. Jaaniga kohtusime Tartus. Mäletan tema avatud, kuid depressiivset olekut; ta elas taas üle üht oma abielukriisi, isiklike valikute kriisi, ja oli väga avameel-ne sellest rääkides. Ka suhe Uku Masinguga oli tema jaoks väga isiklik, intiimne ja väga oluline.

Tsiteerin oma artiklist, mis ilmus ajakirja *Estonia* 1985. aasta 3. numbris:

Jaan Kaplinski rääkis mulle meelsasti linti ligi tunni pikkuse pihtimuse selle kohta, kuidas Masingu isik ja looming teda ja tema luulet on mõjutanud. Ta rõhutab eriti Masingu vabavärsside lähedust ja mõju endale, just tugeva sisemise pingestatuse ja rütmni poolest, selle iselaadse ekstaatilisuse poolest, millised on ka ta enda vabavärssid, eriti kogus “Jäljed allikal” ja “Tolmust ja värvidest”. Ta oponeerib küll Masingu riimilisi värssse, kuid peab enda ja Masingu luule ühendavaks jooneks luuletuste ülesehitust, mida ta võrdleb Mozarti muusika kompositsiooniga. Tsiteerin: “Minu meelest on tema, s.o. Masingu ekstaatilises vabavärssis olemas midagi, mida võiks nimetada muusikaliseks kompositsiooniks või ülesehituseks, kus on olemas oma kordused ja koodad ja tugevad finaaliid, nagu seesama “läbi laotuse lehviva Laatsaruse linal” (värss, mis Kaplinskile on eriti tugevat mõju avaldanud. S. K.), mis mulle just meenutab klassikalise muusika finaali, viimaseid takte, kus pannakse kõik veelkord täie võimsusega välja. Ja minu vabavärssides esineb seda ka täiesti. Ma tean seda selgelt. ... See peaks meil küll ühine olema, küllap siin ei ole isegi mitte mõju, vaid midagi, mis meid tõepoolest ühendab.” Ja kokkuvõtteks Kaplinski pihtimusest: “Kui ma ei oleks oma elus selle inimesega kohtunud, ma kujutan ette, et küllap oleks mu saatust hoopis teistsuguseks kujunenud, nii luuletajana kui ka mõtlejana, inimesena üldse.” (Kiin 1985: 12–13.)

6. “VALEPROHVET” *HELSINGIN SANOMATES* JA MIS SELLEST EDASI SAI

Minu suurim konflikt Jaan Kaplinskiga sündis pärast Eesti iseseisvuse taastamist, kui elasin juba Turus Soomes. Töötasin 1990. aastail Raadio Vaba Euroopa eesti toimetuses Soome korrespondendina; Jaanist oli saanud elu ja olude sunnil mitte niivõrd eesti kirjanik, vaid Skandinaavia ajakirjanik, nagu ta end ise mitmel pool nimetas. Ta avaldas paljudes Põhjamaade ajalehetes ja ajakirjades kirjutisi, milles peegeldas Eestis toimuvaid poliitilisi protsesse lähtudes oma üldfilosoofilisest ilmavaatest ja usust, s.t piiride kaotamise ning ühest olekust ja rollist teise ülemineku vaatenurgast. Paraku osutus see vaatenurk olema vastuolus Eesti iseseisvuspüüdluste ja rahvusliku enesemääratlemise

suundumustega. Jaan oli ka väga skeptiline Euroopa Liiduga liitumise suhtes, mis oli samuti teravas vastuolus äsja vabanenud Eesti püüdlustega.

Kaplinski hoiatas juba toona avalikkust Eestis ilmneva paremäärmsluse ohu eest, ta nägi Eestis varakult isegi fašistlikke ilminguid, mis meile tundus toona ilmselge liialdusena, ja see jättis paraku Põhjamaade lugejaile mulje Eestist kui väikesest vihases natsiriigist, kes ei sobi kuidagi oma loomu ja poliitika poolest demokraatlike lääneriikide hulka. See tundus meile liig mis liig. Ka Eesti ajakirjanduses avaldati Kaplinski välismaal ilmunud kirjutistele toona mitu vastulauset nii kirjanikelt kui ka poliitikutelt, aga Kaplinskit tunti Skandinaavias kui kõrgetasemelist luuletajat, mistap iga tema sõna ning usutluse lauset võeti seal puhta kullana. Mina nägin toona seda vastuoluna Kaplinski kui luuletaja ja Kaplinski kui kaasaja poliitikasse sekkuva publitsisti rollide vahel. Nii tekkis meil mu toonase abikaasa Juhan Kristjan Talvega suur rahulolematus, kogusime Turus tema Põhjamaade ajakirjanduses ilmunud artikleid eraldi kausta, avasime n-ö Kaplinski toimiku, mis paisus oma paisumist, ja lõpuks tekkis tõesti vajadus toimunule reageerida, et Soome ja Eesti väga erinevaid ühiskondlikke taustu paremini selgitada.

Kui Kaplinskil ilmus 1992. aasta kevadel Soomes esseevalik iseloomuliku pealkirjaga *Rajalla jota ei ole* (Piiril, mida ei ole; Kaplinski 1992b), mis sisaldas ka eesti keeles ilmunuta artikleid, pakkus *Helsingin Sanomate* kultuuriosakonna toimetaja Heikki Hellman mulle võimalust sel teemal neile artikkel kirjutada, aga toimetaja sooviks oli, et kirjutis poleks mitte lihtsalt raamatu arvustus, vaid poleemika tema seisukohtade üle, sest ka tema oli toonaste eriarvamustega hästi kursis. Toimetus tahtis, et keskenduksin sellele, miks on Kaplinski kirjutiste vastuvõtt Soomes ja Eestis nii erinev, s.t Eestis nii kriitiline ja Soomes nii kiitev. Niisiis kirjutasin artikli pealkirjaga “Valeproffetta Jaan Kaplinski” (Valeprohvet Jaan Kaplinski), mis ilmus *Helsingin Sanomates* 16. mail 1992. aastal (vt Kiin 1992b) ja milles püüdsin kirjeldada seda vastuolulist olukorda, kus autor kirjutab erinevatele lugejaskondadele eri võtmes nii Eestist kui ka Euroopa Liidust, ja kuidas eri ühiskondades tekitavad tema määratlematuse üldfilosoofiast

lähtuvad kirjeldused Eesti poliitilistest oludest, mille eesmärgiks oli tol ajal just nimelt rahvuslik enesemääratlemine, suuri vastuolusid, mis äratavad erinevaid reaktsioone Eestis ja Soomes.

See oli vist mu kriitikuelu üks karmimaid artikleid, mille sisu kokkuvõtteks võib öelda, et luuletaja publitsistlikel klaasparlimängudel olid toona nii Soomes kui ka Eestis konkreetsed, praktilised poliitilised tagajärjed, millega ta ei olnud ilmselt arvestanud. Vastukajad mu artiklile olid Soomes tunnustavad, helistati, kiideti ja patsutati õlale, et viimaks ometi keegi reageerib. *Tu-run Sanomate* toimetaja Jouko Grönholm arvas, et olin isegi liiga leebe. Sain ka ühe kolmeleheküljelise sõimukirja kelleltki Toivo Norjovalt Jyväskyläst, mida *Helsingin Sanomat* oli keeldunud avaldamast, aga kus sõimati mind esiteks Soome Evangeelse Luteri Kiriku hääletoruks, teiseks Saksa Jeesuse-modifikatsiooni Wotani kurja vaimu kandjaks, kelle nimel mina ja kogu minu suguvõsa olevat hävitanud Eesti juute juba Teise maailmasõja päevil. Tagatipuks olevat ma hitlerlane ja lõpuks lihtsalt “teadmatu ehk loll tõuk”. (Toivo Norjova kiri siinkirjutaja eraarhiivis.)

Pakkusin Soome suurimas ajalehes ilmunud artiklit ka *Postimehele*, kes keeldus seda avaldamast, aga artikli avaldas ajaleht *Eesti Aeg* 10. juunil 1992. aastal (Kiin 1992a). Samas ajalehes ilmus 26. augustil 1992 ka mu kirjutis “Vastuseks Jaan Kaplinskile” koos paljude tsitaatidega Kaplinski Põhjamaades ilmunud Eesti-teemalistest artiklitest, mille tõlevastavus oli meie arvates küsitav (Kiin 1992c). Jaan vastas mulle väga isikliku ja emotsionaalse avaliku kirjaga *Sirbis* 25. septembril 1992 pealkirja all “Kulla Sirje” (Kaplinski 1992a), milles ta muu hulgas kurtis, et pärast minu artikli avaldamist on tal tulnud paljudele Lääne ajakirjanikele selgitada, et “Eestis ei valitse marurahvuslaste diktatuur ja Sina ei ole selle hääletoru”. Jaan põhjendas oma artiklite avaldamist Põhjamaade ajakirjanduses eeskätt leivateenimise vajadusega, sest “Eesti kirjanikuna ei ole praegu võimalik ära elada, vähemasti oma kahe viimase luuleraamatu eest ei saanud ma praktiliselt mitte midagi” (samas).

Ka põhjendas ta oma kirjutisi Skandinaavia maade ajakirjanduses sellega, et seal on teda mingil kombel aktsepteeritud, et ta on leidnud seal vaimse keskkonna, milles tunneb end hästi. “Mui-

dugi on see keskkond avaram, tolerantsem ja dialoogivõimelisem kui siinne.” Jaan uskus, et saab “rahvusluse suhtes kriitilise skribendina” Eesti huvide kaitseks rohkem ära teha kui paljud teised, sest teda ei kahtlustata erapoolikuses. Tema peagi ilmuv *Poliitika ja antipoliitika* (1992) peaks autori meelest “lugejat veenma, et mu artiklite põhisisu on olnud gorbimaania kritiseerimine ja selle selgitamine, et Nõukogude Liitu ei saa päästa ei Kremli juhtkond ega Lääne abi”.

Oma vastuskirja lõpus hoiatab Kaplinski ultraparempoolsuse ohu eest, mida ta pidas “täiesti reaalseks” ja mis meile tundus toona liialdusena. Kaplinski kirjutas seda 1992. aastal, millega osutus teatud mõttes olevat ajast ees umbes kolmkümmend aastat. Aga ta uskus toona ka seda, et “Eestis, erinevalt Leedust ja mõnest muust Ida-Euroopa maast, on vasaktsentristlikud jõud siiski piisavalt tugevad, et paremekstremiste vaos hoida ja tagada ühiskonna vajalik tasakaal”.

Järelkajasid üle Soome lahe ulatunud poleemikale ilmus veel nii siin- kui sealpool Läänemerd, mille hulgast väärrib ehk meenutamist 22. mail 1992 *Postimehes* ilmunud lühike arvamusalaldus (vt Berg jt 1992), kus kümmekond eesti kirjanikku (neist üks Rootsist) ja üks kunstnik kaitsesid ka Jaan Kaplinski:

Me ei nõustu sellega, et kunstniku isik, tema rahvus, eraelu, usulised või poliitilised tõekspidamised võiksid olla määravaks kriteeriumiks tema loomingu hindamisel. Peame ärevust ja muret tekitavaks isiklike rünnakuid Jaan Kaplinskile ja teistelegi iseseisva mõtteviisiga eesti kultuuritegelastele.

Isiklikult leppisime Jaaniga ära juba sama aasta lõpul. Märkasin, et Jaani kirjalik sekkumine Eesti päevapoliitikasse jäi pärast 1992. aastat harvemaks.

Tegin teravast kriitikukogemusest oma järeldused ega võtnud enam ühtki Kaplinski teost arvustada, kuni 2013. aastal kirjutas mulle Vancouverist kirjandusteadlane Thomas Salumets ja palus abi ning taustaselgitusi Kaplinski biograafia kirjutamiseks. Salumetsa palvel tuli mul Kaplinskiga seotud vanad vastuolud ja aktiivselt unustatud lood uuesti arhiivisügavikest üles kaevata.

7. THOMAS SALUMETSA *SUNDIMATU* KASVAMINE KUI KOODAARVUSTUS

Ma ei tea tegelikult, kui palju sain head kolleegi Thomas Salumetsa oma tausta- ja arhiiviteadmistega aidata, aga tunnistan, et kui ma tema Kaplinski-biograafiat ingliskeelsena 2014. aastal lugesisin — autor oli selle mulle kohe trükisoojalt postiga saatnud, olin hämmelduses empaatia määra- ning autorilähedusest, mille biograaf oli oma uurimis- ja kirjutamisobjektiga saavutanud.

Olles ise kirjutanud mitu kirjanikubiograafiat ning pörkudes paljude takistustega Kersti Merilaasi, Marie Underi, Ivar Ivaski ja Juhan Viidingu eluloo uurimisel (tõsi küll, olen enamasti kirjutanud meie hulgast lahkunud autoreist), tundsin siiralt puhtprofessionaalset kadedust, kui avatud ja usaldav oli Kaplinski oma biograafi suhtes. See on selles valdkonnas üliharuldane, võin julgesti kinnitada. Pigem on tavalisem, et autori lähedased keelduvad igasugusest koostööst või üritavad autor ja tema lähedased kirjutamist koguni ära keelata (nagu juhtus Soomes president Urho Kaleva Kekkonen või kirjanike Paavo Haavikko ja Pentti Saarikoski eluloo uurijatega) või siis survestab luuletaja järeltulija intervjuueeritavaid, et need võtaksid tagasi kirjandusloolasele juba antud usutlused, sest ei tohtivat nõnda mäletada, nagu nemad mäletasid, sest olevat vaja kaitsta autori au. Seda kogedes meenus mulle ikka Juhan Viidingu luulerida (parafraseerin), et kusagil tagareas tahab tõe tõusta jalule. . .

Thomas Salumetsa ülimalt autorilähedases, ütleksin isegi, et autoriseeritud biograafias, mis annab kohati välja peaaegu auto-biograafia mõõdu, püütakse mõista vastuoludest nii rikast autorit psühhoanalüütilise meetodi abil, ja tal õnnestub see suurepäraselt. Salumetsa jõuab Kaplinski poliitilisi kriise analüüsides järeldusele, et Kaplinski suurim probleem oli uskumine nõukogude süsteemi reformimise võimalikkusesse vastupidi enamikule selle süsteemi tollastest ja hilisematest kriitikutest. Ta üritas oma “sundimatu kujunemise” põhimõtet rakendada ka suhetes vägivaldse režiimiga, kuid tulemuseks oli kaasmaalaste täielik mõistmatus. Kaplinski marginaliseeriti viisil, nagu seda polnud juhtunud kunagi varem. Kuidas olekski see saanud olla teisiti külma sõja olu-

korras, kus nii lääs kui ka ida vaatasid maailma “justkui läbi bipolaarse prilliklaasi”, kirjutab Salumets.

Originaalse ja mõttetiheda biograafia põhirõhk on viljaka kirjaniku eluloo dramaatilistel pingetel, tema ilma- ja kunstivaadete arengul, kuid kirjaniku loomingu analüüs, isegi ülevaade peaaegu puudub. Ometi leiab siit ootamatuid välkseoseid eluloo ja loomingu vahel, mis on minu jaoks hea kirjanikubiograafia peamine tunnus, nagu kirjutasin *Loomingu* 2015. aasta veebruarinumbris ilmunud arvustuses (Kiin 2015).

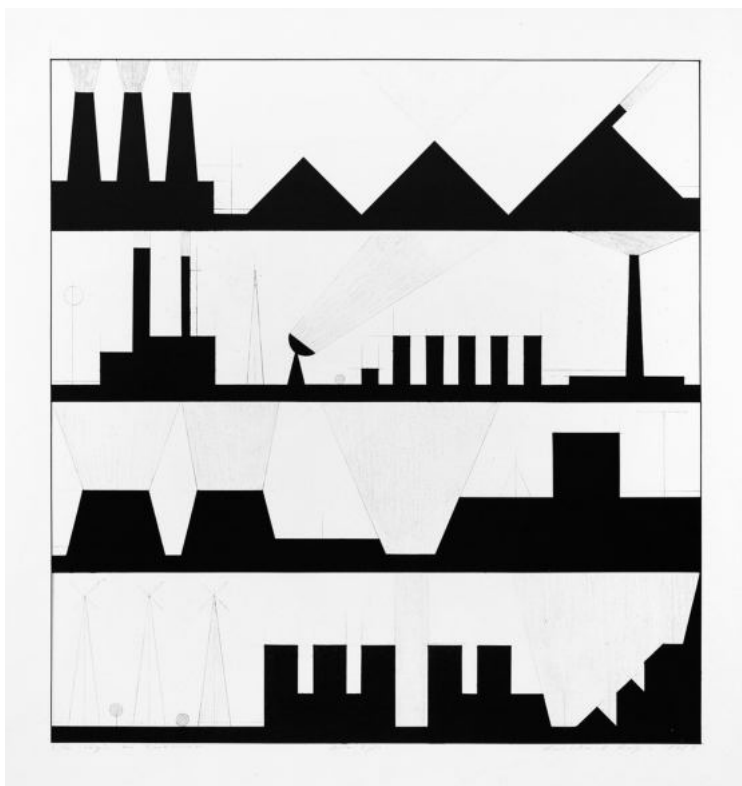
Salumets avab paljud vastuolud, mida meil on tulnud Jaan Kaplinski lugejatena, sõpradena, saatusekaaslastena tunda, kogeda, valutada, kaasa tunda, mõistes või mõistmatuks jäädes. Salumetsa biograafia aitab meil Kaplinski mõttemaailmast ja isiksusest paremini aru saada, asetades tema eluloo lõpmatud vastuolud Kaplinski “karakterita” identiteedi ning “loomuliku õitsemise” ehk “sundimatu kujunemise” omafilosoofia konteksti.

Kirjandus

- Berg, Maimu, Jaak Jõerüüt, Epp-Maria Kokamägi, Viivi Luik, Enel Melberg, Arne Melberg, Asta Põldmäe, Mari Saat, Mati Sirkel, Ülo Tuulik, Juhan Viiding 1992. Arvamus. — *Postimees*, nr 116, 22. V, lk 2
- Hellat, Henn-Kaarel 1973. Etüüd rikkast tundeihnurist. — *Sirp ja Vasar*, nr 3, 19. I, lk 3
- Hellat, Henn-Kaarel 1977. “...kes talub tõeluse puudutust...”. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 560–562
- Kalda, Maie 1965. Neli uut. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 562–565
- Kaplinski, Jaan 1981. Kulla sõber... — *Kodumaa*, nr 33, 19. VIII, lk 5, 7
- Kaplinski, Jaan 1992a. Kulla Sirje. — *Sirp*, nr 38, 25. IX, lk 4–5
- Kaplinski, Jaan 1992b. *Rajalla jota ei ole: Merkintöjä tiedosta tiedoisuudesta, uskosta*. Suomen. Juhani Salokannel. Helsingissä: Otava
- Kiin, Sirje 1983. All you need is love. — *Looming*, nr 8, lk 1138–1141
- Kiin, Sirje 1985. Uku Masing: Yhel kaunil päeval. — *Estonia: Eesti Kirjanduse Ajakiri*, nr 3, lk 4–14

- K i i n, Sirje 1992a. Valeprohvet Jaan Kaplinski. — *Eesti Aeg*, nr 22, 10. VI, lk 14
- K i i n, Sirje 1992b. Valeprofeetta Jaan Kaplinski. — *Helsingin Sanomat*, 16. V, s. B5
- K i i n, Sirje 1992c. Vastuseks Jaan Kaplinskile. — *Eesti Aeg*, nr 28, 26. VIII, lk 8
- K i i n, Sirje 2015. Sundimatu kasvamine. — *Looming*, nr 1, lk 157–158
- K i i n, Sirje, Rein R u u t s o o, Andres T a r a n d 1990. *40 kirja lugu*. Tallinn: Olion
- S a l u m e t s, Thomas 2014. *Unforced Flourishing: Understanding Jaan Kaplinski*. Montreal etc.: McGill-Queen's University Press
- S a l u m e t s, Thomas 2016. *Kujuneda sunnita: Mõtestades Jaan Kaplinski*. Tlk Kersti Unt. Tallinn: Varrak
- V a h t r e, Lauri 2005. Ajaleht Pravda ja 40 keisri hullu: “40 kiri” sündis siis, kui teisiti enam ei saanud. — *Postimees*, nr 250, 28. X, lk 16
- V i i d i n g, Ine 1965. Tähtsast ja vähem tähtsast luules ja luulekriitikas. — *Looming*, nr 12, lk 1881–1890
- V i i d i n g, Ine 1966. Lp. Sirje Kiin!. — *Rahva Hää*, nr 31, 6. II, lk 3

SIRJE KIIN (1949) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna eesti filoloogia osakonna 1972, filosoofiadoktor võrdleva kirjandusteaduse alal 2010 (Turu Ülikool). Ajalehe *Sirp ja Vasar* kirjandusosakonna toimetaja ja juhataja 1974–1978, ühtlasi TÜ mittestatsionaarne aspirant ajakirjanduse alal; ajakirja *Keel ja Kirjandus* peatoimetaja ase-täitja 1978–1982, vabakutseline ajakirjanik, Raadio Vaba Euroopa kirjasaatja Soomes Turus 1991–1998; elab 2005. aastast USAs, kus tegutseb vabakutselise kirjandusteadlasena.

LEONHARD LAPIN. Eile nägin ma Eestimaad (1989)

“MINA RÄÄGIN KÕIGIGA ÜHTEMOODI, OMAS STIILIS”

Eestlaste arvamusi keelest ja keelekasutusest

Miina Norvik, Renate Pajusalu

1. SISSEJUHATUS

Keelt kasutab inimene suhtlemiseks ja mõtlemiseks iga päev. Samas teadvustavad keelekasutajad oma keelelist käitumist erinevalt. Teadvustamise määr ja viis sõltub suuresti muidugi inimese elualast ja haridusest, kuid mingi osa keeleteadlikkusest tuleb kindlasti ka ühiskondlikest hoiakutest. Siinses artiklis vaatlemegi, mida ühist ja erinevat võib leida eestlaste keelehoiakutes 32 intervjuu põhjal. Keskendume kolmele põhiteemale: kuidas teadvustavad vastanud eesti keele allkeeli ja murdeid, mida arvatakse emakeele ja võõrkeelte õppimisest ning mis teiste inimeste keelekasutuses meeldib või häirib. Eraldi toome välja selle, mis nende teemade puhul seostub just muutustega keeles.

Artikli kirjutamist on märkimisväärselt virgutanud Soomes korraldatud intervjuude kogumine “Sada Soome keelelist elulugu”.¹ Selle eesmärgiks oli välja selgitada Soomes elavate inimeste keelehoiakuid ja -kogemusi. Kogutud intervjuude põhjal koostati näitus, mida esitleti laialt ajakirjanduses ja mis ilmselgelt huvitas paljusid inimesi, keeleteadlased said aga enda käsu-

¹Vt Hippi jt 2020; samuti blogs.helsinki.fi/100suomalaista/aineisto.

tusse suure hulga materjali, mille põhjal on juba kirjutatud mitu artiklit (nt Priiki 2020) ja kirjutatakse ilmselt veelgi. Et projekti oli kaasatud suur hulk üliõpilasi, on ainek saadud ka erisugusteks üliõpilastöödeks.

Käesolevas artiklis tutvustame samasuguse ettevõtmise tulemusi Eesti kohta. Kaasasime küll inimesi erinevatelt elualadelt ja eri vanuses, kuid küsitletuid oli vähem kui Soomes ning nad on omavahel sarnasemad, sest esialgu oleme keskendunud eestlastele, kes ei pea ennast kakskeelseks ja on elanud Eestis. Seega oleme intervjueeritavate hulgast välja jätnud näiteks eestivenelased ja muud Eestis elavad mitte-eestlased, samuti kakskeelsed inimesed ja väljaspool Eestit sündinud eestlased. Meid huvitas enim see, millistest keelega seotud nähtustest ja millisel viisil on inime teadlik. On selge, et suure osa oma keeleteadlikkusest saame kooliharidusest. Ilma emakeeletundideta oskaks vaevalt mõni eestlane öelda, et teda häirib *si*-mitmus, nagu üks meie intervjueeritav väitis. Ta ehk ei teaks sedagi, et eesti keeles on mitmus üldse olemas. Aga ka kooliharidus on üks elu osi ja selle kajastumine inimeste koolijärgses maailmapildis on väga oluline. Seetõttu oleme intervjuudes inimestelt küsinud ka nende arvamusi keeleõppe kohta.

Keeleteaduses on keeleteadlikkusest olnud juttu mitmest aspektist. Eesti puhul on vaadeldud näiteks metakeelelist teadlikkust võõrkeeleõppes, eriti soome keele õppimise puhul (Kaivapalu 2010). Samuti on keeleteadlikkusest kirjutatud seoses keelekontaktide ja mitmekeelsusega (Verschik 2019). Suhtluse uurijad mujal maailmas on rääkinud nn metapragmaatilisest (nt Verschueren 2000) või sotsiopragmaatilisest teadlikkusest (nt Haugh, Chang 2015), mõeldes selle all teadlikkust suhtluses toimuvatest nähtustest. Klassikaliseks on saanud ka rahvalingvistikaks nimetatud suund, mis tegeleb igasuguse mitteprofessionaalse keeleteadmisega (nt Niedzielski, Preston 2010). Neil juhtudel otsitakse, millisel viisil on tavaline keeletekasutaja teadlik keele struktuuri ja kasutamise üksikasjadest (nt sõnavormidest, pöördumisviisidest, sama sõna eri tähendustest sugulaskeeltes jms).

Teine osa keeleteadlikkusest on tihti olnud jutuks seoses keeleliste hoiakutega, mille puhul saame rääkida sellest, mis meeldib

ja mis ei meeldi laiemal tasandil, nt kuidas suhtutakse murdekeele kasutamisse või kui tähtis on standardkeele järgimine. Keel ja sellega seotud stereotüübid on osa identiteedist (vt nt Ehala 2018) üsna mitmel viisil. Inimesele on oluline, mis keelt ta räägib ja kuidas ta seda räägib, milline on murrete ja kirjakeele suhe, kuidas õnnestub võõrkeelte kasutamine jms.

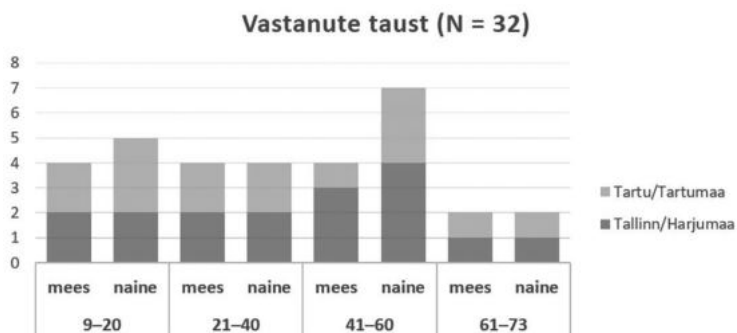
Keelekasutusest võidakse omakorda teadlik olla ajalises perspektiivis, ja kuigi enamasti ei räägita meie intervjuudes otseselt ajalistest muutustest, nähakse näiteks erinevusi põlvkondade vahel. Paljud vastanud rääkisid sellest, et vanaema kõneles murret, aga nemad ise enam mitte, või et vanemad räägivad korralikku keelt ega kasuta eestikeelses jutus ingliskeelseid sõnu. Samuti rääkisid paljud inimesed keelelise olukorra muutustest oma elu jooksul. Koolimälestustes seostuvad murdepunktid enamasti uue õpetajaga, kes kas parandas või halvendas eesti (või mõne muu) keele tundide staatust jutustaja jaoks. Paljude küsitletute vastustes oli näha üldisema ajaloolise taustaga seotud keelelisi murdepunkte, näiteks Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisega kaasnenud inglise keele vajalikkust või murrete taandumist linnastumise tõttu.

Mõndagi siinses artiklis käsitletavatest teemadest hõlmas ka 2016.–2017. aastal korraldatud uuring “Eesti keeleseisund” (Lukk jt 2017). Sealsed intervjuud olid siiski tehtud asjatundjatega, mitte “tavaliste inimestega” nagu siinses artiklis. Samuti leiab kattuvusi 2019. aastal ajalehe *Sirp* lühiartiklites “Keelele tuleb kasuks” esitatud arvamustega, kus peamiselt humanitaarid mõtisklevad selle üle, mis keelt vaesestab või rikastab. Siin analüüsitud teemasid on ka üliõpilased õppetöö käigus vaadelnud isiklikust vaatepunktist kui oma keeleteaduslikku elulugu (Teiva, Tragel 2021).

2. VALIM JA MEETOD

Intervjuud tegime 2020.–2021. aastal. Valimi moodustas 32 inimest, kellest 17 elab praegu või on lapsepõlves elanud Tallinnas või Harjumaal ning 15 elab Tartus või Tartumaal või on sealt pärit. Vastanute hulgas oli 14 meest ja 18 naist. Nelja

vanuserühma vahel jaotusid vastanud järgmiselt: 9–20-aastaseid oli 9, 21–40-aastaseid 8, 41–60-aastaseid 11 ja 61–73-aastaseid 4 (vt graafik 1).

Graafik 1. Vastanute taust elukoha, vanuserühma ning soo alusel.

Kaheksa vastanut olid õpilased vanuses 9–16 aastat ning kolm üliõpilased vanuses 19–23 aastat. Ülejäänud 21 intervjuueeritul (vanuses 27–73) oli enamasti kõrgharidus, kusjuures enamasti oli omandatud ka magistrikraad. Erialade ja tegevusvaldkondade poolest oli valim mitmekesine: küsitletute hulgas oli arste, insenere, haridustöötajaid, ametnikke, kaubandus- ja ettevõtlusvaldkonna töötajaid, infotehnoloogia ja telekommunikatsiooni inimesi, teenindussektori töötajaid. Vastanute hulgas oli paar õde-enda, ema ja last ning abikaasat/elukaaslast. See oli teadlik valik, et analüüsida ka seda, kui palju pereliikmete arvamused kattuvad. Kõigi intervjuueeritute emakeeleks on eesti keel. Kõik küsitletud on sündinud Eestis ning peaaegu kõigi põhiline elukoht on olnud Eesti, vaid üks vastanuist on viimastel aastatel pikemalt elanud mitmes välisriigis. Seega ei esinda meie intervjuueeritud loomulikult kõiki eestlasi, kuid võime ehk siiski öelda, et see esindab Tartu(maa) ning Tallinna või Harjumaa üsnagi haritud ja paikset eestlast.

Meetodina kasutasime poolstruktureeritud intervjuud, mille jaoks koostasime küsitluskava. Koondasime küsimused järgmis-

te põhiteemade ümber: 1) enda ja vanemate ning vanavanemate keeleline taust, sh kokkupuuted murdekeelega; 2) emakeele ja võõrkeelte õppimise kogemused; 3) tähelepanekud enda ja teiste keelekasutuse kohta; 4) suhtluskäitumine. Siinses artiklis vaatleme lähemalt kolme esimest teemat. Intervjueerimisel ei järginud me küsitluskava siiski väga rangelt, vaid otsustasime küsitluse käigus, millel pikemalt või lühemalt peatuda. Mõne intervjuu puhul jäi mõni küsimus ka esitamata.

Osa intervjuudest viisime läbi veebikeskkonnas (Zoom, Skype), osa silmast silma kohtumise ajal. Osalejate nõusolekul salvestasime kõik intervjuud. Salvestiste pikkus kõikus poolest tunnist kuni pooleteise tunnini. Üks intervjuu toimus ka Messengeris kirjalikus vormis.

Videosalvestiste transkribeerimisel kasutasime veebipõhise kõnetuvastuse abi.² Täpsemini transkribeerisime need osad intervjuudest, mida soovisime siinses artiklis kasutada. Transkripsioonis püüdsime olla täpsed sõna tasandil, s.t säilitasime suulisele kõnele omase sõnajärje ja kordused, kuid ei esitanud intervjueeritavate häälduslikku eripära; suulisuse markeerimiseks ei kasutanud lausealgulisi suurtähti. Suurema tähelepanuta jätsime pausid, intervjueeri tagasisidepartiklid ja muud vestluse kulu juurde kuuluvad nähtused, mis meie hinnangul ei ole olulised intervjueeritavate arvamuste tõlgendamisel siinses lähenemises.

Iga tekstikatke juures on ka neljatäheline kood, milles N osutab naisele ja M mehele, järgnev number märgib vastaja vanust intervjuu ajal ning viimane täht on juhuslik eristaja, nt noorim vastaja oli N09a ning vanim vastaja N73r.

3. VASTANUTE KEELELINE TAUST: MURDED JA KIRJAKEEL

Igal keelel on oma variandid. Eesti kultuuriruumis on oluline vastandus eesti (ja lõunaeesti) kirjakeele ja murrete ning murrakute vahel. Suhtumine murretesse on sotsiolingviste huvitanud ka varem. Meie teada on Eestis enim keskendutud mõne konkreetse

²Vt kõnetuvastuse kohta Alumäe jt 2018.

keele või murde kõnelejatele ja nende arvamustele (vt nt Eichenbaum, Koreinik 2008). Etnolingvistiliste meetodite abil on uuritud ka näiteks Eesti õpilaste murdetundmist. Selleks paluti õpilastel märkida kaardile neile tuntud murdealad, täiendavat infot või lisaseletusi sealjuures küsimata (vt Antso 2016). Meie küsisime intervjuudes üsna üldiselt kõige kohta, mis vastanutel kirjakeele ja murretega seostus.

Meie intervjuueeritavate hulka ei sattunud ühtegi sellist, kes eesti ühiskeelest erinevat keelt iga päev kõneleks, küll aga oli nii mõnelgi otsesid kokkupuuteid mingi murdega või vähemalt mälestusi neist. Kuigi kõik vastanud elavad praegu Tartus, Tartumaal, Tallinnas või Harjumaal või on neist piirkondadest pärit, on neil juuri kõikjal Eestis. Vanemate ja vanavanemate sünnija/või elukohtadena olid vastustes esindatud kõik maakonnad peale Hiiumaa ja Järvamaa. Paaril vastajal ulatusid juured ühe või mitme esivanema kaudu ka Eesti Vabariigi praeguste piiride taha: kolmel vastajal oli isa või vanaisa Venemaale väljarännanud eestlaste järeltulija, kolmel vastajal oli ema või vanaema venelane, ühel ingerisoomlane.

Otseseid kokkupuuteid mõne piirkondliku keelekujuga töid välja siiski vaid need kümme isikut, kelle juured on vanema(te) või vanavanema(te) kaudu **Saaremaal, Setumaal või Võrumaal** (1–3). Siia hulka oleme arvanud ka juhud, kus näiteks lapselaps on teadlik vanavanema murdetaustast (2). Kahes vanemas vanuserühmas mainiti kokkupuuteid ka **Tartu** keelega (3). Kuigi vastustest kumas üldiselt läbi, et kontaktid murdekeelega on ajapikku taandunud, oli üle 40-aastaste vastanute hulgas neid, kes arvasid, et saaksid murdekeelega vajaduse korral hakkama (nt vt 1) või seda vahel isegi kasutavad (4). See näitab, et side on kunagi olnud tugev. Vastanute hulgas oli aga ka paar noorema põlvkonna esindajat, kes murdekeelt igapäevases kasutuses kuulevad (5).

(1) M67n: *aga tema [ema]³ rääkis [---] puhtalt võru keelt. ja ütles, et ega mina ka hätta ei jääks. kui tarvis võrukesega rääkida, räägin vastu ja saan aru ka.*

³Nurksulgudes oleme lisanud katkendi mõistmiseks vajalikku infot ja tähistanud nendega sisu poolest ebaoluliste osade väljajätud.

(2) N14d: *mu vanaema rääkis väiksena saare murdes ja ta ütles, et ta seda oskab siiaamaani.*

(3) M57l: *vanaema oskas hästi tartu murret [---] pahandada sain ikka kohalikus keeles.*

(4) N57o: *üks sõbranna on, kellega räägime murret. puhast [Tartu] murrakut kindlasti ei ole.*

(5) M16c: *vanaisa räägib nagu mingit segu, aga vanaema räägib nagu niimoodi, et söögilauas räägib nagu vanaisaga, räägib selles oma keeles [setu] ja meiega räägib teises keeles.*

Ka siis, kui küsisime, milliseid murdekeeli oskavad nimetada need, kes pole murdekeelses keskkonnas olnud (nt ei ole murdekeelseid vanemaid või vanavanemaid), nimetati esimesena võru ja setu keelt. Neid kirjeldati kas kui raskesti mõistetavaid või selliseid, mille mõistmise üle ollakse uhked. Samuti nimetati mitu korda saarte murret ja eraldi ka Kihnu keelt (ennekõike seoses Kihnu Virve või kihnukeelsete raadiouudistega). Siinkohal võib rööpjooni tõmmata Siim Antso (2016) uuringu tulemustega, kus õpilased märkisid kaardile enim just saarte ja võru murret, olenemata enda taustast (kaasatud olid õpilased Kuressaarest, Jõhvest, Pärnu-Jaagupist, Tartust ja Võrust). Tolles uuringus ei küsitud täpsemaid selgitusi, miks just üks või teine murre kellelegi meenus, kuid Antso oletab sedasama, mis meile antud vastustestki selgus: need murdekeeled on Eesti info- ja kultuuriruumis rohkem esil. Ühtlasi on 2011. aasta rahvaloenduse andmetel neil kahel murdel ka kõige rohkem oskajaid: võru murdel 74 512 ning saarte murdel 24 520 (Antso jt 2016).

Mujalt kui nimetatud neljast piirkonnast (Saaremaalt, Setumaalt, Võrumaalt ja Tartumaalt) pärit vastanute hulgas eristusid need, kes on pärit Ida-Virumaalt või kellel on selle piirkonnaga olnud kokkupuuteid. Kõik nad tõid esile vältete teistsugust kasutamist, kirjeldades seda kui teatavat pikendamist (6–7) või otseselt kui *välteviga* (8). M42i tõi peale selle näiteid ka käändelõppudest (nt *ära kiusa kassida*), mille erisust ta lapsepõlves ei teadvustanudki ning millele on alles tagantjärele mõelnud.

(6) M42i: *teine on see välte asi muidugi, mida, millega oli meil võib-olla isegi keskkooli emakeeletundides vähemalt emakeele-*

õpetaja arvates meil nii-öelda raskuseid et [---] kippusime pike-malt ütleva. [---] eriti kõnekeeles jah, et me räägime [venitab] ja kuidagi see [---] ise ei pane enam seda tähele, aga kui Tartusse õppima sai mindud, siis nagu, siis mingi aja ma panin seda väga tähele seda, et kuidas vanemad kodus või teised ka minuvanused, teised sealtkandi noored, Ida-Virumaal siis elavad noored rääkisid.

(7) N36h: *ja siis tema kõnest mäletan mingit, et ta ei rääkinud nagu aktsendiga eesti keelt, aga mina hakkasin pidama, et seal Ida-Virumaal on neil mingi murre, et kuidagi **nagu venitavad mingeid häälikuid**, ütlevad nagu teistmoodi, lihtsalt teatud sõnades mitte nagu kogu aeg. aga noh, ma tõesti, seda ametlikult mingiks murdeks vist ei peeta.*

(8) M57j: *põhjaeesti murre on ju ainult **välteviga**. on küll mul välteviga alati olnud. [---] kui mul mingisugune häda on, siis on võib-olla nautuke väldele või aeg-ajalt komadega. probleeme rohkem ei ole.*

Enamiku intervjuueeritutega tuli jutuks ka see, mida nad Eesti piirkondlikest keeltest ja murretest arvavad. Üldiselt näis suhtumine ühiskeelest erinevatesse keelekujudesse olevat positiivne ega olenenud vastaja enda või tema (vana)vanemate keelelisest taustast. Sageli kirjeldati murdekeeli kui midagi põnevat või rõhutati nende emotsionaalset väärtust (9–10), või nagu sõnastas üks vastaja, avaldub murrete kaudu *rahvuslik omapära ja oma kandi värk* (N40i). Mõned, kelle ümber murdekeelset keskkonda enam pole või kes murret ei räägi, tõid näiteid üksikutest meelde jäänud murdeväljenditest, mida nad peavad emotsionaalseks ja teatud olukordades endiselt kasutavad (11–12). Kasutamist soodustab muidugi vestluspartneri seotus sama murdega (12, vt ka 4).

(9) N09a: *mu arust nad [murded] **tunduvad nagu päris ägedad** [---] siis kui Venemaa saab eputada, et tal on mingi nii suur maa, siis me saame öelda, et meil on nii mitu keelt.*

(10) N14d: ***tundub väga huvitav**, sest et ma kohe üritan samasuguseid sõnu seostada ja aru saada, mida ta siis üritab öelda ilma subtiitrite lugemiseta ja kui ma paari sekundi pärast hakkas subtiitrite lugema ja siis ma mõtlen, et ah nii, huvitav, et see on täiesti teistsugune, iseenesest me kõik elame ühes samas Eestis, võib-olla elab must seitsmekümne kilomeetri kaugusel, aga ta*

räägib teist keelt, või see on lihtsalt nii huvitav mõelda, et kuidas eesti keel saab olla nii palju erinevaid asju ühekorraga ja me suudame sellest ka mingit pidi aru saada.

(11) M57l: **oma kandi murrak teeb tuju heaks, võõra maa murre tekitab austust ja lugupidamist.** kui kenasti ja selgelt murdes mõned keerulised asjad saab ära öeldud.

(12) N57p: no et tule nüüd tuppa õkva nigu üks välg, lõika siist poolest. [---] nigu üks õlitet välg oli vist, [---] ja siis me no vennaga ikka naersime, et ilda peale ei või jääda, päti tule võpistikust välja ja **nihukesi teatud väljendeid jah.** [---] **neid oli mõnus ütelda jah,** neid me vennaga ju vahest ikkagi, eriti spetsiifilisi ikka noh niuksi tähenduslikke ikka omavahel ka räägime.

Vanematele vastanutele on kuigivõrd oluline ka murdekeelne kirjandus, eraldi mainiti Mats Traadi tartukeelseid (13) ja Kauksi Ülle setukeelseid tekste (14), samuti Madis Kõivu näidendi esitust Eesti Draamateatris, milles põhjaeestlastest kolleegid aru ei saanud.

(13) N57p: a oma isa emaga, kes mind tegelikult kasvatas, rääkisin mina ikka täitsa puhast tartu murrakut, nii et võib-olla see oli isegi minu esimene keel, sest et kui ma lugesin pärast hiljem, hilisemas elus **Mats Traadi raamatuid**, ma ütlen, siis ma hakkasin kohe selles keeles mõtlema.

(14) N57m: juured on Setumaal. [---] ma lugeda suudan, ja kui ma lugesin läbi esimese setukeelse raamatu, see oli üks **Kauksi Ülle raamat**, siis ma mäletan täpselt, ma küsisin ema käest ainult kolme sõna tähendust. et ma sain läbi närida. [---] aga rääkimisega on niimoodi, et ma pean viibima selles keskkonnas ikkagi kolm tundi, siis mul hakkab tulema. igapäevaselt ei räägi ja siis eriti ei tule.

Nende hulgas, kellel pole olnud otseseid kokkupuuteid murdekeelega, oli märgata ka jahedamat suhtumist. Näiteks selgitas üks vastaja, et murded ei tundu *midagi sellist, millele* [---] *ise tahaks juurde uurida* (M19d). Ka oli eespool toodud näites (8) näha, et kõneleja pidas murdekeelt eelkõige (õigekeelsuslikuks) probleemiks. Nagu aga ühe noorema vastaja näitel selgus, võib huvi äratamiseks vahel piisata vaid ühest toredast kogemusest. M10a (tema vanematel ega vanavanematel murdetausta ei ole)

oli käinud ekskursioonil Kihnu saarel, kus muu hulgas tutvustati kohalikku keelt. Hiljem oli ta emakeele tunnis osanud Kihnu keele ära tunda, mis oli palju rõõmu valmistanud. Seevastu tema õel (N12b) sellised kogemusi polnud ning tema pidas murdeid pigem imelikuks ja teistsuguseks, mis tema arust *ei anna väga midagi*.

Olenemata soovist või neutraalsest/jahedast suhtumisest, ei pidanud vastajad murdekeele kasutamise tulevikku kuigi roosiliseks (nt 15). Murdeid seostati ennekõike maakohaga ning murrete hoidmise kohustust nähti lasuvat just vastava kandi inimestel (16–17). Paar vastanut väljendas ka arvamust, et piirkondlike keelte ja murretega ei tohiks (koolis) üle pingutada (vt nt 18).

(15) N69q: *nii palju huvitavat sõnavara, mis on, aga on kõrvale jäänud. see on ju rahvuslik rikkus. [---] see kaob ikka nende inimestega, kes on seda põlvest põlve rääkinud ja jääb ikka järjest vähemaks. kuhu see välja jõuab ja kuidas see lõpeb, ega mina ei oska ka seda öelda.*

(16) N23g: *tegelikult nagu on kurb, et nii vähesed inimesed seda tänapäeval räägivad, see on midagi nagu nii omapärast mingsugusele kindlale piirkonnale [---] noori ei tule nii palju peale, kes seda õpiksid.*

(17) NK49k: *kes sellest piirkonnast pärit on või elab, see võiks osata seda ja mitte ära unustada. aga noh linnainimene... kui ta on erand linnas ja üksinda räägib oma murret, siis kaua ta räägib, kui keegi talle vastu ei räägi. [---] suurlinnas tahad ikka teistega sarnaneda ja keegi ei saa sinust aru kui murret räägid.*

(18) M42i: *kardeti, et kui Võrumaa kõik algkoolid peavad õppima hakkama, võro keeles õppima, et siis mis see nii-öelda mitte kohalikest või nii-öelda mis, mis nemad siis teevad, et kas neile sunnitakse see peale, nii-öelda, aga no ma arvan, see hirm oli ennatlik, aga ma panin ka sellist uudist ühel hetkel tähele, mõeldes, et kas ei ole sellega nüüd liiale mindud.*

Seega võib täheldada, et kuigi meie intervjuueeritutes keegi ei olnud murdekeelne, suhtuti ühiskeelest erinevatesse keelekujudesse pigem soojalt. Nii mõnigi tõi esile positiivseid emotsioone, mis enamasti põhinesid küll perekondlikel seostel. Nagu vastustest selgub, võib huvi tekitamisel või selle ülalhoidmisel olulist rolli mängida ka ajakirjandus või siseturism. Suurt optimismi

murrete säilimise osas siiski vastustest välja ei paistnud. Pigem nimetati, et vana(vana)ema kõneles murret, aga intervjuueeritav ise enam mitte.

4. EMAKEELE JA VÕÕRKEELTE ÕPPIMISE KOGEMUSED

Kõigi vastanute emakeel on eesti keel ning ka koolis on nad õppinud (või õpivad praegu) eesti keelt emakeelena. Nende kooliaeg jääb aga mitmes mõttes väga erinevasse aega: kaks vanemat vastanut (N73r ja N69q) läksid kooli 1950. aastate keskel või teisel poolel, sügaval nõukogude ajal, kaks nooremat (N09a ja M10a) on praegu algklassiõpilased; peale nende, kelle kooliaeg jääb täielikult nõukogude aega või kes on õppinud üksnes vabas Eestis, oli intervjuueeritute hulgas ka neid, kelle kooliajal mindi üle ühelt riigikorralt teisele. Aja jooksul on muutunud ka õppekavad ning -meetodid. Kuigi sellised taustategurid kajastuvad kohati ka vastustes, leidub eri põlvkonna esindajate vastustes nii mõndagi sarnast.

4.1. Emakeele õppimise kogemused

Vastanutest umbes kolmandik tõdes, et emakeeletunnid on meeldinud väga (19), kusjuures neid, kes nii arvasid, oli kõigis neljas vanuserühmas. Kuigi kaks kolmandikku vastanuist seega emakeeletunde lemmikuks ei pidanud, ütles vaid üks vastanu, et emakeeletunnid talle üldse ei meeldi (M16c). Kahes vanemas vanuserühmas oli korduvaks vastuseks, et emakeeletund tundus õppeprogrammi loomuliku osana (20), kuigi ilmtingimata mitte huvitav (21). Ka õpetaja valitud õppemeetodid olid toona pigem norm ning muud ei osatud soovida (22).

(19) N73r: *mul ei tule mitte üks kord niisugust tunnet, et ma ei tahtnud eesti keele tundi minna või mulle ei meeldinud. ju see õpetaja oskas seda metoodiliselt nii üles ehitada. isegi selles, et need neliteist käänat on ja kõik, aga see kuidagi oli, ma ei tea, see oli kuidagi, see **läks nii ladusalt ja rõõmsalt** ja ühesõnaga, **no tahe oli kuidagi seda** [õppida]. sest mul on, selle peale mõtlen,*

eesti keele õpetaja peale ja selle õpetuse ja selle no üldse metoodika [peale]. **ju see oli tollel ajal õige.**

(20) M67n: vähemalt mulle tundus niimoodi, et see võeti nagu noh, **peabki justkui olema ja tahegi oli saada ikkagi eesti keel korralikult selgeks.** niisama kirjakeel ja noh, kõik et ikkagi oli, oli ikkagi püüe inimestel.

(21) N57p: see on kuidagi nagu nii loomulik, et teda [eesti keelt] peab [õppima], kuigi seal oli ka ikka **mingisugust tõelist jura ka, millega meid piinati.** ma mõtlen, mingi **tüüpsõnad** olid seal mingisugused ja et võib-olla niisugused asjad olidki seal, aga samas, no kule, grammatika ja käänded ja noh, ma ei tea, ta raske ei olnud, aga noh **ega ühegi keele grammatika õppimine midagi nauditavat ka ei ole.**

(22) N69q: nüüd oma klassikaaslastega vesteldes on juttu olnud, et **pidime väga palju harjutusi ringi kirjutama.** [õpetaja] seisis vastu ahju ja muudkui pani harjutusi ringi kirjutama. nüüd on hoopis teistsugused õppemeetodid. milleks siis nii palju neid oli vaja ringi kirjutada?

Huvitava seigana tuleb mainida, et kuigi kirjandustundide kohta meil eraldi küsimust ei olnud, juhtus mitu korda, et vastaja, kellel koolist oli rohkem aega möödas, hakkas emakeeletundide asemel meenutama hoopis kirjanduse tunde või siis vastuses kõrvutatigi omavahel eesti keelt ja kirjandust. Mainiti, et just kirjanduse õpetamisel avaldub õpetaja isiksus (N57p), arutleti *Tõe ja õiguse* raamatu ja filmi üle (M57k) või räägiti kirjanduse õppimisest koolis (N69q), kuigi küsimus oli eesti keele õppimise kohta. Nii mõnelegi vastajale olid kirjandustunnid jätnud sügavama mulje.

Neutraalset või leiget suhtumist emakeeletundidesse oli kõige rohkem praeguste kooliõpilaste hulgas. Nagu tões üks vastanu: *keskmiselt meeldib, seal ei ole eriti nagu midagi hullu teha* (M13b). Kui palusime neil, aga ka veidi vanematel järjestada emakeele- ja võõrkeeletunnid meeldivuse alusel, oli tavapärane see, et inglise ja/või saksa keele tunde peeti kõige meeldivamaks, eesti keel sai üldiselt teise koha, ja kui vene keel oli õppeplaanis, jäi see enamasti kolmandale kohale. Ka Eesti keeleseisundi aruandest selgub, et kuigi vene keel on inglise keele järel teisena

kõige enam õpitav võõrkeel, on vene keele maine madal, ja eriti just noorte hulgas (vt Lukk jt 2017: 38).

Emakeele tundide meeldivust võisid suurendada erisugused tegurid. N16e, kelle kogemus 9–20-aastaste seas oli kõige positiivsem, kirjeldas, et põhikooliga võrreldes (ta oli kooli vahetanud) on õpe muutunud mitmekesisemaks ning tuupimise ja eksamiülesannetele keskendumise asemel on rohkem tunne, et õpitakse eluks (23). Need, kes nimetasid emakeeletunde üsna meeldivaks või väga meeldivaks, pidasid üldiselt ka reeglite ja laiemalt grammatika õppimist põnevaks või mingil viisil oluliseks (24–26). Mitmel puhul näis siiski oma osa olevat vastaja taustal: M27e ema on keeleõpetaja (kuigi mitte eesti keele õpetaja), M29f ema on tegev keelevaldkonnas ja N36h puhul selgus, et tema vanaema oli eesti keele õpetaja. N36h seostas sobivust lisaks veel enda loomusega. Et emakeeletundide meeldivuse puhul pole perekondlik taust ainus tegur, selgub nt N16e (23), aga ka N73r-i ja M67n-i (vastavalt 19 ja 20) vastustest, kelle lähisugulaste hulgas pole keelevaldkonna inimesi. Üldiselt tuli vastustest ilmsiks muster, et kui meeldisid tunnid, meeldis ka õpetaja ning sobis metoodika, vanema põlvkonna puhul võis lisaks märgata ajastu mõju (nt 19–20). Selliseid näiteid, kus erinevas kooliastmes oli erinev kogemus (23), oli rääkida paljudel.

(23) N16e: nüüd gümnaasiumis, kui me hakkasime uuesti neid teemasid vaatama, siis ma nagu sain aru, et see on palju **loogilisem** ja noh, igatahes siis ma sain nagu selle **täiesti selgeks**. ja siis põhikoolis oligi pigem nagu selline **tuupimine**, **see nagu igavam** ongi, et noh, mingi ülesanded, tekstid ja niimoodi. aga gümnaasiumis on nagu kindlasti see õpe palju huvitavam, nagu mitmekülgsem, näiteks ongi, et me teeme eesti keele eesti keeles on nagu **mitu erinevat kursust**, näiteks on keel ja ühiskond, seal me õpime rohkem eesti keele ajalugu ja niimoodi, siis on eesti keele praktikum, kus me nüüd näiteks hakkame intervjuud tegema järgmine nädal, et saamegi ise koostada, saame ise e-kirja kirjutada ja niimoodi, et nagu jah, et gümnaasiumis on kindlasti kuidagi **huvitavam** ja ma isegi ütleks, et **kasulik** on, et see tuleb kindlasti nagu tulevikus rohkem kasuks.

(24) M27e: [gümnaasiumis] õppisime **lugematul hulgal reegleid**, millest me varem polnud kuulnud. nende meelde jätmine oli ka keeruline, **aga samas põnev**.

(25) M29f: eesti keel oli esimene keel, mis lubas, nagu mingisuguseid, **ma sain sealt mingeid põhjendusi**, et ahah, et see käib selle pärast, nii et et teisedki teised õppeained ikkagi alguses on rohkem sellised, noh nii on, et noh õun kukub puu otsast alla. et miks ta nii on, jõuad sa hiljem, aga eesti keel hakkas tulema esimeste selliste reeglitega ja see konstruktsioonidega, mis oli minu jaoks nagu põnev.

(26) N36h: mul on hästi huvitav, et eesti keele tund oli lihtne, kirjandus oli raske, et minu jaoks nagu see loovkirjutamine on väga raske. noh, mulle **sobib see ametniku jutt**.

Arvamused eri teemade huvitavuse kohta võivad samas olla väga erinevad. Näidetes (24) ja (25) kiidetud reeglite õppimist pidasid mõned vastajad siiski liiga keeruliseks. Need, kellele emakeeletunnid pole meeltnööda olnud, tõid esile liigse täpsuse tagajamist ja üldisema loogika puudumist (27–28). Keele *loogikat* on otsitud ka võõrkeelte õppimisel, kui seda on leidunud, on ka õppimine hästi läinud. Niisamuti nagu võidi ette heita üksnes eksamikis valmistumist (vt 23), ei oldud rahul ka vastupidise olukorraga, kus eksamikis valmistumiseks piisavalt juhendamist ei saadud (29). Vastus (29) on ühtlasi näide selle kohta, kuidas õpetaja vahetus võis edenemist halvendada.

(27) M57k: seda keele niukest **loogikat minu arvates ei räägitud**, vaid olid umbes reeglid, et umbes et ette peab koma panema ja ja sa saad põimlaused ja mis seal oli, aga **sellist üldist loogikat, millest see lähtub ei räägitud**. aga seda, kus need komad käivad või ei käi, mina ei olnud võimeline seda ära õppima.

(28) N23g: **loomingulist lähenemist** natukene rohkem võiks kasutada, et õpilane reaalselt tahaks seda õppida, **mitte et ma peaks seda kõike ülitäpselt jälgima**, vaid ongi see, et nagu kuidas kuidas läheneda nii, et lapsed reaalselt tahaksid seda asja nagu õppida.

(29) M34g: põhikoolist jäi hea mulje, õpetas reeglid selgeks, konkreetne värk pigem. **keskkoolis ei tekkinud õpetajaga klappi**, just nagu eesti keele kasutamise ja kirjutamise mõttes. oli rohkem luule peal. käisin ka mitmel lugemis- ja etlemisvõistlusel. aga **just eesti keele kasutamine reaalses elus jäi teisejärguliseks**. elas

*kunstimaailmas. ei suutnud reaalklassile mõistlikult keelt selgeks õpetada. kõik klassis **oleksid olnud võimelised kirjutama kirjandi mõistlikule tulemusele**, kui neid õpetada, aga tema seda ei suutnud teha, ka minule ei suutnud. see jäi häirima keskkooli õpetaja osas. mina arvan, et ta ei osanud õpetada.*

Nagu juba mainitud, oli 9–20-aastaste hulgas kõige vähem neid, kellele emakeeletunnid oleks väga meeldinud. Põhjusena nimetati üksluiseid ülesandeid: *mulle ei meeldi need, kui **peab tegema terve tunni töövihikut*** (M13b). Mitu õpilast siiski ütles, et kui saab paaris- või rühmatööd teha või õpetaja kasutab mängulisemat lähenemist (Kahoot, ristsõnad), meeldivad tunnid rohkem. Kui uurisime, mis võiks õpilasi köita, saime mitu korda vastuseks, et rohkem tahetakse arutleda mõne kindla keeleteema üle või saada teadmisi nende kohta. Näiteks ütles üks õpilane, et tema oleks tahtnud uue õigekeelsussõnaraamatu ilmunisega seoses teada saada, mis on keeles saja aasta jooksul muutunud ja kuidas: *kuidas siis oli, kas inimesed tõesti rääkisid niimoodi teistmoodi?* (N14d). Nagu kooli puhul ilmselt tavaline, oli emakeeletunni meeldivus seotud ka hakkamasaamisega. Üks õpilane (M10a) ütles näiteks murelikult, et *eesti keel on sihuke tund, kus ma ei ole eriti hea*.

Seega ei olnud vastanutel väga ühtset arvamust emakeeletunnide kohta, samas ei seadnud keegi emakeeletundide olemasolu õppekavas kahtluse alla. Igas vastanute rühmas oli neid, kellele emakeeletunnid on väga meeldinud, kuigi noorimas vanuserühmas oli selliseid kõige vähem. Arvamused läksid lahku reeglite õppimise teemal: ühed ütlesid, et reeglite õppimine on meeldinud, teised seda niivõrd ei nautinud. Huvitav oli näha, kuidas mõni vastaja sõnastas etteheiteid kooliõpetusele: sooviti rohkem arutelusid keeleteemade üle, loogilisust ja/või loomingulisust keele praktilises õppes. Palju tundus siiski sõltuvat õpetajast.

Ennekõike kahe noorema vanuserühma vastanutega tuli juuks ka suhtumine emakeelde. Vastuste põhjalt selgus, et isegi kui emakeeletunnid tundusid *keskmiselt meeldivad* (kui sedagi), siis emakeelt kirjeldati ikka kui midagi oma või erilist, nt *kuidagi uhke öelda et see nagu ikkagi minu keel* (M19d). Sageli tõsteti esile eesti keele kaunist kõla. Mitu korda kirjeldati seda, mis ees-

ti keele juures meeldib, võrdluses indoeuroopa keeltega, nt *kui sa loed saialill, siis ta ongi reaalselt saialill* (N23g). Eesti keeles võidi näha ka midagi, mis üheülbastumise eest kaitseb: *see ülemaailmastumine on nii suur ja tugev ja kõik ühe mütsi all, see individuaalsus, keel on individuaalne* (N40i).

4.2. Võõrkeele õppimise kogemused

Kooliajal on kõik küsitletud pidanud õppima vähemalt kaht võõrkeelt, nagu seda on nõudnud ka õppekava.⁴

Kaheksast intervjueeritud kooliõpilasest, kellest seitsmel on teise võõrkeele õppimine nüüdseks alanud, õpib viis inglise ja saksa keelt ning kaks inglise ja vene keelt. Neist, kellel kool juba seljataga, on kuni 40-aastased üldiselt õppinud inglise ja vene keelt, vanemad aga pigem vene ja saksa keelt.

Enamik vastanuist pole kahe kohustusliku võõrkeelega siiski piirdunud. Ühed on juba kooliajal mõnda teist keelt juurde õppinud, teised on seda teinud ülikoolis või keelekursustel. Üle 40-aastaste vastanute hulgas on juurde õpitud keeleks üldiselt inglise keel, sest koolist saadud teadmised olid kesised või polnud inglise keelt üldse valikus (30–31). Eriti need, kelle kooliaeg jäi Eesti iseseisvuse taastamise aega, meenutasid, kuidas inglise keele vähese oskuse tõttu oli ülikoolis olnud algul üsnagi raske (31). Siiski oli ka 20–40-aastaste vastanute hulgas neid, kes nentisid, et inglise keel ei tulnud kergelt või polnud tingimata iseenesestmõistetav (32).

(30) *M57k: et see on see üheksakümnendate alguses, on siis umbes kümme aastat peale kooli lõppu, siis algas see Eesti Vabariik onju, ja tekkis ootamatult vajadus tema [inglise keele] järgi ja siis sai käidud intensiivkursustel kõigepealt, aga pärast seda on ise õppimine. ja need viimased ma ei tea viis-kümme aastat siis juba nagu erialaste tekstide ja videote nagu või noh, enda huvi pakkuvate tekstide videotega. ja muidugi noh, surve, et iga päev*

⁴Vt nt “Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus. Vastu võetud 09.06.2010”; www.riigiteataja.ee/akt/116062020012?leiaKehtiv.

teda kasutada. [---] sel ajal, kui sai see keskkool ja ülikool käidud, sel ajal nagu inglise keelel praktilist kasutust ei olnud.

(31) M42i: inglise keelt alles hakkasime nii vist seal üldse mingi vabatahtliku kursusega kusagil üheksakend kaks vist õppima siis juba olles seitsmendas klassis, aga siis neljanda klassi õpiku järelle ja siis vahepeal jätsin pooleli, sest see ei oldki kooliprogrammi programmi osa ja siis uuesti tuli keskkoolis selline kohustuslikum nii-öelda **väga alg nii-öelda teadmiste inglise keel, mis tegi ülikoolis elu väga raskeks** selles mõttes, et see, see saksa keel või, või ammugi vene keel nendega ei olnud nagu nii-öelda mingi erialakirjanduse või asjade lugemisel midagi teha. ehkki tänu sellele, et väga paljud keskkoolid toona saksa keelt veel õpetasid, kindlasti hulga enam kui tänapäeval, siis ülikooli nii-öelda see võõrkeelte programm oligi nüimoodi üles ehitatud, et umbes kaks kolmandiku või pooled tudengitest siis said oma inglise keelega jätkata ja siis ülejäänud osa saksa keelega.

(32) M29f: inglise keelega kuidagi **ma ikkagi pikalt ei saanud aru, et miks ma teda pean õppima.** et, et minu jaoks inglise keele vajadus tekkis alles kuskil, kus seal kaheksandas klassis ja, ja mu grammatika põhi oli väga nõrk.

Praegusaja kooliõpilaste vastustest võõrkeeletundide meeldivuse kohta selgub, et inglise keele tundidesse minnakse üldiselt meelsasti (sellele järeldusele on jõudnud ka Saks jt 2016). Inglise keele tunde kirjeldasid õpilased üldiselt kui mitmekesiseid, kus ei keskenduta mitte ainult reeglite õppimisele (33). Õpilane, kelle jaoks muutusid eesti keele tunnid huvitavamaks, kui kõik enam ei keerelnud pelgalt eksami ümber, märkis sedasama ka seoses võõrkeeletundidega (vt 34 ja vrd 22 alapeatükis 4.1). Kui õppeainete hulka kuulus saksa keel, meeldisid üldiselt ka need tunnid (34).

(33) M16c: **me ei õpi nagu ainult reegleid**, vaid me räägime nagu millestki muust ja siis me räägime lihtsalt hästi palju inglise keeles, siis me õpime sellega inglise keelt.

(34) N16e: mulle näiteks nagu saksa keel üldse ei meeldinud, sest noh, meil oli selline rühm ka, et väga ei tahetud õppida ja ja noh, oli jälle täpselt nagu tuupimine lihtsalt, aga nüüd gümnaasiumis ma nagu väga meeldib saksa keel, sest me nagu noh, me **teeme palju kasulikemaid asju, mis on nagu tulevikus ka kasulikumad.** [---] põhikoolis oli pigem nagu noh, jälle mingi noh, kõik

kõik nagu jooksis selle eksami ümber, et harjutame nüüd eksamiks, teeme mingid neid ülesandeid, need tulevad eksamil. et jah, põhikoolis oli nüisugune tunne, et ainult eksamiks on vaja õppida.

Vanuserühmade võrdluses võib märgata soome keele tagaplaanile nihkumist: kui kahes vanemas vanuserühmas oli mitu sellist, kes oli õppinud soome keelt kas tööalase läbikäimise kaudu või lihtsalt huvist naaberriigi keele vastu, siis ükski 9–40-aastasest ei maininud soome keele oskust. Nooremate hulgas oli näha ida keelte esiletõusu: koguni kolm korda mainiti huvi jaapani keele vastu. Näiteks M27e nimetas ajendina animejoonisfilme, jaapani keele kõla, aga ka kirja pilti. Paar vastanut jutustas, et on õppinud pärast kooli nende riikide keelt, kus ta on pikemalt viibinud või kuhu reisid sageli viivad. Nii on N57p pikka aega õppinud hispaania keelt, millega ta reisidel Ladina-Ameerikasse ka hästi hakkama on saanud, kuigi näiteks raamatu lugemiseks jääb keeleoskusest väheks.

Vastustest selgus, et suur osa intervjueeritustest on õppinud vähemalt kolme, mõni ka nelja võõrkeelt. Kõige rohkem võõrkeeli on õppinud N49k ja M27e, vastavalt seitset ja kuut võõrkeelt. Et tegu on ema ja pojaga, kusjuures ema on võõrkeeleeõpetaja, võiks selles oma osa olla ka perekondlikul taustal. Mingile sügavamale huvile võiks osutada asjaolu, et M27e oli vastaja, kes pidas põnevaks jaapani keele kõla ja kirja pilti (vt ülalt). Keeleõppe väärtustamise perekonnas tõi esile M34g, kes on õppinud inglise, vene, prantsuse ja rootsi keelt (33). Polnud harv, et ka inimene, kes pidas end keeltes väheandekaks, oli siiski õppinud rohkem keeli kui koolis kohustuslikku kahte võõrkeelt. Õppimine ei tähenda veel oskust, aga vastanud tundsid, et ka vähesest keeleoskusest on kasu, näiteks *menüüde lugemise tasandil*.

(35) M34g: *isa arvas, et haritud inimene peaks õppima nii soome-ugri, germaani kui ka romaani keeli.*

Keele äraõppimise oluliste teguritena mainiti motivatsiooni ja vajadust, aga tõsteti esile ka praktiseerimisvõimalusi ning rõhutati enda panuse olulisust, nt *kui sa ikka keelt ei praktiseeri ja sõnu kodus pähe ei õpi, sa ei saagi nagu midagi öelda* (N40i).

Kui osa vastanute jaoks oli oluline ka grammatika õppimine (36), siis teised pidasid grammatikat pigem teisejärguliseks, soovides õppida rohkem vestlust ja suhtlust (37). Ennekõike oli grammatika väärtustajaid nende seas, kes ka emakeeletundide puhul reeglite õppimist oluliseks pidasid (nt vt (36) ning sama isiku vastust (24) 3. peatükis). Mõni vastaja arutles ka enda keelevaistu või -andekuse üle (38).

(36) M27e: kui ma räägin, siis tahaks ikka aru saada, **miks on see täht seal lõpus**, mitte et ma umbes räägiks. see sõna kirjutatakse kokku selle reegli põhjal.

(37) N40i: **vestlust peaks rohkem olema**, mitte teed tuimalt sõnade töösid. [...] pigem ikka see vestlus ja kuulamine ka [...] meil on keelt vaja suhtlemise jaoks. **see grammatika on nii teisejärguline**. okei, kui ma pean ametlikku kirja kirjutama, aga oluline on mõte edasi anda. teksti lugemine aitab ka.

(38) N57o: jah, **mulle ei istu tegelikult keeled**. peale tõesti eesti keele ja kirjanduse. et millegipärast mul seda, **seda andi mul ei ole**. nagu ma juba enne ütlesin, vene keelega ma olen hädas olnud. ja ega see ingliskeelgi mul nagu väga hea ei ole. kuigi siin kohalik õpetaja, kes siin XXXs tegi, ma käisin nagu kursustel siin maanaiste liidu kaudu, siis tema nagu ikkagi ütles, et ma saan hakkama, aga ma ise tunnen, et ma ei saa hakkama.

Vene keele tunnid seevastu meelisainete hulka enamasti ei kuulunud. Nii mõnigi kirjeldas neid kui tunde, kus on lastud palju pähe õppida, ümber kirjutada või jutustada (39); ühes vastajas tekitasid hirmu igakordsed hindamisülesanded (40). Just vene keele õpetuse puhul võiski täheldada grammatika-tõlke meetodile iseloomulikke jooni, mille muidu on viimastel aastakümnetel üldiselt välja vahetanud nn kommunikatiivne lähenemine, mis tõstab keeleõpetuse keskmesse suhtlemisvalmiduse ja -oskuse (Saks jt 2016: 280). Siiski oli igas vanuserühmas neid, kelle jaoks vene keele õppimine on olnud positiivne kogemus. Neil juhtudel oli tegemist just kommunikatiivse lähenemise, praktilise suunitlusega (vt nt 41) või on olnud hea õpetaja (42) või on keele õppimisele aidanud kaasa isiklik kontakt (43). Vene keele puhul eristab vanuserühmi pigem see, et kui kahes vanemas vanuserühmas tuli mitu korda jutuks teatav trots vene keele õppimise suhtes, siis

nooremad seda ei öelnud, vaid pigem mainisid, et vene keel *lihtsalt ei jää külge*.

(39) N23g: *vene keel, mäletan, mulle gümnaasiumis nii väga ei meeldinud, sest meil oli väga nõudlik õpetaja ja väga tihti oli sihukest et ütleme a la et õpi nüüd see dialoog pähe ja tule ja vas-ta. tegelikult sihukest nagu keeleõpet ei olnudki. läksid jutustama ilma tegelikult sellest tekstist õigesti aru saamata ja seda korrali-kult läbi töötlemata.*

(40) N13c: *hea meelega sinna küll ei lähe. õpetaja teeb meile iga tund nagu hindamisülesandeid ja see on nagu väga õudne ja siis ma enne tundi veits, nagu väga kardan.*

(41) M57k: *vene keele õpetaja keskkoolis oli väga hea. käskis lu-geda, tõlkida, pidime jutustama, tema korrigeeris. ei mingeid har-jutusi. see oli nagu väga praktiline, valisime ise teksti, see oli en-dale huvipakkuv. see oli puhtalt kõnekeele õppimine.*

(42) M29f. kui tuli uus õpetaja gümnaasiumi astudes, et, et siis ma sain esimest korda mingisuguse eduelamuse vene keelest. et seni-maani ikkagi minu jaoks selline tund, kuhu ma ei tahtnud minna.

(43) M67n kuuekümnendad aastad [---] pered hakkasid Siberist tagasi tulema [---] paljud paljud inimesed olid unustanud, või et lapsed ei, olid unustanud või noh õieti ei osanudki eesti keelt. ja siis oli niimoodi, et mul tekkis siis üks sõber seal [---] mina rää-kisin temaga vene keeles ja õpetasin samas talle eesti keelt.

Võõrkeeleõppe kohta antud vastustest võib seega järeldada, et keskmiselt haritum eestlane kahe võõrkeelega enamasti ei piir-du. Aja jooksul on aga muutunud keelepagas: väljaspool koo-li võõrkeeleõpet on taandunud soome keel, asemele on tulnud eksootilisemad keeled (nt jaapani). Kuigi intervjuueeritute hul-ka sattus mitu noort, kes õpivad teise võõrkeelena saksa keelt, näitab üldisem suundumus siiski saksa keele õppimise vähene-mist (vt nt Marten 2017). Inglise keele positsiooni tugevnemise kõige nooremas vanuserühmas võtab ehk kõige paremini kok-ku N57p tähelepanek: *meie ikkagi kuuendas-seitsmendas klassis ei rääkinud ühtegi võõrkeelt nii, nagu tänapäeva noored inglise keelt oskavad*. Vastuste põhjal võib järeldada, et ollakse teadli-kud sellest, mis aitab kaasa keele õppimisele ning mis enda puhul töötab. Ollakse teadlikud ka sellest, et keeleõppe meetodid on aja jooksul muutunud. Sealjuures oli võimalik täheldada, et emakeele

ja võõrkeele õppimisel eelistati sarnaseid mustreid: kes otsis loogikat emakeele õppimisel, otsis seda ka võõrkeele õppimisel; kes soovis toetuda reeglitele emakeeletundides, huvitus reeglitest ka võõrkeeletundides.

5. TÄHELEPANEKUD ENDA JA TEISTE INIMESTE KEELEKASUTUSE KOHTA

Palusime intervjueeritavatel mõelda enda ja teiste keelekasutuse peale. Küsisime seda, kuivõrd nad tunnetavad, et nende keelekasutus erineb millegi poolest endast vanemate ja/või nooremate omast. Lisaks huvitas meid see, kas küsitlute arvates muutub nende keelekasutus olenevalt sellest, kas suhtlus on kirjalik või suuline, ametlik või mitteametlik. Ühtlasi uurisime, kas on midagi, mis neile teiste inimeste keelekasutuses meeldib või mis neid häirib.

Kahte vanemasse vanuserühma kuulunud vastajate hulgas oli kõige rohkem neid, kes nimetasid küll põlvkondade erinevusi, kuid väitsid, et eri inimestega ja eri olukordades nad oma keele tarvitust ei muuda. Nii vastas näiteks N57m küsimusele, kas ta vahetab oma keelt erinevate inimestega rääkides, et ta ei ole seda teinud, aga mõnes töökohas on pidanud vahetama eesti keele vene või inglise keele vastu. Ka M57j ütles, et räägib *kõigiga ühtemoodi, omas stiilis*. Kui inimene ütles, et ta räägib või püüab rääkida kõigiga ühtemoodi, seostus see tihti just korrektsusetaotlusega (44). Siiski oli ka selles vanuserühmas küllalt neid, kes väitsid, et muidugi räägivad nad eri inimestega erinevalt (nt 45).

(44) N49k: *ma ei kasuta selliseid labaseid sõnu, väga slängi ka ei kasuta omast arust. pigem eelistan korrektselt rääkida, kas või sõbrannadega. vast tuleb ka vanusega.*

(45) N57n: *mulle meeldibki mõnikord rääkida isegi prostalt. teinekord lihtsalt lusti pärast, või teatud inimestega.*

5.1. Põlvkondade erinevused

Kahte nooremasse vanuserühma kuuluvad vastajad tajusid erinevust ennekõike enda ja vanavanemate keele vahel; erinevusi enda ja vanemate keelekasutuse vahel peeti väiksemaks (9–20-aastaste rühmas) või peaaegu olematuks (eriti just 21–40-aastaste rühmas). Kõige nooremate vastajate hulgas oli mõni, kes justkui tunnetas mingeid erinevusi, kuid ei osanud seletada, milles need seisnevad.

Enamasti toodi näiteid sõnavara erinevustest. Sage vastus oli, et vanavanemate keelekasutuses võib täheldada vananenud või vanade sõnade tarvitust: *mitte nagu praeguseid sõnu, vaid kuidas öeldi nende ajal* (N09a). 9–27-aastastest vastajaist tões suur osa, et erinevalt (vana)vanematest on nende enda keeles rohkem ingliskeelseid sõnu ja slängi, kusjuures võib oletada, et ingliskeelsed väljendid moodustavadki noorte jaoks slängi; ennekõike iseloomustab see suhtlust sõpradega (vt 46–47). Paar vastanut aga arvas, et neil võivad ka vanematega kõneldes ingliskeelsed sõnad teinekord sisse jääda (48). Selle eelduseks on siiski see, et teine pool on võimeline aru saama. Kui ikkagi võib eeldada, et tekib probleeme arusaamisega või on ette näha taunivat suhtumist (vt 49), püütakse ingliskeelseid väljendeid ja ka slängi vältida. Samas kinnitas mitu vastanut, et üritab ka sõpradega suheldes liigset ingliskeelsust vältida (50).

(46) N23g: mina kasutan **oma sõprade ja tuttavatega rääkides väga palju nii-öelda seda estonglishit**. ehk siis tood mingisuguseid **ingliskeelseid slängisõnu** või näiteid sinna, sest eesti keeles lihtsalt ei ole selle vastet, siis on lihtsalt populaarsem öelda mingisuguseid asju ingliskeeles.

(47) M19d: päriselus see näiteks, et kui ma päriselus suhtlen, et ma kasutan võib-olla, no näiteks ma oma **tiidruksõbraga** räägin, **ma kasutan võib-olla rohkem slängisõnu** ja võib-olla sihukest noh, ingliskeelega pooleks vahepeal, aga **no ma arvan see läheb slängi alla ka ikkagi**. aga noh, **vanemad räägivad, siis nemad ikka räägivad puhas korralikku eesti keelt**.

(48) N14d: vanavanematega ma võtan teadlikult vähemaks [ingliskeelseid väljendeid]. vanematega mul eriti vahet ei ole, ma mõnikord otsustan võtta, **mõnikord ikkagi jätame ingliskeelsed**.

(49) M13b: kui ma vanematega olen, siis **neile see eriti ei meeldi**, sest nad eriti hästi ei oska inglise keelt, aga õega [küll].

(50) N21f: on endavanustega koos olles. [...] kuigi ma väga, mulle väga ei meeldi see, kui ma nagu segan kahte keelt kokku, et **ma pigem üritan vältida seda, aga ikka tuleb ette**.

Paistab, et üldiselt on noorematele vastanutele kõnekeele osas normiks oma vanemad, mitte aga vanavanemad, kelle kõnes leiuvad *vanemaid* või *vananenud* sõnu. Ennast vanemate põlvkondadega kõrvutades väljendasid just 9–20-aastased sageli suhtumist, et nende vanemad räägivad *õigesti*, *viisakalt* või ka *rasekelt*, aga nemad ise kohati *lohakalt* või *suvaliselt* (vt nt 51); sõpradega suheldes saab olla *vabam*, *julgem* või hoopis *teravam* (52). 21–40-aastased tunnistasid lohakust kirjalikus mitteametlikus tekstis (vt alapeatükk 4.2). Ometi võidakse ka vanemate keelekasutuses märgata jooni, mida ise püütakse vältida: nt üks 36-aastane vastaja ütles, et proovib mitte tarvitada vene ja soome laene (53).

(51) N13c: jaa, nad [vanemad] räägivad sihukeste tavaliste sõnadega, ma vahepeal nagu lisan mingi ingliskeelseid sõnu sinna vahepeale ja lihtsalt **räägin veits noh niimoodi suvaliselt**, et noh, ma ei oska seletada seda, aga räägime, kuidas ma ütlen, tänapäevasemalt nii, nad **lihtsalt räägivad nagu viisakalt**.

(52) N14d: omavanustega räägid täiesti teistsuguses mõtmes. ehk oma vanematega, võib-olla sa räägid veidikene viisakamas vormis ja ausamas vormis. **aga sõpradega sa kohati teravalt vist siis teravalt ja siukse entusiasmiga räägid**. et vahe on kindlalt olemas.

(53) N36h: ma arvan, et ma kasutan vähem venekeelseid selliseid nagu slängi- või laensõnu, vaata, sest noh, võib olla **teadlikult väldin ka, et mulle ei meeldi mingi davai öelda näiteks**, aga ka nende nooruspõlves oli see väga nagu okei, onju. [...] ingliskeele laenudega ma ei ole väga kriitiline, aga mingid soome ja vene keele omad mulle tunduvad kuidagi.

Lastega teistmoodi kõnelemist mainis mõni väikeste laste vanem. M29f näiteks ütles, et väikese lapsega rääkides tuleb *ninnu-nännu hääletooni sisse*, kuigi üldiselt püüavad nad kodus hoidja-

keelt vältida. Suuremate laste puhul tunnistas üks vanem, et nad parandavad oma last palju (N36h).

Kahe vanema vanuserühma liikmed tunnetasid üldiselt erinevust nii enda ja oma vanemate kui ka vanavanemate keele vahel. Nende kaudu nihkus intervjuudes kajastatu ajapiir kohati lausa 19. sajandi lõppu (vt nt 54). Eriti just nende kahe rühma vastustes mainiti ka vanema või vanavanema murdekeelset tausta (nt 54; vt ka 3. peatükki), samuti toodi näiteid mõnest saksa-keelsest sõnast (nt 55). Keskealised inimesed kirjeldasid mõnikord oma vanemate vigu, mida nad teevad näiteks võõrsõnades. Laste või lastelaste keelekasutuse kohta aga öeldi, et selles on rohkem slängi ja ingliskeelseid sõnu, mis ühtib ka noorte enda arvamusega (vt ülal). Üks abielupaar heitis noortele ette grammatilist ebakorrektsust (56).

(54) N69q: *vanaema* [snd 19. saj. lõpul] *üldse pole eesti keelt õppinud, mitte kunagi. siis kool oli tsaariajal, kui ta käis, vene-keelne. siis üldse karistati, kes eesti keelt rääkis. pandi märk kaela ja pidi seisma teistele siis häbiks. [---] vanaema üldse rääkis oma Tartu keeles. tal [isa], snd 1912] oli kindlasti teistsugune keel kui minul. ma ikka teadsin, et mõni vorm on teistsugune või lauses-tus. [---] kui ta Tartu Ülikoolis õppis vabariigi ajal, siis oli üldse teistmoodi keel, erialakeel alles hakkas kujunema.*

(55) N49k: *ta [ema, snd 1940] räägib sellist oma põlvkonna inimeste vahel kasutatavat keelt. kindlasti ta ei kasuta sõnu nagu hängima, kõnekeelseid sõnu ka mitte, näiteks mobla, või isegi nõme näiteks ei ütle. klassikaline mittedlängi keel. [---] isa [snd 1937] ütles alati binde. kui saksa keelt õppisin, siis sain aru, kust need sõnad tulevad.*

(56) M67n: *eesti keel, grammatiline eesti keel ei ole ka enam see [---] mida meie õppisime.*

N73r: *sellest on täitsa kahju, kohe vaatad, et enam ei oska...*

Vastustes kirjeldati aga ka keelekasutuse sarnastumist. Nii nagu oli üks vastaja, kes väitis, et tal on oma *ema kõnemaneeer*, sõnakasutus (N40i), oli ka üks vastaja (N50l), kes ütles, et tunneb oma laste juures ära enda keelekasutust: *vahel on isegi näha, et täitsa teadlikult üritab kuidagi huvitavamalt öelda või huvitavamalt kõlada [---] ma arvan küll, jah, et nad on üle võtnud selle.*

5.2. Varieerumine vastavalt suhtlusolukorrale

Keel varieerub peale põlvkondade ka eri tüüpi kõnelejatega suheldes. Kui nooremad vastajad oskasid enamasti öelda, et nad räägivad sõpradega ühtmoodi ja vanematega teistmoodi, siis mõtlesid nad sõprade all enamasti omavanuseid (vt ka alapeatükk 5.1). Ükski nooremast põlvkonnast ei öelnud midagi selle kohta, kuidas nad suhtlevad võõraste omavanustega, sest seda suhtlust ilmselt palju polegi. Täiskasvanud vastajatel aga sõltus suhtlusolukorraline varieerumine palju ka elualast ning vastaja taustast (57). Arstid tõid esile oma keelekasutuse muutumist tööolukorras, mis sõltub vestluspartneri meditsiinilistest teadmistest (58–59). Eesti keele õppijatega kokku puutuv vastaja (N50I) ütles, et kasutab nendega lihtsamat keelt. Üks vastaja (N57n) mainis, et kirjastuses töötades — ta pidas seda tavalisest haritumate inimeste kollektiiviks — püüdnud ta ikka kirjakeelt rääkida ja mitte lihtlausetega. Mitu vanuserühma 41–60 vastanut nimetas ühe tegurina ka suhtluspartneri haridustausta (nt et koristajaga räägitakse teisiti kui erialaspetsialistiga). Oli neidki, kes kirjeldasid, kuidas ametisuhtlus võib kaasa tulla igapäevakeelde. Näiteks arvas N36h, kes töötab juristina, et tema keel on vanemate omast ametlikum (60).

(57) M35: eriti juhtimise seisukohalt sa puutud erinevate inimestega kokku ja sa ei saa kõigile nagu sama sama lauaga liüüa, tuleb ikka **tuleb ikkagi nagu kohandada ja vaadata** nagu et, mis mis, mis nagu. samas ka nagu vaadata, kuidas nemad nagu vastavad ja, ja kuidas nad kirjutavad.

(58) M27e: patsientidega rääkides pead väga aktiivselt mõtlema, mis sõnu sa kasutad. nii kui sa mingit võõrsõna kasutad, siis sa tead, et **ahhh nüüd ma pean hakkama seda talle seletama**.

(59) N57p: ikka räägin erinevalt patsientidega. minul on ju **tähtis, et inimene saab aru**, mis ma ütlen. absoluutselt erinevalt räägin.

(60) N36h: no võib-olla on, mul on natuke selline [---] **kasutan rohkem sellist ametlikku keelt, et see hakkab nagu külge**, mulle tundub, erialaselt [---] nagu et kasutan rohkem mingist võõrsõnu noh nihakesi nagu ametlikumat juttu, noh, mis kõlab kuidagi tähtsamalt. siis ma ise nagu üritan jooksu pealt mõelda lihtsamaid

nagu. aga nii lihtne on öelda, et nüüd öelda definitsioon, selle asemel et kuidagi nagu eesti keeles öelda asja.

Nooremate vastanute arvates on keelekasutust mõjutavaks tunnuseks see, kui palju mängitakse arvutimänge. Nii on N16e märganud, et need, *kes näiteks mängivad arvutis rohkem, on rohkem nagu seotud seal ingliskeelse maailmaga, siis need nagu kasutavad kindlasti rohkem seda, ingliskeelseid sõnu.*

Suhtlusolukord on erinev ka suulise ja kirjaliku suhtluse vormi puhul. Seetõttu uurisimegi, kas kirjalik suhtlus toob ühtlasi kaasa erineva keelekasutuse, sealjuures palusime mõelda nii ametlikumale kui ka vähem ametlikule suhtlusele. Tavaliselt vastandati seepeale Messengeri suhtlust ning ametliku kirja kirjutamist. Õieti kasutatigi Messengeri-suhtluse puhul pigem tegusõna *rääkima* kui *kirjutama*.

Alla 30-aastaste vastanute hulgas osutus sagedaks kirjalikku internetivestlust iseloomustavaks jooneks lühendite kasutamise rohkus. Näiteks sõna “lihtsalt” kirjutab N09a tavaliselt kui “lih” ja M13b “lic”. Nii nagu ingliskeelsete väljendite ja sõnade puhul, kuulub seegi keelekasutus kirjalikku suhtlusesse omavahetega: vanematele või õpetajale/õppejõule kirjutades kirjutatakse kõik pikalt välja. Nagu selgitas M13b, õpetajad tingimata ei nõua sellist keelekasutust, kuid *nad kirjutavad samamoodi vastu*. Üle 30-aastased üldiselt tõdesid, et neil on vabamas kirjalikus suhtluses lohakusvigu, nt vahel jäävad *täpitähed* ära või lähevad tähed vahetusse. Seda põhjendati sageli kiirusega, mis Messengeri suhtlust iseloomustab. Suuremahulist lühendamist üle 30-aastased eraldi ei maininud. Pigem oli nende hulgas neid, kes just rõhutasid, et üritavad Messengeris või muus internetisuhtluses samuti korralikult kirjutada (vt nt 61). Nooremate ebakorrektselt kirjaviisi pannakse ka pahaks, nt ütles N57m, et teda häirib, kui *nooremad mehed kellel on mingi võõrkeel rohkem sees, [et] neil ei ole suur-tähti ega kirjavahemärke, kõik läheb ühes jorus*. Samas tõi ka üks 12-aastane vastaja välja, et üritab võimalikult korrektselt kirjutada, *et ei tuleks midagi piinlikku*, isegi kui sõbrad talle sama moodi vastu ei kirjuta. Mõnele teisele võib liigne korrektsus olukorras,

kus seda tingimata ei eeldaks (nt vaba vestlus), tunduda suhtlusnormi rikkumisena (vt 62).

(61) N40i: messindžeris ikka **püüan inimesele panna suure algustähe, komad vahele, punktid**. mul on nagu hästi raske lugeda, kui inimene ei kasuta nimes suurt algustähte. tekib tunne justkui ei austaks.

(62) M19c: kursusel oma nagu messindžeri grupp, kus siis saab küsimusi küsida, et mis iganes, et üks tüdruk, seal räägib nagu **hästi-hästi korrektses eesti keeles kogu aeg**, et lõpetab kõik laused punktiga nimelt. no mis tegelikult iseenesest ongi võib-olla normaalne. aga lihtsalt no mitte see muidugi ei häiri mind, aga lihtsalt see jääb mulle nagu silma, et et noh, paistis nagu teiste seast välja sellega või niimoodi.

Ametliku kirja kirjutamise kohta ei öelnud aga ükski vastanu, et tal oleks ükskõik, kuidas kirjutada. Oluliseks peeti õige kirja, ühest arusaadavust, korrektsust. Paljud vastanud ütlesid, et ametlikku kirja kirjutades loevad nad teksti korduvalt üle või isegi kontrollivad sõnaraamatust (nt 63). Noorimate vastajate jaoks seostus ametlik suhtlus kirjaga õpetajale, mille puhul mõeldakse rohkem, mida ja kuidas öelda, ning ühtlasi toodi välja, et seda üritatakse ka korrektselt teha (64).

(63) N23g: kui on vaja sihukest formaalsemat kirja saata, muidugi sa **kontrollid absoluutselt kõik üle**, mis sa kirjutanud oled sinna, et see sõnastus oleks õige, õigekeel oleks õige.

(64) M10a: siis ma kirjutan täiesti korrektselt, sellepärast, et ta on õpetaja ja **ma ei tahaks õpetajale valesti kirjutada** [...] kui ma kirjutan, siis ma kontrollin iga lause üle, kas ma kirjutasin selle õigesti.

Mõni keskealine või vanem vastaja tõi esile huumori kasutamise kõnes, mis üldiselt sõltub sellest, kellega räägid. Igahüega ei sobi igat nalja teha (N57n) või see siis lihtsalt ei õnnestu (65).

(65) N69: sõbrannaga katsun huumorit kasutada, **kirjakeelset huumorit**. aga mul ei tule nii hästi välja, kui temal.

5.3. Meeldivad ja häirivad jooned teiste inimeste keelekasutuses

Uurides intervjuueeritavatelt, mis neile teiste inimeste keelekasutuses positiivselt või negatiivselt silma jääb,⁵ ei andnud me ette mingit nimekirja. Seega kajastavad järgnevad vastused seda, mis inimestel esimesena pähe tuli. Häirivate joonte loetelu sai pikem, sest mõnelt vastajalt me ei küsinud eraldi seda, mis neile teise inimese keelekasutuse juures meeldib. Häirivaid seiku toodi kaudselt välja ka intervjuu muudes osades, mistõttu on päris keeruleine öelda, kui paljusid mingi nähtus häirib. Kõige nooremad vastajad oskasid pigem tuua näiteid häirivatest joontest, meeldivate joonte puhul kaldus jutt enamasti enda ja sõbra käekirja või lugemisoskuse võrdlemise poole.

Teiste inimeste keelekasutuse juures toodi **meeldivana** mitu korda välja korrektsust, mitmekesisist sõnakasutust, sidusat ja ladusat teksti ning mõttepauside puudumist (66–68). Nii mõnigi vastaja nimetas konkreetseid isikuid, kelle keelekasutust või sõnaseadmiskust ta tähele paneb. Tõsteti esile nii endale lähedasi inimesi (sõpru-sugulasi-kolleege) kui ka avaliku elu tege-lasi — ERRi saatejuhte/uudisteankruid.

(66) N36h: *kui noh, näiteks uudistes, et nad kasutavad, nad **räägivad nagu õigesti**. et siis on, nii tore on kui miski ei häiri nagu.*

(67) M35h: *mulle meeldib, kui inimesed tegelikult **räägivad küll-
rest**, see näitab minu meelest, et nagu et **mõte ka liigub**, eks, et ei ole sellist nagu pikka kokutamist.*

(68) N16c: ***mitte nii tuntud sõnade kasutamine**, et see on nagu hästi tore, et noh, ongi see, et nagu noored arvavad, et eesti keel on väga hästi selline väike keel, et väike sõnavara, aga tegelikult on nii palju sõnu, mida me lihtsalt ei ole nagu kuulnud varem, mis on umbes kadunud või jah, et me ei ole kuulnud neid varem, et see on hästi tore, kui **kui nagu keegi siis avalikult näiteks räägib nüimoodi**.*

⁵Vt ka Maris Sauli Tartu Ülikooli äsjust bakalaureusetööd, milles ta noorte inimestega tehtud intervjuude põhjal käsitleb häirivaid asjaolusid teiste inimeste keelekasutuses (Saul 2022).

Häirivatest joontest tõid vastajad sageli esile vormivigu (69–73, vt ka 74). Tihtipeale toodi näiteks vorme, mille tarvita-mine on mällu sööbinud emakeeletundidest. Sealjuures tõid vor-mivigu välja ka need, kes intervjuu muus osas arvasid, et reeglite õppimises võiks rohkem vabadust olla (vt nt 69 ja vrd 28 peatü-kis 4). Kaks vanema põlvkonna esindajat tõid esile muutust **mit-muse osastava** vormide kasutamises (72–73). Sedagi võib seos-tada kunagi õpitud tüüpsõnadega.

(69) N23g: *mis mind igapäevaselt hullult häirib on see, et inime-sed ütlevad **õieti mitte õigesti**.*

(70) N16e: *näiteks ma olen nagu märganud mingid noored kirju-tavad nagu sa asemel **saa nagu kahe a-ga**, see on nagu nii selline loll viga minu arust või siis näiteks **mõttetu ühe t-ga**.*

(71) N73r: *ja teine asi, vot veel, mis grammatikast on, jälle, mis meile õpetaja õpetas, oli see et **kellelegi või kellegile**. ta ütles, et kellegile, et see on kassikile, et jätke meelde see on valesti, kelle-legi on õige.*

(72) N69q: *ma olen nii imestanud, et **ei osata enam mitmuse osas-tavat kasutada**. kes veel oskab moodustada mune, keni? nii palju on sid-vorme.*

(73) N57p: ***mind häirib isiklikult si-mitmus**, kui teedel sõidab autosi ja ehitatakse majasi. kui keegi telekast räägib, ma ei tea, kas on lubatud või mitte.*

Paljud intervjuueeritavad kõigist vanuserühmadest pidasid häi-rivaks korduvaid partikleid (rõhu- ja abisõnu), mida mõned ilm-selt kooliõpetusest inspireerituna nimetasid ka **parasiitsõnadeks**. Täpsemalt nimetati sõnu *selline, nagu, onju*, üneemi (funktsio-naalset hääliitsust) *eeee*. Olles tegelikult suulise kõne normaalsed osad, on partikleid kirjakeele seisukohast peetud negatiiv-seks, justkui ei kannaks nad mingit informatsiooni. Mõni küsit-letu mõõnis, et ta ka ise kasutab “parasiitsõnu”, kuid pidas häiri-vaks kas lihtsalt partiklite rohkust või ühe kindla partikli/väljendi väga sagedat kordumist (nt *selles mõttes et*, 75).

(74) N14d: *võib-olla need parasiitsõnad kui kogu aja inimesed korrutavad, **selline, nagu**, mida ma ise üritan kontrollida, aga mis paratamatult tuleb, see on see kõige esimene asi, mis mind kohe*

*häärima hakkab, siis võib-olla **kui on grammatiliselt mingi sõna valesti pööratud** mida võib-olla tuleb rohkem.*

*(75) N57p: mul ühel õel on **selles mõttes et**. ta võib seda ühe kõne jooksul kaheksa korda ütelda.*

Kõigis neljas vanuserühmas leidis neid, kelle *kõrvu kriibib* **ingliskeelsete väljendite ja sõnade (liigne) kasutamine** (76–79). Noorematest vastajatest pidasid seda häirivaks just need, kellel endal vahel ingliskeelseid väljendeid sisse tuleb, kuid kes seda teadlikult vältida püüavad (vt 76, vrd 48). Ingliskeelsete sõnade rohkust noorte kõnes nimetas suur osa vastajaid, kui palusime kirjeldada erinevusi põlvkondade keelekasutuses (vt alapeatükk 4.1), kuid seda ei saanud alati tõlgendada häirivana. Anglitismide liigne tarvitamine osutus ka selliseks jooneks, mille kohta vahel märkusi tehakse (77–78).

*(76) N21f: võib-olla natukene nii-öelda kriibib kõrvu, on siis see, kui kasutataksegi ja näiteks **üleliia palju just ingliskeelseid sõnu** ja väljendeid rääkides, et võib juba öelda, et kuidagi pooleks on jutt kahe keele vahel.*

*(77) M29f: aga kui inimesed räägivadki tead noh, nagu, et, et üldse ei huvita, et selline **estonlilshi tugev pealetulek**, et see mind tegelikult ikkagi häirib ja **sõpru ma parandan**.*

*(78) M42i: no anglitsismid, **anglitsismid jäävad ikka kõrvu**. [---] see võib ka nii öelda mõnikord nii-öelda nii stiilipuhtalt pahviks lüüa, et jäädki kuulama, aga et aga e-et, see on tulnud kaasa ka noorte riigiametnikega, seal ma panen küll seda tähele ja võib-olla, ma ütlesin, kuna mul on mõned eeskujud, kes väga seda jälgivad, et ma olen ise ka teinud, nii et noh, ma usun, et **heatahtlikke märkuseid**, aga aga teinud.*

*(79) N49k: häirib see, **kui on ingliskeelsed väljendid või üksikud sõnad**. kui keegi annab intervjuud ja ütleb, et ei tule eestikeelne meelde. siis ma mõtlen, et mis mõttes, **et kuidas ei tule meelde eestikeelne sõna?** see on küll koht, kus ma mõtlen, et ei onju, et nii ei saa olla.*

Ingliskeelsete väljendite kõrval mainiti noortekeele puhul sageli ka slängi (vt ka alapeatükk 4.1). Häirivaid jooni tõi slängiga seoses esile aga vaid paar nooremapoolset vastajat, täpsemini, heideti ette slängisõnade liigset kasutamist (nt N21f) või laste slängisõnade tarvitamist (nt M16c). Üks vastaja arvas, et

noortele suunatud uudistes ei peaks täiskasvanud üritama slängi kasutada (80). Võib tähele panna, et N23g jaoks seostub “kantseliitlik” ametliku ja asjaliku väljendusviisiga ning vastandub “omamehelikule” keelekasutusele. Üldiselt on *kantseliit* aga tarvitusel pigem negatiivses tähenduses, osutades keerukale ja raskesti mõistetavale keelekasutusele, mida saaks vältida lihtsamate lausekonstruktsioonidega.

(80) N23g: *minu meelest on nagu tähtis see, et ta ei kasutaks mingisugust slängi, et see oleks korrektne kõneviis. et see mind ennast häirib ja minule jääb see kõrva natuke kriipima kui on nagu liigselt üritatud samastuda võib-olla mingisuguse kindla ütleme sihtrühmaga, [---] kellest antud uudis on või kellele see rohkem suunatud on. [---] ma arvan, et see asi tuleb hoida suhteliselt nihukeses kantseliitlikus keeles.*

Soovi näha ajakirjanduses korrektset keelekasutust väljendada kõigis vanuserühmades (vt nt 81). Näiteid olukordadest, kuhu liigne “omamehelik” suhtumine ei sobi, oli teisigi (nt mainis N57o õpilaste ja õpetajate vahelisi liiga sõbralikke tervitusi, N50l pöördumissõnu töökollektiivis).

(81) M19c: *Delfi artiklis on vahepeal nagu natuke küsitav keelekasutus või niimoodi et nagu noh, täpselt nagu ma oma sõbrale kirjutaks, et kuigi noh, ma leian, et uudiste artikkel võiks ikkagi nagu korrektses keeles või nii.*

Mitmest vastusest (meie materjalis eriti just meeste omadest) on näha soovi **selguse ja konkreetsuse** järele, olgu ajakirjanduses, töövestluses või meilikirjades (vt 82–84). Üks vastaja rääkis, et paljud ei oska kirjutada selget teksti ning kuidas talle kui lihtsale inimesele võib tähenduste mõistmine raskeks osutada (84).

(82) N57n: *netiajakirjanduse keel häirib väga. vahepeal ei saa aru, mida on öelda tahetud. loen ja ma ei saa aru, mida on öelda tahetud. palju on ka trükivigu.*

(83) M35h: *ja, ja siis on see, et kui sa küsid küsimuse ja see on nagu selline kass ümber palava pudru, et kõigest muust räägime aga kuidagi nagu selle selle ivani ei jõua, siis, siis on küll see, et vahel ikka kuulan ära viisakalt, eks, siis ütlen, et aga kus see, mis, mis see vastus siis sellele küsimusele oli.*

(84) M57k: *ma ikkagi ikkagi, väga tihti pean kolleegidele ja all-töövõtjatele meelde tuletama [---]. et vabandage nagu, et mida. ma ei saa aru, et mida te räägite, nagu, **palun tehke nüüd mulle sellised laused, kus on nagu alus, öeldis, sihitis onju. et ma saan vastata jaa või ei. peab aru saama, et ma olen väga lihtne inimene, ma ei saa nii keerulisest ja pikast jutust aru.***

Nagu juba mainitud, kõige noorematega teiste kõnes häirivate või meeldivate joonte käsitlemine eriti ei õnnestunud. Siiski eris-tusid mõne näite toojad selle poolest, et mainisid **hääldusseiku: mõned hääldavad valesti, ei meeldi üldse** (M13b). Näiteks N13c võrdles enda ja ühe sõbranna hääldust sõna *talv* näitel. Üheski teises rühmas keegi ühtegi hääldusjoont välja ei toonud. Hääldus-seiku mainis intervjuu teises osas küll M29f, kuid mitte häiriva, vaid pigem naljaka külje pealt.

Seega pannakse teiste keelekasutust tähele küll ning osatakse esile tuua nii seda, mis häirib, kui ka seda, mis meeldib. Positiiv-sena nimetatakse üldiselt kirjakeelt järgivat kõnet, mille näiteks tuuakse üldiselt televisiooni uudisteankrud, kes tegelikult ena-masti loevad teksti ette, või mõned muud avaliku esinemisega harjunud inimesed. Häirivad jooned võib kokku võtta järgmis-tesse rühmadesse: 1) nn parasiitsõnad; 2) inglise keele liigne ka-sutamine; 3) ebaselgus; 4) vale suhtlusstiil (enamasti liiga kõne-keelne); 5) mõned sõnalised, vormilised ja häälduslikud “vead”. Kuigi oli neid, kes vahel on vestluspartnerile (enamasti küll ainult heale sõbrale või kolleegile) mõne häiriva või imelikuna tunduva joone kohta märkuse teinud, toonitas enamik vastanutest, et kui nad kellegi kõnes teinekord midagi häirivat märkavadki, siis seda vestluspartnerile ütleva ei kipu.

6. KOKKUVÕTE

Siinses artiklis analüüsisime 32 intervjuueeritava vastuseid enda keeletausta ning keelekogemuste kohta. Noorim vastaja oli 9-aas-tane, vanim 73-aastane. Kõigi vastajate emakeeleks oli eesti keel ning täiskasvanutest enamikul oli kõrgharidus, üsna mitmel ma-gistrikraad. Kuigi intervjuueeritavad elasid kõik Tallinnas ja Harju-maal või Tartus ja Tartumaal või olid neist kohtadest pärit, oli

neil juuri kõikjal Eestis, ulatudes vahel praegustest Eesti piiridest kaugemalegi. Intervjuude temaatika keskmis olid keelenähtused, kuid kuna keelt ei saa eraldada ei kõnelejast ega ühiskonnast, kajastasid vastused ajaloos toimunud protsesse: Eesti talupoegade väljarändamist Venemaale, linnastumist, Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist, üleilmastumist jm.

Vastustest ilmnes, et neil, kelle juured on Võrumaal, Setumaal või Saaremaal, on olnud rohkem kokkupuuteid ka ühiskeelest erinevate keelekujudega. Nende hulgas oli ka paar nooremasse vanuserühma kuuluvat vastajat. Nooremate vastajate puhul võis täheldada positiivset suhtumist murretesse ka siis, kui oma sugulas- te hulgas pole keegi murdekeelt kõnelenud. Siiski oli just noorte seas ka neid, kelle vastustest ilmnes järgmine ahel: murdekeele- ga pole seoseid olnud, seetõttu ei saa sellest aru ega eriti ei huvita ka. Nagu aga ühe 10-aastase küsitletu vastusest ilmnes, võib huvi äratamiseks piisata vaid vähesest. See võiks olla innustuseks neile, kes seisavad hea kodukandi keele tutvustamise eest. Kokkupuuteid muude kui ülal mainitud keelte/murretega nimetasid en- nekõike kahte vanemasse vanuserühma kuulunud vastajad, mõ- ni neist nimetas ka murdekeelset ilukirjandust. Murdeid seostati eelkõige vanavanematega, aga nii oli see igas vanuserühmas, mis tähendab, et need vanavanemad kuulusid eri põlvkondadesse.

Vastustest kooliõpetuse kohta ilmnes, et emakeel pole enami- kul vastanutest lemmikõppeainete hulka kuulunud, samas leidis vaid üks selline, kellele emakeeletunnid olid täiesti vastumeelsed. Kui eriti just nõukogude ajal koolis käinud pidasid emakeeletunde õppeprogrammi loomulikuks osaks, kuigi tingimata mitte huvita- vaks, siis praegusaja õpilased paigutasid emakeele keeletundide pingereas inglise ja/või saksa keele järel teisele kohale (kolman- dale asetati enamasti vene keel). Üldiselt heideti sellistel puhku- del ette liigset arusaamatute reeglite õppimist, üksluiseid ülesan- deid. Samas oli kõigis vanuserühmades neid, kellele emakeele- tunnid on eri põhjustel väga meeldinud. Enamasti kiideti sellistel puhkudel head õpetajat ja sobinud õppemeetodeid, sageli tõdeti, et mõisteti keele loogikat või meeldis reegleid õppida. Vastanud ei arvanud, et emakeelt ei peaks koolis õppima, neile ilmselt ei tulnud selline mõte pähegi. Ilmselt ongi emakeeleõpetuse ülesan-

ne pakkuda kõigile õppijaile midagi ning mitte kalduda ühte või teise äärmusesse. Nagu intervjuudest selgus, ei pruugi meeldida see, kui keskendutakse üksnes eksamile, kuid niisamuti võidakse halvaks panna seda, kui eksamiks valmistumine üldse tähelepanuta jäetakse. Samuti oli näha, et eesti keele ja kirjanduse tunnid olid eriti just neile, kel kooliajast rohkem aega möödas, enamasti üks kategooria, nende vahel ei tehtud vahet.

Võõrkeelte puhul paistab silma, et pole harv juhus, et osatakse nelja-viit keelt ja mitme keele oskus oli vastanute hulgas pigem norm kui haruldus. Samas ei peetud ennast keeleoskuse tõttu veel mitmekeelseks, vaid emakeele roll on selgesti eesti keelel. Olulisemad muutused keeleoskuses seisnevad selles, et ootuspäraselt oskavad noored inglise keelt paremini kui vanemad, enamasti ei ole inglise keeles väljendumine neile üldse probleem. Soome keele oskusest rääkisid keskealised ja vanemad, aga mitte enam nooremad vastanud. Samas on noorte hulgas märgata idahuvisid (nt jaapani keele õppimist). Kuigi üldiselt arvasid nii noored kui ka vanemad küsitletud, et noored kasutavad palju inglise keelt, pidasid noored nn *estonenglish*'it pigem noorte omavahelise suhtluse juurde kuuluvaks. Vanemate ja vanavanematega rääkides tavaliselt ingliskeelseid sõnu välditakse, kuid paar vastanut tunnistas, et vanematega rääkides võib vahel mõni ingliskeelne sõna sisse tulla. Üldiselt võis eriti just vanematel täheldada korralekutsuvat rolli: nii mõnigi noor vastaja ütles, et tema vanematele ei meeldi, kui ta eestikeelsesesse teksti ingliskeelseid sõnu vahele paneb. Inglisekeelsete väljendite kasutamist mis tahes kontekstis ei peetud normaalseks üheski vanuserühmas.

Teiste inimeste keelekasutust puudutavatest küsimustest selgus, et seda pannakse mingil määral tähele. Kuigi häirivaid jooni toodi vastustes esile üksjagu, ei tähendanud see, et suhtluspartnerile ilmtingimata etteheiteid tehtaks. Samas oli ka neid, kes on mõnd sõpra või kolleegi kutsunud üles näiteks vähendama angliisime. Ilmneb, et nii mõnelgi juhul peetakse vanemaid põlvkondi eeskujuks. Näiteks üks noor arst ütles, et vanemate arstide hulgas on hea eesti keel au sees ja seda hindab temagi. Vastajate näidetest käis ühel või teisel viisil läbi keelekasutuse korrektsus. Seda tahetakse kuulda uudistes ja näha netiajakirjanduses, aga samuti

ka meilikirjades. Normaalseks peetakse õigekirjale mittevastavat kirja pilti vaid noorte omavahelises internetivestluses. Kui võrrelda meie materjali ja Soome sarnaste intervjuude vastuseid (Priiki 2020), siis võib öelda, et liigne kõnekeelsus, anglitsismid ja eksimused kirjakeele vastu häirivad nii eestlasi kui ka soomlasi. Soomlaste intervjuudes oli üks olulisi häirivaid tegureid ka roppdamine ja vandumine, mida meie materjalis niisama oluliselt esile ei tulnud.

Olime oma intervjuudesse kaasanud ka paar õde-venda, ema ja last, abikaasat. Kui abikaasasid lindistasime koos, siis teisi intervjuueerisime eraldi. Siinses artikliski oli võimalik jälgida, kuidas mõnd joont võib seletada perekondliku taustaga. Näiteks arstist poeg ja keeleõpetajast ema olid kõige rikkalikuma keelepaga-siga ning hindasid mõlemad grammatika õpetamise tähtsust. Ühe paari õe ja venna puhul võis aga jälgida seda, kuidas üks oli vana-ema kaudu puutunud kokku murdekeelega ning suhtus sellesse põnevusega, teisel aga kokkupuuted puudusid ning ka huvi oli ka-sin. Abikaasade vastustes, keda koos lindistasime, oli aga huvitav jälgida, kuidas teineteist täiendati või jutulõng üles korjati.

Võimalusi eespool käsitletud teemadel uuringuid jätkata ja laiendada on mitmesuguseid. Ka juba salvestatud materjalis on palju teemasid, mis siinses artiklis jäid käsitlemata, nt keeleline viisakus. Ühtlasi saab mitmekesistada valimit: kaasata uuringu-se inimesi igast Eesti maakonnast, võtta sekka kirjuma taustaga inimesi, kaasata ka kakskeelseid inimesi.

Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liidu regionaalarengu fond (Eesti-uuringute Tippkeskus).

Kirjandus

Alumäe, Tanel, Ottokar Tilk, Asadullah 2018. Advanced rich transcription system for Estonian speech. — Kadri Muischnek, Kaili Müürisep (eds.). *Human Language Technologies — The Baltic Perspective: Proceedings of the Eighth International Conference, Baltic HLT 2018*. (Frontiers in Artificial Intelligence and Applications 307.) Amsterdam: IOS Press, pp. 1–8

- A n t s o, Siim 2016. Etnodialektoloogiline uurimus viie piirkonna õpilaste murdetundmisest. — *Emakeele Seltsi aastaraamat 2015*. 61. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 32–59
- A n t s o, Siim, Kadri K o r e i n i k, Karl P a j u s a l u 2016. Eesti kohamurrete olukord viimase rahvaloenduse peeglis. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 176–192
- E h a l a, Martin 2018. *Identiteedi märgid: Ühtekuuluvuse anatoomia*. Tallinn: Künnamees
- E i c h e n b a u m, Külli, Kadri K o r e i n i k 2008. *Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil?: Kohakeelte seisundiuuring Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal*. (Võro Instituudi toimõndusõq = Publications of Võro Institute 21.) Võru: Võro Instituut
- H a u g h, Michael, Wei-Lin Melody C h a n g 2015. Understanding im/politeness across cultures: An interactional approach to raising sociopragmatic awareness. — *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, Vol. 53, No. 4, pp. 389–414
- H i p p i, Kaarina, Hanna L a p p a l a i n e n, Pirkko N u o l i j ä r v i (toim.) 2020. *Suomalaisten kielellistä elämää: Sata suomalaista kielellistä elämäkertaa -hankkeen satoa*. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1465.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
- K a i v a p a l u, Annekatrin 2010. Metalingvistiline teadlikkus võõrkeeleeõppes: Oma keel võõras peeglis. — *Lähivõrdlusi. Lähivertailuja*, 19, lk 160–176
- L u k k, Marika, Kadri K o r e i n i k, Kristjan K a l d u r, Virve-Aanneli V i h m a n, Anneli V i l l e n t h a l, Kats K i v i s t i k, Martin J a i g m a, Anastasia P e r t š j o n o k 2017. *Eesti keeleseisund: Aruanne, mai 2017*. (Tartu Ülikooli sotsiaalteaduslike rakendusuuringute keskus RAKE: uuringute seeria, 2017.) Tartu: Tartu ülikool ja Balti Uuringute Instituut. Vt dspace.ut.ee/handle/10062/56511
- M a r t e n, Heiko F. 2017. Negotiating a place for German in Estonia: Contemporary functions, attitudes and policies. — Maarja Siiner, Kara D. Brown, Kadri Koreinik (eds.). *Language Policy Beyond the State*. (Language Policy, Vol. 14.). Cham: Springer, pp. 143–162
- N i e d z i e l s k i, Nancy A., Dennis R. P r e s t o n 2010. *Folk Linguistics*. (Trends in linguistics. Studies and monographs 122.) Berlin — New York: De Gruyter Mouton
- P r i i k i, Katri 2020. Mikä kielessä ärsyttää?. — Kaarina Hippi, Hanna Lappalainen, Pirkko Nuolijärvi (toim.). *Suomalaisten kielellis-*

- tä elämää: Sata suomalaista kielellistä elämäkertaa -hankkeen sa-toa.* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1465.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, s. 288–331
- S a k s, Katrin, Ä l i L e i j e n, Karin T ä h t 2016. Inglise keele kui võõrkeele õppijate õpistrateegiad ja nende mõju õpitulemustele. — Eesti Haridusteaduste Ajakiri. Estonian Journal of Education, 4. kd, nr 1, lk 279–308. Vt doi.org/10.12697/eha.2016.4.1.10
- S a u l, Mailis 2022. Suhtluse häirivad asjaolud: Intervjuud 20–30aas-taste Lõuna-Eesti noortega: Bakalaureusetöö. Eesti ja üldkeeletea-duse instituut, eesti keele osakond. Juhendaja Renate Pajusalu. Tartu. Vt hdl.handle.net/10062/82538
- T e i v a, Nele Karolin, I l o n a T r a g e l 2021. Keeleteaduslik elulugu 1: Teadlik ja teaduslik pilk oma keeleelule. — *Oma Keel*, nr 2, lk 66–71
- V e r s c h i k, Anna 2019. Mitmekeelsus, keelekontaktid ja keeleline teadlikkus. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, lk 21–38
- V e r s c h u e r e n, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. — *Pragmatics*, Vol. 10, No. 4, pp. 439–456

MIINA NORVIK (1985) on lõpetanud Tartu Ülikooli inglise keele ja kirjanduse bakalaureuseastme 2007 ning eesti keele ja soome-ugri kee-leteaduse magistriõppe 2010, filosoofiamagister 2010, filosoofiadoktor 2015, Eesti Noorte Teaduste Akadeemia liige 2021. TÜ filosoofiatea-duskonna keelekeskuse (praegune maailma keelte ja kultuuride kolledž) eesti keele õpetaja 2009–2013, filosoofiateaduskonna eesti ja üldkee-leteaduse instituudi spetsialist 2012–2014, läänemeresoome keelte noo-remteadur 2014–2015, TÜ humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna eesti ja üldkeeleteaduse instituudi läänemeresoome keelte nooremtea-dur 2016–2017, teadur a-st 2017, lektor a-st 2016.

RENATE PAJUSALU (1963) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiatega-duskonna eesti keele ja kirjanduse osakonna 1986, *mag. art.* 1991, filo-soofiadoktor 1999. TÜ filosoofiateaduskonna eesti ja üldkeeleteaduse instituudi üldkeeleteaduse osakonna tehisintellekti labori nooremteadur 1986–1989, eesti keele (võõrkeelena) osakonna praktilise eesti keele ka-teedri õpetaja 1989–1991 ja vanemõpetaja 1991–1993, üldkeeleteadu-se osakonna lektor 1994–1996 ja 1998–2000, dotsent 2000–2007, üld-keeleteaduse professor a-st 2007; TÜ eesti ja üldkeeleteaduse instituudi juhataja 2014–2019; Helsingi Ülikooli eesti keele ja kultuuri professor 2009–2011.

LEONHARD LAPIN. Malevitš Molotov. I (1989)

KAUKAASIA MÄGIRAHVASTE KONFÖDERATSIOON JA GRUUSIA-ABHAASIA SÕDA

Aivar Jürgenson

Eesti ja Gruusia koostöös valminud filmi *Mandariinid* (2013, režissöör Zaza Urušadze) tegevus toimub Gruusia-Abhaasia sõja ajal, mille algusest möödub tänavu kolmkümmend aastat. Seda filmi on meil nimetatud patsifistlikuks, kõiki pooli humaniseerivaks filmiks (Laaniste 2015: 120 jj). Konflikti põhjusi selles Gruusia režissööri filmis tõesti põhjalikumalt ei avata, samas ei jää varju grusiinide taotlus Abhaasiale kui “oma maale”. Grusiinid võitlesid selles sõjas oma riigi territoriaalse terviklikkuse, abhaasid oma maa sõltumatuse eest.

1992. aasta 14. augusti ööl kell 3.30 sisenesid Gruusia väed Abhaasia territooriumile. Algas sõda, mis kestis aasta ja poolteist kuud. Gruusia valitsus põhjendas sissetungi vajadusega kaitsta raudteed diversandirühmade eest — vastava salajase otsuse oli Gruusia Riiginõukogu presiidium vastu võtnud 11. augustil. Tegelikult toimus raudtee Abhaasias laitmatult. Sissetungi tõeline põhjus oli selles, et 23. juulil 1992 oli Abhaasia Ülemnõukogu võtnud vastu otsuse tühistada Abhaasia ANSV 1978. aasta põhiseadus ja minna üle 1925. aasta põhiseadusele, mis käsitas

Vt ka: Ants Laaneots, “Vene-Gruusia 2008. aasta sõda: Põhjused ja tagajärjed”. — Akadeemia 2014, nr 5, lk 816–845; nr 6, lk 1030–1065; nr 7, lk 1230–1260. Toim.

Abhaasiat Gruusia NSVga liidulepingus oleva, kuid suveräänse vabariigina. Samal 23. juuli istungil nimetas Abhaasia Ülemnõukogu Abhaasia ANSV ümber Abhaasia Vabariigiks. Gruusia silmis olid need otsused separatistlikud ja kuulutati õigustühiseks (Lakoba 2001: 25; Atšugba 2011: 171, 174; Vozba 2018: 52). Augustis otsustati mässumeelne Abhaasia korrale kutsuda. Algas sõda, mille esimeses arengujärgus ei kohanud Gruusia väed kuigi tugevat vastupanu. Maitsi liiguti pealinna Suhhumi peale, mis vallutati 16. augustil, Abhaasia valitsus ja parlament evakueerusid Gudauta linna.

Teadupärast on *Mandariinides* peategelasteks sõja jalgu jäänud rahumeelsed ja erapooletud eestlased ning vaenupoolte esindajateks grusiin ja tšetšeen. Miks just tšetšeen ja mitte abhaas? Aga sellepärast, et Gruusia praegune ajalookirjutus lähtub paradigmast, et sõja saatust otsustanud abi saabus abhaasidele põhja poolt. Õigupoolest on Gruusia ja Abhaasia autorid ühel meelel panuse osas, mida Põhja-Kaukaasia mägirahvad abhaasidele sõjas osutasid — see oli suur. Abhaasia ajaloolase Stanislav Lakoba hinnangul moodustasid põhjakaukaaslased Abhaasia armee koosseisust 10% (Lakoba 2001: 46). Abhaasia autorid peavad mägilaste sõjalist abi sõja võitmisel otsustavaks (Avidzba 2008: 150–151; Broido 2010: 124). Kui Abhaasia autorid aga toonitavad, et põhjakaukaaslased saabusid abhaase abistama vabatahtlikena omal algatusel, siis mõned Gruusia autorid otsivad selle abi tagant Venemaa eriteenistuste suunavat kätt. Dazmir Jojua kirjutab põhjakaukaaslaste tegevust koordineerinud Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioonist kui Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) kädetööst (Jojua 2017: 12). Peamiselt Gruusia autorite versiooni on esitatud ka Eestis. Mainides tšetšeenide osalemist Gruusia-Abhaasia sõjas, leiab Mart Laar, et neid vahendas Venemaa Föderatsiooni Föderaalne Julgeolekuteenistus (FSB). Tšetšeenia vabatahtlikke nimetades kasutab ta jutumärke, andes sellega mõista, mida ta sellisest “vabatahtlikkusest” arvab. Gruusia autorite versiooni järgides kirjutab Laar ühtlasi abhaase ja mägilasi toetanud Vene sõjaväelastest, mööndes siiski, et sõjategevusse sekkusid need vaid “vahel” (Laar 2010: 8). Kaukaasia rahvastest ülevaatli-

ku raamatu kirjutanud Andrus Mölder toetab aga pigem Abhaasia autorite versiooni (Mölder 2012: 70). Niisiis vajab küsimus, kas abhaase nende sõjas grusiinide vastu abistanud Põhja-Kaukaasia vabatahtlikud tegutsesid oma algatusel või olid Venemaa salateenistuste käepikendus, lähemat vaatlust.

Käesolevas artiklis annan ülevaate Põhja-Kaukaasia mägirahvaste kultuurilisest ja hiljem poliitilisest konsolideerumisest 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algul, vaatlen nende osalemist sõjategevuses ja näitan, kui erinevalt on nende rolli käsitletud vaenupoolte autorid. Iseloomustan ka mägilaste ja nende organisatsioonide sõjaaegseid ja -järgseid sidemeid Esindamata Rahvaste Organisatsiooniga, mis heidavad lisavalgust mägilaste tegevusele ja hoiakutele 1990. aastatel.

PÕHJAKAUKAASLASTE HÕIMULIIKUMINE 1980. AASTATE LÕPUL JA 1990. AASTATE ALGUL

1980. aastate lõpu rahvuslike liikumiste kiiluvees, mis kõigutasid tugevasti kogu Nõukogude Liitu, sai mitmel pool tuule tiibadesse ka vahepealsetel aastatel varjusurmas olnud hõimuliikumine. Soome-ugri ja turgi rahvaste kõrval saab siin ühe tugevama ja aktiivsemana nimetada Põhja-Kaukaasia rahvaste hõimuliikumisi, eelkõige abhaaside ja nende Põhja-Kaukaasias elavate lähedaste sugulasrahvaste tšerkesside (adõgeede ja kabardide) oma, kuid selles osalesid ka pisut kaugemate sugulasrahvaste tšetšeenide ja ingušside esindajad. Hõimuliikumine polnud aga ainus Põhja-Kaukaasia rahvaid koondanud tegur. Neid sidus ka ühine ajaloomälu — kogemused ühisest võitlusest Venemaa vallutuste vastu Kaukaasia sõjas (1817–1864) ja sellele järgnenud küüditamised, aga ka Vene kodusõja ajal eksisteerinud Mägivabariik (1918–1919), mis oli liitnud Põhja-Kaukaasia rahvad ühisiigiks. Need ajaloolised sidemed olid kujundanud suure osa abhaaside ja Põhja-Kaukaasia rahvaste ühisest identiteedist.

Kui tšerkesside-abhaaside hõimuliikumine sai 1980. aastatel kiiresti tuule tiibadesse, siis Põhja-Kaukaasia regionalistlik liikumine, mis kaasas ka Kaukaasia turgi rahvaid, arenes aeglasemalt.

Turgi rahvaste balkaaride ja karatšaide suhted adõgeede ja kabardidega, kellega neid oli nõukogude aastakümneteks seotud ühistesse haldusüksustesse, ei olnud alati olnud kõige paremad. 1990. aastate algul soovis osa nende rahvusliku liikumise tegelastest luua eraldi Balkaaria haldusüksuse Venemaa Föderatsiooni koosseisus, s.t lammutada Karatšai-Tšerkessia autonoomne oblast ja Kabardi-Balkaari ANSV (Kvakhadze 2021: 174).

25.–26. augustil 1989. aastal peeti Suhhumis Kaukaasia mägi-rahvaste esimene kongress, millest võtsid osa delegaadid Adõgee autonoomsest oblastist, Karatšai-Tšerkessi autonoomsest oblastist, Kabardi-Balkaari ANSVst, Tšetšeeni-Inguši ANSVst ja Abhaasi ANSVst. Rahvustest olid esindatud abhaasid, abasiinid, adõgeed, kabardid, tšerkessid, tšetšeenid ja ingušid, seega seekord veel mitte turgi rahvaste esindajad ega indoiraani rahvas osesid (Papaskiri 2010: 343). Esialgu oli eesmärk luua ühiskondlik-poliitiline liikumine perestroika toetuseks, nii nagu see tollal Nõukogude Liidu paljudes piirkondades käis. Peamiselt olid osalejateks loomeinimesed ja teadlased: kirjanikud, filmirežissöörid, ajaloolased, bioloogid jt. Üks peamisi aruteluküsimusi oli Gruusia-Abhaasia konflikt, mis üha süvenes. Kongressil võeti vastu otsus luua Kaukaasia Mägi-rahvaste Assamblee (Inal-ipa 2015: 219, 231), mis samal aastal suuresti abhaaside juhtimisel ka teoks sai. Sellesse kuulusid rahvuslikud organisatsioonid Abhaasiast, Tšetšeeniast-Ingušsiast ja Kabardi-Balkaariast. Mägi-rahvaste Assamblee tegevus oli eelkõige kultuuriline: korraldati kultuurifestivale, kirjanike ja poetide kohtumisi, kontserte ja spordiüritusi. Assamblee tegevusega liitusid hiljem ka teiste Põhja-Kaukaasia vabariikide esindajad — 1990. aastal Dagestanist ja 1992. aastal Põhja-Osseetiast. 1991. aasta novembris toimus Suhhumis Põhja-Kaukaasia vabariikide rahvuslike liikumiste juhtide kohtumine — Kaukaasia Mägi-rahvaste Kongress, millel loodi senise Mägi-rahvaste Assamblee alusel Kaukaasia Mägi-rahvaste Konföderatsioon. Assambleega võrreldes olid selle taotlused suuremad — leiti, et Põhja-Kaukaasia integratsiooniliikumine peaks saavutama uue, “poolriikliku” taseme. See tõi kaasa konflikte mitme vabariigi Moskva-meelse juhtkonnaga. Põhiosa

Põhja-Kaukaasia integratsiooniliikumises oli abhaasidel ja tšetšeenidel — just nemad said ka oma vabariikidelt märkimisväärtset toetust (Halidov 2014: 29–34). Tuleb ka rõhutada, et Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon kuulutati 1917. aastal loodud Mägirahvaste Liidu õigusjärglaseks (Catic 2015: 1694) — seega kinnitati ajaloolist järjepidevust Venemaa kodusõja ajal lühikest aega eksisteerinud Mägivabariigiga.

Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni kuulusid abhaaside, abasiinide, avaaride, adõgeede, tšetšeenide, dargiinide-kabardide, lakide, osseetide, tšerkesside ja šapsugide rahvuskongressid jt ühiskondlikud organisatsioonid. Konföderatsiooni III kongressil Groznõis (1992) kiideti heaks kaheastmeline tegevuskava: kõigepealt kuulutavad Kaukaasia autonoomsed vabariigid ja oblastid end suveräänseteks vabariikideks ning võtavad vastu iseisvusdeklaratsioonid, seejärel aga hakkavad võrdsetel alustel ühinema uue liiduga — Kaukaasia Konföderatsiooniga. Kongressil otsustati ka, et konföderatsiooni peakorter hakkab asuma Suhhumis (Kvakhadze 2021: 164).

Selle kohta, et konföderatsiooni sihid olid üha rohkem poliitilised, annab tunnistust organisatsiooni esimehe, Kabardi Rahva Kongressi juhi ja Kabardi-Balkaari Ülikooli dotsendi Musa Šanibovi visioon ühes 1992. aastal antud intervjuus. Ta väitis, et kui-ki Kaukaasia mäed on seal elavad rahvad keeleliselt eraldanud, on Suhhumist Mahhatškalani elavate inimeste puhul tegu ühe ja sama rahvaga, kes on viimaks otsustanud, et püsima võib jääda vaid poliitiliselt, majanduslikult ja etniliselt ühinedes. Ühtlasi nägi Šanibov konföderatsioonis peamist stabiilsuse tagajat Põhja-Kaukaasia regioonis (Mountain... 1992).

Peale piirkonna rahvaste kultuurilise ja majandusliku koostöö oli konföderatsiooni üks eesmärke abi osutamine konföderatsiooni liikmetele välise kallaletungi korral. Gruusia vägede sisenemine Abhaasiasse 1992. aasta 14. augusti ööl seda aga tähendas-ki ja juba 15. augustil kutsus Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon Põhja-Kaukaasia rahvaid üles kaitsma Abhaasiat. Juba esimestel sõjapäevadel saabusid Gudautasse vabatahtlike rühmad Kabardi-Balkaariast ja Karatšai-Tšerkessiast. 18. augustil tu-

li Tšetšeenia pealinnas Groznõis kokku Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni X erakorraline laiendatud istung, kus avaldati teravat protesti Gruusia ja Venemaa valitsuste poliitika vastu Gruusia-Abhaasia konfliktis. Istungi päevakorras oli ka “Abhaasia, Tšetšeenia ja Tatarstani sõltumatuse tunnustamise küsimus”. Peame aga arvestama sellega, et Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon oli rahvaalgatuslik organisatsioon, mille suhtes ka näiteks Põhja-Kaukaasia vabariikide ametlikud võimud olid eri meelt. Kartes kaotada Moskva toetust, üritas osa neist rahvuslikke meeleolusid endale alluvatel territooriumidel maha suruda. Näiteks tegid Põhja-Osseetia ja Kabardi-Balkaari Vabariigi võimud takistusi oma kodanike siirdumisele Abhaasiasse (Avidzba 2008: 142 jj).

Sõja algul toetas Venemaa president Boriss Jeltsin Gruusia Riiginõukogu esimeest Eduard Ševardnadzet, kellega teda sidus varasem ühine Nõukogude tippnomenklatuuri kuulumine. Põhja-Kaukaasia mägilaste konsolideerumist ja siirdumist võitlema Abhaasiasse jälgis Jeltsin väidetavalt suure ebakindlusega, nähes selles julgeolekuriski Venemaale. 26. augustil 1992 mainis Jeltsin ametlikus pöördumises separatistlikke ja ekstremistlikke jõude Põhja-Kaukaasia vabariikides, vabatahtlike üksusi, kelle siirdumist “Gruusia territooriumile”, s.t Abhaasiasse, kavatses Venemaa takistada. 23. septembril arreteerisid Venemaa föderaalvõimud mägirahvaste konföderatsiooni presidendi Musa Šanibovi. Seepeale kogunes tema kodulinnas Naltšikis suur rahva meeleavaldus, kus nõuti Šanibovi vabastamist. Rahva ohjamiseks kuulutati Kabardi-Balkaari Vabariigis välja erakorraline seisukord (Lakoba 2001: 45; Avidzba 2008: 146, 150). Venemaa tugevdas Venemaa-Abhaasia piiril kontrolli, et takistada põhjakaukaaslaste siirdumist Abhaasiasse ja abhaasidele abi osutamist (Avidzba 2008: 134, 138; Manutscharjan 2009: 81). Osa Põhja-Kaukaasia vabariikide juhid lasksid end ühelt poolt survestada Jeltsinil, teisalt tajusid aga ühiskondlikku survet abhaaside toetamiseks. Oma karjääri pärast muretsedes ei julgenud nad teha muud kui saata Abhaasiasse humanitaarabi (Halidov 2014: 50).

DŽOHHAR DUDAJEVI JA TŠETŠEENIA OSA ABHAASIA ABISTAMISEL

Kõige suuremat abi osutas abhaasidele võitluses grusiinidega Tšetšeenia eesotsas president Džohhar Dudajeviga. Tšetšeenia oli teistest Põhja-Kaukaasia piirkondadest oma poliitiliste otsustega märkimisväärselt ette jõudnud. Suveräänsusdeklaratsioon oli Tšetšeenias vastu võetud 1990. aasta novembris Tšetšeeni Rahva Rahvuslikul Kongressil, kus valiti täidesaatva komitee esimeheks Dudajev. Pärast seda pöördus Dudajev tagasi Eestisse, kus ta juhtis Tartus paiknenud strateegiliste kaugpommitajate diviisi. Peagi loobus ta siiski Nõukogude sõjaväelase karjäärist ja asus lõplikult Tšetšeeniasse (Kümmel 2019: 298–299).

Tuleb küll nentida, et enne sõda oli Dudajevi suhtumine abhaaside iseseisvusliikumisse olnud küllaltki ettevaatlik. Tal olid head suhted Gruusia presidendi Zviad Gamsahhurdiaga ja ta pani lootuse Põhja-Kaukaasia ning Gruusia liidule Venemaa vastu. Seetõttu ei soovinud ta ärritada Gamsahhurdiat Abhaasia küsimusega. Pärast Gamsahhurdia kukutamist 1992. aasta algul, kui Gruusias tõusis sõjaväelaste abil võimule Eduard Ševardnadze, muutis Dudajev aga oma seisukohta, asudes ühemõtteliselt abhaase toetama (Vozba 2018: 56; Kvakhadze 2021: 170). Osa Tšetšeenia juhtidest oli abhaase grusiinidevastases võitluses toetanud küll juba varem. Denga Halidov, omaaegne avaaride esindaja Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioonis, osutab tõigale, et juba 1990. aastal andsid nad Thbilisi-visitil Gamsahhurdiadele mõista, et kui grusiinid tungivad Abhaasiasse, saab neil olema tegemist tšetšeenidega (Halidov 2014: 27).

Gruusia-Abhaasia sõja ajal tegi Dudajev avalduse, milles ähvardas Põhja-Kaukaasia vabariigid ilma jätta Tšetšeenia bensii-nist, kui Vene väed, mis tema sõnul toetasid Gruusiat, ei lahku Abhaasia territooriumilt. Endise Nõukogude kindralmajori Dudajevi mõju mägirahvaste konföderatsioonis oli kahtlemata väga suur, aga koostöös Venemaaga teda kindlasti süüdistada ei saa. Nagu kinnitab Halidov, oli Dudajevi selgeks sihiks mitte üksnes Tšetšeenia, vaid kogu Põhja-Kaukaasia sõltumatus. Halidov kirjutab Dudajevi jäägitust toetusest abhaasidele, kui ta esines

miitingutel Groznõis Abhaasia Ülemnõukogu esimehe Vladislav Ardzinba toetuseks, ja Groznõi lennuväljalt startinud lennukitest, pardal relvad Abhaasiasse (Halidov 2014: 26, 49). Olgu lisatud, et tšetšeenide pataljoni ülemana osales Gruusia-Abhaasia sõjas Šamil Bassajev, kes oli mõningatel andmetel saanud 1991. ja 1992. aastal oma salgaga lahingukarastuse Mägi-Karabahhias aserite poolel võideldes ja kellest Gruusia-Abhaasia sõja lõpuosas sai Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni ühendatud vägede ülem (Kvakhadze 2021: 166; Sokolov 2021: 55). Abhaasias omandatud lahingukogemused tegid Bassajevi pataljonist, nn Abhaasia pataljonist, ühe tõhusama Tšetšeenia väeüksuse esimeses Vene-Tšetšeenia sõjas aastail 1994–1996 (Gammer 2019: 247). 1995. aastal Eesti ajakirjanikele antud intervjuus põhjendas Bassajev oma tegevust Abhaasias nii: “Meie idee oli, et igal rahval on õigus iseseisvusele. Meile tundus, et Gruusia tegi Abhaasiale liiga ja tahtis sundida väikest rahvast relvajõul oma koosseisu. See oli ebaõiglane ja otsustasime talle appi minna” (Kümmel 2019: 322). Kas Bassajevi tegevust võis suunata Venemaa Föderatsiooni Föderaalne Julgeolekuteenistus? Kui arvestada Tšetšeenia ja Venemaa pingeid noil päevil, pole selline oletus asjakohane. Mõni analüütik on arvanud, et Venemaa rünnakud konföderatsiooni vastu olid ühtlasi rünnakud Tšetšeenia vastu, mida Vene võimud sisuliselt enam ei kontrollinud (Avidzba 2008: 147, 196).

Tšetšeenide ja abhaaside poliitiline toetus teineteisele oli vastastikune. Juba varem, kui Tšetšeenia oli end 1. novembril 1991. aastal iseseisvaks kuulutanud, avaldas Abhaasia 3. novembril toetust Dudajevile. Seda tegid ka Dagestan, Kabardi-Balkaaria ja Gruusia, tollase presidendi Zviad Gamsahhurdiaga eesotsas. Dudajevi ja Gamsahhurdia head suhted tingisid ka selle, et osa Abhaasias võidelnud tšetšeenide jätkas tegutsemist usurpaatorist Ševardnadze vastu ka pärast seda, kui grusiinid olid 1993. aasta septembri lõpuks Abhaasiast välja aetud ja Gruusia-Abhaasia sõda lõppenud. Tšetšeenid, aga ka teised põhjakaukaaslased ning isegi väike salk abhaase osalesid pärast Gruusia-Abhaasia sõja lõppu Gruusia kodusõjas Gamsahhurdia pooldajate poolel Megreelias, üritades luua puhvertsooni Abhaasia ja Ševardnadzele us-

tavate vägede kontrollitud Gruusia vahel (Kvakhadze 2021: 166; Sokolov 2021: 71). Üksnes Vene vägede sõjaline toetus Ševardnadzele kallutas vaekausi 1993. aasta novembris Ševardnadze kasuks. 7. novembril 1993. aastal vallutasid Vene väed ja Gruusia valitsusväed Zugdidi, zviadistide peamise tugipunkti. Gam-sahhurdia hukkus 31. detsembril, ametliku versiooni järgi laskis ta end maha, kuid on räägitud ka Venemaa või Ševardnadze agentide kätetööst (Sokolov 2021: 72). Kui väita mõne Gruusia autori kombel, et konföderatsiooni võitlejate tegevust suunas Venemaa, oleks see Gruusia kodusõja kontekstis tähendanud Venemaale ok-sa saagimist, millel ise istuti.

KAUKAASIA MÄGIRAHVASTE KONFÖDERATSIOONI SEOSTEST ESINDAMATA RAHVASTE ORGANISATSIOONIGA

Poliitilist koostööd tegid tšetšeenid ja abhaasid ka Esindamata Rahvaste Organisatsiooni piires, mille liikmed nad olid. ERO suhtles endise Nõukogude Liidu territooriumil, seega ka Kaukaasias elavate rahvastega, oma Tartu koordineerimiskeskuse kaudu. Rõhutada tuleb siinkohal isikute suhteid. Nii Dudajev kui ka Abhaasia juht Vladislav Ardzinba olid isiklikult tut-tavad ERO esimehe ja ERO Tartu koordineerimiskeskuse juhi Linnart Mälliga. Mäll ja Ardzinba olid õppinud NSVLi Teadus-te Akadeemia Orientalistika Instituudis Moskvast. Kui Mäll oli nimekas budoloog, siis Ardzinba uurimisvaldkonnaks oli muist-ne hati kultuur Väike-Aasias. Mälli tutvus Dudajeviga lähtus aga Tartust. Samas sidusid Dudajevit ja Ardzinbat liitlassuhted Kau-kaasia Mägirahvaste Konföderatsioonis. Kui Linnart Mäll käis 1992. aasta augustis ERO esindajana Kaukaasia kriisipiirkonnas, oli ametlik kutsuja olnud Ardzinba, kuid visiiti aitas korraldada Dudajev. ERO kõrgetasemelist vaatlusmissiooni sama aasta sügi-sel Abhaasiasse ja Gruusiasse aitas taas organiseerida Dudajev, samuti tema eriesindaja Zelimhan Jandarbijev (Mäll 1994: 13). Jandarbijev oli muide käinud 1991. aasta kevadel Tartus Dudaje-

viga kohtumas ja teda kutsumas Tšetšeeniasse sealset rahvuslikku liikumist juhtima (Kümmel 2019: 298–299).

Kui eespool oli juttu mõne autori püüdest siduda omavahel Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni ja Vene eriteenistusi, siis tasub siinkohal tsiteerida Linnart Mälli, kelle hinnang oli sootuks teistsugune: “Nii nagu NSV Liit ei suutnud õiendada arveid Eesti vabaduse eest võidelnud organisatsioonidega, nii ei õnnestu Venemaal see konföderatsiooniga” (tsit. Vilgats 1992: 5). Mäll, kes tundis lähedalt mitut konföderatsiooni juhti, teadis kindlasti hästi, mida see organisatsioon endast kujutas. Õigus oli Mällil ka siis, kui ta nimetas Gruusia juhti Ševardnadzet avalikult Moskva tööriistaks ja oli seisukohal, et Jeltsinil oli Ševardnadzega kokkulepe Abhaasia küsimuses (samas).

1992. aasta sügisel, pärast seda kui Gruusia oli vallutanud suurema osa Abhaasiast, saadeti konfliktipiirkonda ERO esimene vaatlusmissioon, mille liige oli ka Linnart Mäll. Missiooni raportis käsitleti ajaloolises perspektiivis ka abhaaside sidemeid põhjakaukaaslastega. Anti ülevaade Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni moodustamisest ja esitati väljavõtteid intervjuudest selle presidendi Musa Šaniboviga. Toodi ära Šanibovi seisukoht, mille järgi on Põhja-Kaukaasia rahvad liiga väikesed, et end ise kaitseda, mistõttu üksteise abistamine on nende ainus võimalus püsima jääda. Abhaasia oli Šanibovi sõnul selle põhimõtte oluline proovikivi: kui abhaasid koos vabatahtlikega Põhja-Kaukaasiast suudavad näidata, et rünnakud mõne sellise rahva vastu ei jää ilma tõsise vastupanuta, võiks see tulevikus kahandada nende indu, kes soovivad mõnda Põhja-Kaukaasia rahvast rünnata (Lord Ennals jt 1992: 20).

Huvitav on ka ERO missiooni liikumise geograafiline trajektor. Esmalt külastati Groznõid, kus kohtuti Tšetšeenia juhtkonnaga, ning sõideti sealt edasi Thbilisisse. Delegatsiooniga liitus ja sõitis Gruusia pealinna ka Džohhar Dudajev, et selgitada Gruusia juhtidele Tšetšeenia valitsuse seisukohti. Tema sõnum oli diplomaatiline, kuid ei jätnud kahtlust Tšetšeenia eelistustest: Tšetšeenia valitsus soovib säilitada häid suhteid mõlema konfliktipoollega, kuid Tšetšeenia rahvas ja valitsus toetavad moraalselt

Põhja-Kaukaasia rahvaste enesemääramisõigust. Kui Tšetšeenia vabatahtlikud soovivad võidelda “õlg õla kõrval oma vendadega Abhaasiast”, ei sekku valitsus nende valikusse (samas).

Kui 1.–3. juunini 1993. aastal peeti ERO Tartu koordineerimiskeskuse organiseerimisel Pärnus kuueteistkümnne delegatsiooni osavõtul ERO piirkondlik nõupidamine, mõisteti seal hukka Gruusia agressioon Abhaasia vastu, toetades selgelt abhaaside õigusi.¹ Samal nõupidamisel esitati üleskutse Venemaa Föderatsiooni juhtkonnale tunnistada tšetšeeni rahva õigust enesemääramisele (Herkel 2012: 73) — ERO silmis pidasid nii tšetšeenid kui ka abhaasid õiglast võitlust oma iseseisvuse eest ja mõlema rahva suuremate naabrite — Gruusia ja Venemaa — hegemooniataotlused väärisid ühtviisi hukkamõistmist.

Kui 1993. aasta novembris ja detsembris läks järjekordne ERO vaatlusmissioon konfliktipiirkonda, toonitati hiljem valminud raportis taas Põhja-Kaukaasia võitlejate, eriti tšetšeenide abi abhaasidele võitluses Gruusia armee vastu (Overeem 1995: 138). Ei esimese ega teise ERO vaatlusmissiooni raportites mainita Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni seoseid Venemaa eriteenistustega.

Pärast Gruusia-Abhaasia sõja lõppu nihkus ERO Tartu koordineerimiskeskuse tegevuse keskpunkt Tšetšeeniale. Kui 1994. aasta teisel poolel kasvasid pinged Venemaa ja Tšetšeenia vahel ning ähvardasid lahvatada sõjaliseks konfliktiks, võttis ERO Tartu koordineerimiskeskusega 9. augustil ühendust Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni aseesimees Denga Halidov Mahhatškalast, paludes maailma infoagentuuridele edastada prognoos Vene vägede sissetungist Tšetšeenia Vabariiki lähema kümne päeva jooksul. Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon väljendas seisukohta, et selle operatsiooni tulemuseks saab olla vaid järjekordne kaua kestev Kaukaasia sõda.² Kui konföderatsioon oleks olnud FSB käepikendus, kas siis Venemaa

¹TÜR KHO, f 199, s 51, l. 69, Esindamata Rahvaste Organisatsiooni regionaalse nõupidamise pöördumine seoses sündmustega Abhaasia Vabariigis, 2.06.1993.

²TÜR KHO, f 199, s 87, l. 11, Ärev teade Kaukaasiast, 10.08.1994.

oleks olnud huvitatud sellisest teavitustööst? 10. augustil kutsus ERO Tartu koordineerimiskeskuse direktor Linnart Mäll Venemaa valitsust otsima konfliktile poliitilist lahendust ja mitte kasutama relvajõudu.³

Kohe seejärel peeti Otepääl ERO nõupidamine, mille osavõtjad tegid 15. augustil pöördumise maailma riikide valitsuste, parlamentide ja rahvaste juhtide poole, milles väljendasid muret Venemaa tegevuse üle Tšetšeenia suhtes. Rõhutati, et poliitilised ja riiklikud struktuurid Venemaal valmistavad ette kodusõda Tšetšeenias, et kukutada selle valitud president ja destabiliseerida olukorda suveräänses riigis. Pöördumises rõhutati iga rahva õigust iseseisvalt valida arengutee ja määratleda oma poliitiline staatus. Pöördumisel oli ka abhaaside esindaja, Abhaasi-abasiini Rahva Ülemaailmse Kongressi juhi Tarass Šamba allkiri.⁴

Nagu hilisematest sündmustest teame, jäid need üleskutsed ja pöördumised tagajärjetuks. Sõda ei alanud küll veel mitte augustis, kuid ära hoida seda ei õnnestunud. 11. detsembril 1994 alustas Venemaa sõjalist agressiooni Tšetšeenia vastu. Tuleb rõhutada, et Venemaa sissetungi Tšetšeeniasse kritiseeris teravalt ka Abhaasia riigipea Vladislav Ardzinba, pakkudes ennast Kremlile vaenupoolte vahendajaks (Naumkin 2011: 10). Seevastu Eduard Ševardnadze kommentaar Venemaa agressioonile Tšetšeeniasse oli sootuks teistsugune. Ta tuletas meelde tšetšeenide abi abhaasidele Gruusia-Abhaasia sõjas. Kolm päeva pärast Venemaa sissetungi Tšetšeeniasse deklareeris ta kahjurõõmsalt, et Abhaasias toimunu annab bumerangina tagasilöögi igauhele, kes on vastutav "Abhaasia elanikkonna enamuse genotsiidi ja etnilise puhastuse eest". Ühtlasi avaldas Ševardnadze toetust Venemaa presidendile Boriss Jeltsinile riigi territoriaalse terviklikkuse säilitamisel (Shevardnadze... 1994).

ERO hoidis kogu sõja vältel Tšetšeenia sündmustel silma peal ja teavitas maailma üldsust Vene okupantide sealseist kuritegu-

³Samas.

⁴TÜR KHO, f 199, s 87, l. 14, Esindamata Rahvaste Organisatsiooni rahvusvahelise konverentsi pöördumine maailma riikide, parlamentide, valitsuste ja rahvaste juhtide poole, 15.08.1994.

dest. 13.–15. oktoobrini 1996 peeti Otepääl ERO Tartu koordineerimiskeskuse korraldamisel ERO järjekordne rahvusvaheline konverents teemal “Ida-Euroopa väikerahvad teise aastatuhande lõpul” ja ERO piirkondlik nõupidamine. Kutsutud oli ligi kakskümmend Venemaa ning Sõltumatute Riikide Ühenduse väikerahva ja rahvusvabariigi esindajat, lõpuks osalesid üheteistkümne rahva esindajad. Arvestades sellega, et esimene Tšetšeenia sõda oli just lõppenud, on tähelepanuväärne, et vaatlejana oli kohale kutsutud ka Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon, kelle esindajad aga ei saanud, nagu kirjutab konföderatsiooni tollane esimees tšetšeen Jusuf Soslanbekov oma kirjas, “ettenägematutel asjaoludel” konverentsil osaleda.⁵ Võib aimata, kui ohtlikuks pidasid Venemaa võimud sel ajal Põhja-Kaukaasia rahvaste sõjalise koostöö mõtte uuesti lõkkelepuhumist.

KONFÖDERATSIOONI OSALEMISEST TEISTES KONFLIKTIDES

Kui vaadata tagasi 1990. aastate sündmustele Kaukaasias ja Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni osalusele neis, tuleb tõdeda, et sõjalises mõttes oli see suurim just Gruusia-Abhaasia sõjas aastail 1992–1993. Just seal toimunud sõjalised operatsioonid olid konföderatsiooni tegude registris kõige tulemuslikumad. Ei enne ega pärast seda sõda õnnestunud mägilastel omavaheline koostöö sellisel tasemel. Näiteks kui Lõuna-Osseetias puhkes 1991. aastal konflikt ja kestis ka pool järgmisest aastast, ei siirdunud sinna sugugi mitte sellist vabatahtlike tulva nagu hiljem Abhaasiasse. Trükisõnast võib küll leida väiteid, et konföderatsioon toetas 1992. aastal Lõuna-Osseetia “separatiste” (Sokolov 2021: 16), kuid tegelikult olid need vaid võitlejad Põhja-Osseetiast ja mitte teistest konföderatsiooni piirkondadest. Selle peamiseks põhjuseks oli osseetide ja ingušside omavaheline nn Prigorodnõi konflikt, mis puhkes sellest, et Vene NFSV Ülem-

⁵TÜR KHO, f 199, s 53, l. 12, Jusuf Soslanbekov ERO presidendile, 12.10.1996.

nõukogu oli vastavuses oma 26. aprillil 1991 vastu võetud represseeritud rahvaste rehabiliteerimise seadusega otsustanud anda inguššidele üle Põhja-Osseetia Prigorodnõi rajooni. Pinged kahe rahva vahel kasvasid ja oli mõeldamatu, et ingušid või nende lähedased suguvennad tšetšeenid siirdusid appi osseetidele Lõuna-Osseetias. Teatavasti kogus Prigorodnõi konflikt tuure ka veel siis, kui Lõuna-Osseetias oli olukord juba rahunemas. Konflikt inguššide ja osseetide vahel tipnes 1992. aasta sügisel, mille tulemusena lahkus Põhja-Osseetiast peamiselt Inguššiasse 40 000–60 000 inguši põgenikku. Keskvoim muutis oma otsuse ja jättis Prigorodnõi Põhja-Osseetiale (Sokolov 2021: 76–77), kuid konflikt lõi ka tugeva mõra Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni kahe liikme vahele. On kirjutatud, et Prigorodnõi konflikti tõttu ei osalenud ingušid ka Abhaasia sõjas. Samuti ka seda, et turgi rahvaste karatšaide ja balkaaride osalust piiras pingete kasv nende ja abhaasidele etniliselt lähedaste tšerkesside vahel (Kvakhadze 2021: 171). Sellest võib teha järelduse, et Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon polnud siiski väga ühtne. Tegelikult on järelduste tegemine aga keeruline, sest täpseid arve mägilaste hulga kohta Gruusia-Abhaasia sõjas ei ole. Teemat uurinud Dagestani autor Denga Halidovi väitel oli kõige rohkem võitlejaid Tšetšeenias — üle 1000 mehe, märkimisväärne hulk tuli ka Kabardi-Balkaariast — 700–800, teistest vabariikidest aga juba vähem. Osseedi pataljonis näiteks oli umbes 120–150 võitlejat ja nad saabusid lennukil Abhaasiasse alles 1993. aasta suvel, seega siis, kui vaekauss oli sõjas juba kindlalt abhaaside ja konföderatistide kasuks. Dagestanist oli vaid umbes sada võitlejat (Halidov 2014: 53, 55). Gruusia autori Aleksandre Kvakhadze hinnangud põhjakaukaaslaste kohta Gruusia-Abhaasia sõjas on väga umbmäärased, neid olevat olnud 640–2133, nende kindlaks tegemise meetodina kasutab ta langenud võitlejate arvu, korrutades selle teatava koefitsiendiga. Ainsana esitab ta täpse arvu Türgi kodanikest abhaasi ja tšerkessi diasporaa võitlejate kohta — 37 (Kvakhadze 2021: 166). Igal juhul oli aga Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni võitlejaid just Abhaasia sõjas palju rohkem kui näiteks hiljem Tšetšeenia sõdades. Tšetšeeniasse siirdus Venemaa vastu ja tšetšeenide poolel võitlema küll ka abhaase (Si-

roky 2016: 76), kuid abi polnud nii hulgaline, kui oli varem olnud tšetšeenide toetus Abhaasiale Gruusia vastu. Abhaasia toetas president Dudajevit enne esimese Tšetšeenia sõja puhkemist ajal, mil Venemaa üritas Dudajevit kukutada Tšetšeenia kohalike jõudude abil. See selgub Dudajevi pöördumisest Abhaasia presidendi Ardzinba poole 1994. aasta novembris. Dudajev õnnitles Ardzinbat Abhaasia uue põhiseaduse vastuvõtmise ja Ardzinba valimise puhul Abhaasia presidendiks ning ühtlasi tänas abhaasi rahvast abhaasi kogenud võitlejate saatmise eest, kes võitlesid ennastsalgavalt lahingutes Groznõi lähistel (Dudayev... 1994). Abijõudusid Abhaasiast saabus aga Tšetšeeniasse ilmselt ka kohe pärast Venemaa avaliku agressiooni algust. Vähemalt väitis seda Gruusia juht Ševardnadze Tbilisi raadiole antud intervjuus 23. jaanuaril 1995. aastal. Ševardnadze kinnitas intervjuuerija väidet, et Tšetšeenias võitleb abhaase, aga lisas ühtlasi, et hiljaaegu on sinna saabunud abhaaside täiendavaid jõude. Ševardnadze väitis samas intervjuus veendunult, et Tšetšeenia tragöödia juured on Abhaasias, ja avaldas lootust, et Venemaa ühtsus ning terviklikkus säilib. Varjatud ähvardusena abhaasidele lisas Ševardnadze, et Venemaa tegevus Tšetšeenias annab Gruusiale lisakindlust, et ollakse valmis lahendama omaenda probleeme kiiremini ja tõhusamalt (More... 1995). Neist seisukohtadest näeme, et Ševardnadze silmis olid abhaasid ja tšetšeenid endiselt liitlased, kes varem olid tegutsenud üheskoos Gruusia vastu ja tegutsevad nüüd Venemaa vastu.

Gruusia näitas esimeses Tšetšeenia sõjas ka tegudega välja oma toetust Venemaale. 1996. aasta 10. jaanuari varajastel tundidel olevat umbes kakssada abhaasi võitlejat üritanud ületada Venemaa ja Gruusia piiri, et siseneda Tšetšeeniasse Gruusia territooriumi kaudu. Gruusia kaitseministeeriumi ja julgeolekuministeeriumi jõud nurjasid katse. Gruusia pool teatas, et nende julgeolekuteenistus oli eelnevalt kuulunud pealt Dudajevi radiogrammi, milles see kutsus abijõude Abhaasiast (Tbilisi... 1996).

Trükisõnas on olnud juttu võitlejate rühmast, kes nimetasid end “Šamili lastelasteks” — nende hulgas olid tšetšeenide kõrval ka abhaasid ja Türgi kodanikest abhaasi diasporaa võitlejad.

1996. aastal kaaperdas see grupp laeva Avrasija ligi kahesaja pantvangiga pardal, nõudes Vene vägedelt Pervomaiskoje piiramise lõpetamist (Kvakhadze 2021: 167).

Nagu öeldud, polnud vabatahtlike siirdumine Abhaasiast Tšetšeeniasse aga nii hulgaline, kui oli olnud tšetšeenide abi abhaasidele Gruusia-Abhaasia sõjas. Selle põhjuseks oli väidetavalt Abhaasia soovimatus toetada radikaalset islamit, mis Tšetšeenia sõdade ajal mõnel pool Tšetšeenias pead tõstis. Samuti häiris abhaase, et osa tšetšeeni juhte nägi oma liitlasena Gruusiat. Kuna Abhaasial oli Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioonis autoriteeti, ei väljendanud ka mitmed teised konföderatsiooni liikmed suurt vaimustust sõdida Tšetšeenias (samas: 167, 170). Mõni autor peab seda selle ilminguks, et Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni ühtsus oli hakanud lagunema (Cornell 1997: 458; Kvakhadze 2021: 167).

Pärast Gruusia-Abhaasia sõda jäid paljud konföderatistid, nagu neid seal nimetatakse, Abhaasiasse. Osa neist tegi seal ka sõjaväelist karjääri: adõgee vabatahtlike juht, endine Nõukogude armee polkovnik Sultan Sosnalijev oli Abhaasia kaitseminister 1993–1996 ja 2005–2007 ning abasiin Muhammed Kilba teenis samal ametikohal aastail 2004–2005. Lühikest aega oli sõjas konföderatsiooni ühendatud armee komandörina tegutsenud Šamil Bassajev Abhaasia kaitseministri asetäitja. Türgi abhaasi diasporaa võitleja Soner Gogua valiti Abhaasia parlamendi saadikuks (Kazantsev jt 2020: 149; Kvakhadze 2021: 167). Pärast sõda nimetati üks Suhhumi kesklinna tänav Konföderatistide tänavaks ja 2019. aastal kuulutati 15. august “vabatahtlike päevana” riigipühaks (Kvakhadze 2021: 159). Nagu varasemast teame, kutsus Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon 15. augustil 1992. aastal, päev pärast Gruusia vägede tungimist Abhaasiasse, Põhja-Kaukaasia rahvaid üles Abhaasiat kaitsma.

KOKKUVÕTTEKS:
HINNANGUD KONFÖDERATSIOONI OSALE
GRUUSIA-ABHAASIA SÕJAS

Artikli algul osutasin mõnele autorile, kelle väitel oli Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon Venemaa eriteenistuste looming ja Gruusia-Abhaasia sõjas Venemaa strateegiline tööriist. See väide esitatakse enamasti möödaminnes, vettpidavaid tõendeid liisamata. On oluline, et see versioon ilmus välja alles hulk aega pärast sõda, kui Gruusia ajalookirjutuses juurdus tava nimetada Gruusia-Abhaasia sõda Vene-Gruusia sõjaks — Gruusia ei olnud selles versioonis mitte agressor, vaid ohver, ja Venemaa oli sõja provotseerija. Selle järgi ei olnud abhaasid oma vabaduse eest võitlev väikerahvas, vaid Venemaa separatistlikud liitlased (Bursulaia 2020: 287). Asjaoluga, et sõja algul toetas Venemaa aga just Gruusiat (Matveeva 2002: 418; Avidzba 2008: 130; Lakoba 2001: 37), on see versioon muidugi suures vastuolus. Jeltsini toetust Ševardnadzele sõja algul tunnistavad vihjamisi ka Gruusia enda ajaloolased, märkides, et ta käitus grusiinide suhtes “konstruktiivselt” (Papaskiri 2010: 426). Mõne autori väitel toetas Venemaa sõja eri järkudes eri vaenupooli (Coppeters 2015: 444–445; Kazantsev jt 2020: 149). Nimetada Gruusia-Abhaasia sõda Vene-Gruusia sõjaks on poliitiline akt, mis pole faktidega kooskõlas.

Kui aga sellele vaatamata on hilisemates Gruusia autorite kirjutistes esitatud Gruusia-Abhaasia sõda Venemaa-Gruusia sõjana, siis sobitub sellesse narratiivi ka katse kujutada Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsiooni Venemaa salateenistuse kätetööna. Kindlaid tõendeid seda väitvad autorid ei esita, kuid seda pole ju vajagi — salateenistused ju oskavad tegutseda nii, et jälgi ei jää. Samas on muidugi keeruline sobitada seda versiooni sündmuste tegeliku käiguga. Näitasin eespool, kuidas konföderatsiooni aktsioonid 1992. aasta augustis põrkusid keskvõimu ja isiklikult president Boriss Jeltsini seisukohtadega, kuidas keskvõim represseeris konföderatsiooni juhti Musa Šanibovit ja kuidas tehti takistusi vabatahtlike võitlejate siirdumisele Abhaasiasse. Fakt on ka president Jeltsini toetus Gruusia ametivennale Ševardnadzele ja viimase toetumine Venemaa Föderatsiooni juhtkonnale ning

Vene armeele mitte üksnes sõjas abhaasidega, vaid ka Gruusia kodusõjas demokraatlikult valitud presidendi Zviad Gamsahhurdia vastu.

Pole kahtlustki, et Gruusia-Abhaasia sõja algul olid abhaasid ja Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon ühes paadis, Venemaa ja Gruusia teises. Nii kirjutavad Abhaasia autorid, kuid üldiselt valitseb selles ka rahvusvaheline üksmeel, kui mitte arvestada mõnda Gruusia autorit. Ka konföderatsiooni osa hinnatakse üldiselt teisiti, kui teevad seda Gruusia ajaloolased. Saksa politoloog ja Kaukaasia-ekspert Uwe Halbach kirjutab, et konföderatsioon võitles grusiinide vastu, kuid ei teinud seda kooskõlas Moskva-ga (Halbach 2015: 393). Rootsi politoloog Svante E. Cornell on rõhutanud, et Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon aitas organiseerida põhjakaukaaslaste siirdumist võitlema Abhaasiasse, kuid see liikumine oli vabatahtlik ja spontaanne. Cornell märgib, et Venemaa tegutses konföderatsiooni vastu, nähes selles alternatiivset jõudu enda omale (Cornell 1997: 458).

Siit kooruvadki välja Venemaa tegutsemise tegelikud motiivid. Sisuliselt kaotas Venemaa keskvoim 1990. aastate algul kontrolli Põhja-Kaukaasia regioonide üle, vähemalt mis puudutab Tšetšeeniat, Inguššiat, Dagestani ja mingil määral ka Põhja-Osseetiat, Kabardi-Balkaariat, Karatšai-Tšerkessiat ja Adõgeed (Suhhov 2006). Nägime, et Tšetšeenia juht Džohhar Duda-jev oli üks peamisi abhaaside toetajaid Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioonis, samal ajal tüüris ta Tšetšeeniat üha kaugemale Venemaast. Kui sõja edenedes Abhaasias muutis Boriss Jeltsin mõnel määral oma suhtumist Abhaasia konfliktis ja loobus jäätust Ševardnadze toetamisest, siis ilmselt mõjutas tema otsust konföderatsiooni suur edu. Abhaasia ajaloolane Aslan Avidzba on kirjutanud, et kui Jeltsin oleks jätkanud konföderatsiooni survestamist, oleks olnud õhus kodusõda Põhja-Kaukaasias, mida Jeltsin soovis iga hinna eest vältida (Avidzba 2008: 214). Jeltsini ja Venemaa hirmudest konföderatsiooni sõjalise edu taustal Abhaasias on kirjutanud ka teised autorid (nt Artman 2013: 685).

Kõige eelneva taustal tunduvad mõne autori väited, justkui oleks Kaukaasia Mägirahvaste Konföderatsioon olnud Venemaa

eriteenistuste kätetöö, põhjendamatud ja mõjuvad poliitilise malakana. Sealse piirkonna ajalookirjutuses on see aga sagedasti kasutatav käitumismuster. Nii näiteks väidab Gruusia ajaloolane Zurab Papaskiri ka 1980. aastate lõpul Kaukaasias tekkinud mitme rahvusliku liikumise, sh Abhaasia rahvarinde Aidgõlara kohta, et nende taga oli tegelikult NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Komitee (Papaskiri 2010: 307). Samuti on kahtlustatud, et Zviad Gamsahhurdial oli Gruusia kodusõja ajal salajane kokkulepe Venemaaga, et killustada Gruusiat ja luua Megreelias puhverriik Gruusia ja Abhaasia vahele (Lakoba 2001: 78). Samas aga väidetakse, et Venemaa andis sõjalist abi just Ševardnadzele Gamsahhurdia vastu (Artman 2013: 686; Sokolov 2021: 72). Siinkohal tuleb taas rõhutada, et Gruusia-Abhaasia sõja puhul süüdistavad Gruusia autorid Venemaad abhaaside toetamises (Jojua 2017: 19) ja Abhaasia autorid Gruusia toetamises (Vozba 2018: 52). Niisiis see, et Gruusia autorid on soovinud näha ka konföderatsiooni loomise taga Venemaa kätt, võib küll olla põhjakaukaaslaste suhtes ebaõiglane, kuid on täiesti mõistetav Kaukaasia lähiajaloo uurimismustrite taustal: vastast toetab igal juhul kas Venemaa valitsus või vähemalt mõni tema eriteenistus. Õigluse huvides olgu küll öeldud, et sellist sildistamist ei kasuta siiski kõik konföderatsiooni teemat käsitlenud Gruusia autorid. Viimasel ajal on ilmunud ka tasakaalustatud käsitlusi (nt Kvakhadze 2021: 165), kus vabatahtlikke võitlejaid nimetataksegi vabatahtlikeks, halvustavaid juttumärke kasutamata, ega otsita neid suunanud salapäraseid välisjõude.

Artikli valmimist on toetanud Tallinna Ülikool, Eesti Kirjandusmuuseum (projekt EKM 8-2/22/3) ja Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).

Kirjandus

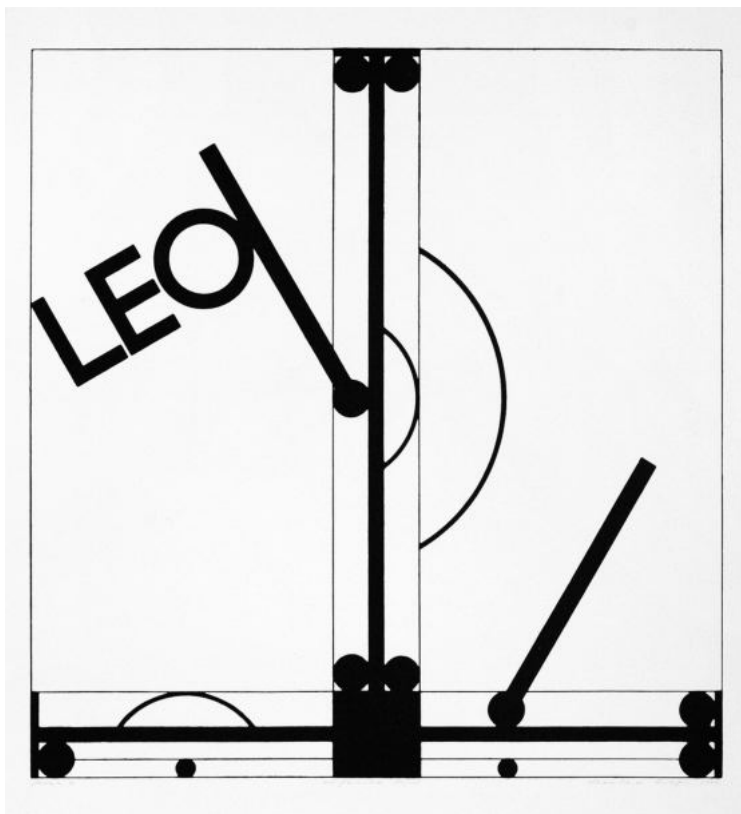
Artman, Vincent M. 2013. Documenting territory: Passportisation, territory, and exception in Abkhazia and South Ossetia. — *Geopolitics*, Vol. 18, No. 3, pp. 682–704

- A t š u g b a 2011 = Ачугба Теймураз А. 2011. *История Абхазии в датах: Справочник*. Сухум
- A v i d z b a 2008 = Авидзба Аслан Ф. 2008. *Отечественная война (1992–1993 гг.): Вопросы военно-политической истории Абхазии*. Сухум
- B r o i d o 2010 = Бройдо Анна И. 2010. *Непокорный умирает стоя: Война 1992–1993 годов и этнопсихология абхазов*. Сухум: Научное издание
- B u r s u l a i a, Guranda 2020. The voices of silence: The case of Georgian history textbooks. — *Caucasus Survey*, Vol. 8, No. 3, pp. 278–293
- C a t i c, Maja 2015. Circassians and the politics of genocide recognition. — *Europe-Asia Studies*, Vo. 67, No. 10, pp. 1685–1708
- C o p p i e t e r s, Bruno 2015. The United Nations Observer Mission in Georgia (UNOMIG). — Joachim A. Koops, Norrie MacQueen, Thierry Tardy, Paul D. Williams (eds.). *The Oxford Handbook of United Nations Peacekeeping Operations*. Oxford: Oxford University Press, pp. 443–454
- C o r n e l l, Svante E. 1997. Conflicting identities in the Caucasus. — *Peace Review: A Journal of Social Justice*, Vol. 9, No. 4, pp. 453–459
- D u d a y e v thanks Abkhaz president for asylum offer. 1994. — FBIS Translated Text. LD291115394 Tbilisi IPRINDA 28.11.1994
- G a m m e r, Moshe 2019. *Üksik hunt ja karu: Kolm sajandit Tšetšeenia vastupanu Vene võimule*. Tlk Kalle Hein. Tallinn: EKSA
- H a l b a c h, Uwe 2015. Russland im Süd- und im Nordkaukasus: Zwischen “Nahem Ausland” und “Innerem Ausland”. — *Osteuropa*, Bd. 65, Nr. 7/10, S. 383–406
- H a l i d o v = Халидов Деньга Ш. 2014. *Северный Кавказ в Отечественной войне Абхазии (1992–1993 гг.)*. Сухум: Международный Центр Кавказоведения
- H e r k e l, Andres 2012. Jooni Linnartist ja tema ümbert. — Andres Herkel (koost.). *Laama ja Linnart: Tiibet ja Eesti*. (Go reisiraamat.) Tallinn: GO Group, lk 49–77
- I n a l - i p a 2015 = Инал-ипа Шалва Д. Об изменении этнической ситуации в Абхазии XIX в. — Теймураз А. Ачугба, Даур Т. Ачугба (сост.). *Страницы грузино-абхазской ин-формационной войны: Документы и материалы*. Том I. Сухум: АБИГИ, с. 96–109).

- J o j u a, Dazmir 2017. *Russia and the War of 1992–1993 in Abkhazia*. Tbilisi: Saari LTD
- K a z a n t s e v, Andrei A., Peter Rutland, Svetlana M. Medvedeva, Ivan A. Safranchuk 2020. Russia's policy in the "frozen conflicts" of the post-Soviet space: From ethno-politics to geopolitics. — *Caucasus Survey*, Vol. 8, No. 2, pp. 142–162
- K v a k h a d z e, Aleksandre 2021. Transnational coalition building: The case of volunteers in the conflict in Abkhazia. — *Caucasus Survey*, Vol. 9, No. 2, pp. 159–179
- K ü m m e l, Toomas 2019. Järelsõna. — Moshe Gammer. *Üksik hunt ja karu: Kolm sajandit Tšetšeenia vastupanu Vene võimule*. Tlk Kalle Hein. Tallinn: EKSA, lk 293–420
- L a a n i s t e, Mari 2015. Sõjakaadrite sobitamise isamaalisele ekraanile: Sõda taasiseseisvumisjärgses eesti mängufilmis. — *Methis*, 12. kd, nr 15, lk 120–132
- L a a r, Mart 2010. Gruusia sõda. — *Vene-Gruusia sõda 08.08.2008: Kuidas see oli tegelikkuses*. Tlk Jüri Pino ja Üve Maloverjan. Tallinn: Kniga.ee, lk 3–19
- L a k o b a = Лакоба Станислав 2001. *Абхазия-де-факто или Грузия-де-юре?: (О политике России в Абхазии в постсоветский период, 1991–2000 гг.)* Sapporo: Hokkaido University
- L o r d E n n a l s, Margery Farrar, Alvaro Pinto Scholtbach, Linnart Maell, Michael van Walt van Praag, Charlotte Hille 1992. *Report of a UNPO Mission to Abkhazia, Georgia and the Northern Caucasus, November 1992*. The Hague: Unrepresented Nations and Peoples Organization
- M a n u t s c h a r j a n, Aschot 2009. Die innenpolitische Entwicklung Georgiens von 1991 bis 1996 unter besonderer Berücksichtigung der Sezessionskonflikte. — Erich Reiter (Hrsg.). *Die Sezessionskonflikte in Georgien*. (Schriftenreihe zur internationalen Politik, Bd. 1.) Wien—Köln—Weimar: Böhlau Verlag, S. 71–100
- M a t v e e v a, Anna 2002. Georgia: Peace remains elusive in ethnic patchwork. — Paul van Tongeren, Hans van de Veen, Juliette Verhoeven (eds.). *Searching for Peace in Europe and Eurasia: An Overview of Conflict Prevention and Peacebuilding Activities. A Project*. Boulder, Colo. — London: Lynne Rienner, pp. 416–444
- M o r e o n Head of State Shevardnadze Interview. [Studio Interview with Georgian head of state Eduard Shevardnadze by correspondent Nato Oniani]. 1995. — FBIS-SOV-95-015, 24.01.1995.

- LD2301135095 Tbilisi Radio Tbilisi Network in Georgian 0628 GMT 23.01.95
- M o u n t a i n peoples leader on Abkhazia conflict. 1992. — *Krasnaya Zvezda*, 2.09.1992, p. 3. FBIS Translated Text PM0209152192
- M ä l l , Linnart 1994. ERO missiooniga Kaukaasias. — *Eesti Aeg*, nr 5, 9. II, lk 13
- M ö l d e r, Andrus 2012. *Riigita rahvad: Kaukaasia*. (Looduse raamatukogu 2012 / 2(4).) Tallinn: MTÜ Loodusajakiri
- N a u m k i n 2011 = Наумкин Виталий В. 2011. Приветственное слово от лица директора Института Востоковедения РАН. — *Материалы первой международной конференции, посвященной 65-летию В. Г. Ардзинба*. Сухум: АБИГИ, с. 9–13
- O v e r e e m, Pauline 1995. Report of a UNPO coordinated human rights mission to Abkhazia and Georgia. — *Central Asian Survey*, Vol. 14, No. 1, pp. 127–154
- P a p a s k i r i 2010 = Папаскири Зураб 2010. *Абхазия: История без фальсификации*. Тбилиси: Издательство Сухумского Государственного Университета
- S h e v a r d n a d z e supports Russian actions in Chechnya. 1994. — Tbilisi Radio Tbilisi Network in Georgian 1800 GMT 14 Dec 94. FBIS Translated Text, LD1412202794
- S i r o k y, David 2016. The sources of secessionist war: The interaction of local control and foreign forces in post-Soviet Georgia. — *Caucasus Survey*, Vol. 4, No. 1, pp. 63–91
- S o k o l o v, Boriss 2021. *Uue Venemaa sõjad 1991–2019*. Tlk Peeter Villmann. Tallinn: Argo
- S u h h o v, Ivan 2006. Džihaadi vari. Tlk Marek Laane. — *Diplomaatia*, nr 10(37), lk 15–17
- T b i l i s i stops 200 Abkhaz fighters heading for Chechnya. 1996. — Moscow Russian Television Network in Russian 0500 GMT 11 Jan 96. [From the “Vesti” program.] FBIS Translated Text LD1101103996
- V i l g a t s, Kalev 1992. ERO presidendi rahumissioon ei õnnestunud. [Intervjuu Linnart Mälliga.] — *Postimees*, nr 196, 1. IX, lk 5
- V o z b a 2018 = Возба Саида З. 2018. *Исторические и политические аспекты грузино-абхазского и североирландского конфликтов (XX – нач. XXI вв.): Общие черты и развития*. Сухум: АБИГИ

AIVAR JÜRGENSON (1969) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajalooteaduskonna etnoloogina 1993, magister folkloristika alal 1996 (TÜ), filosoofiadoktor 2002 (Tallinna Ülikool). Olnud Eesti Rahva Muuseumi etnoloogia osakonna teadur 1995–1997, TLÜ ajaloo instituudi etnoloogiasektori juhataja 1997–2005, samas vanemteadur 1997–2012 ja 2013–2015, TLÜ dotsent 2003–2006 ja TLÜ Eesti humanitaarinsituudi maastiku ja kultuuri keskuse vanemteadur 2007–2012; a-st 2015 TLÜ humanitaarteaduste instituudi ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskuse vanemteadur ning Eesti Kirjandusmuusemi erakorraline vanemteadur 2022. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Eksitajast ja eksimisest eesti usundis” (1997, nr 4, lk 710–731), “Suur seeneprohvet: Sada aastat R. Gordon Wassoni sünnist” (1998, nr 12, lk 2604–2624), “Vaade Siberile väljastpoolt: 18. sajandi teaduslikud Siberi ekspeditsoonid” (2008, nr 1, lk 139–158) ja arvustus Marju Kõivupuu teose *Eestlase eluring* kohta (2016, nr 5, lk 912–915).

LEONHARD LAPIN. Masin. X (1975)

AASIA MÖTTELOO JA EESTI VAIMU KOHTUMISKOHTA OTSIDES?

Indrek Peedu

Üheks keskseks küsimuseks kauge ja teistsuguse kultuuri vahendamisel on alati olnud, mis sõnavara abil seda siis ikkagi teha. Kuidas leida iseenda keelest, mõistelisest raamistikust ja erialastest arusaamadest need, mis ühelt poolt oleksid mõistetavad inimestele, kellele soovitakse võõrast kultuuriruumi vahendada, ent teisalt suudaksid seda õigeid eristusi, tähendusi ja mõtlemismustreid edasi andes ka edukalt teha. Tegu pole kunagi olnud kitsalt küsimusega kõige sobivamate tõlkevastete leidmisest võõramaisetele mõistetele, vaid tunduvalt laiahaardelisema probleemiga sellest, millist sõnavara ja kuidas kasutada, et valitud sõnavarast välja kooruva mõisteraamistiku kaudu kõige paremini vahendada seda, mis adressaadile on kauge ja võõrapärane, ehkki autorile suure töö ja vaevaga intellektuaalselt tuntuks või lähedaseks saanud. Kahtlemata on see küsimus Euroopa mõtteloo eri harudes ja suundumustes kõige põletavamalt esile kerkinud just nende piirkondade, rahvaste, kultuuride ja religioonidega seoses, mida on olnud kombeks liigitada Aasia või siis ka Idamaade alla. Seda huvitavam on jälgida, kui aktiivselt on 21. sajandil tegeldud mitmesuguste India, Hiina ja Jaapani tekstide eestindamisega ning kuidas sellega üheskoos on viimasel ajal esile kerkinud ka sihipärasem taotlus lahti mõtestada mõisteraamistikku, mille kaudu Aasia kultuuriloolise mitmekesisuse sisulisema mõistmisega saaks algust teha.

Eriti tugevalt on selles seoses just viimasel ajal esile tõusnud Rein Raua arutelud, olgu siis eraldi raamatu vormis (Raud

2021), raadiosaates (Gogol 2022), trükimeedia veergudel (Mathura, Raud 2022) või mujalgi. Neis mõtteavaldustes leiab rohket rõhutust vajadus ületada eksotismi tasand ja soov süvendada kultuuridevahelist vastastikust mõistmist. Selle saavutamiseks on Raud ühelt poolt võtnud eesmärgiks India, Hiina ja Jaapani mõtteloo mitmesuguste mõttesuundade, maailmavaadete, religiooni- de ja ideoloogiate põhisuundumuste kirjeldamise ja mõtestamise, ent teisalt on see kõik asetatud kultuurilise Lääne ja kultuurilise Aasia kontseptuaalse vastanduse raamistikku, mis on kogu käsitluses rõhutatult esile tõstetud ja mille raames toimub igasugune üldistatum võrdlemine (Raud 2021). Tekib küsimus: kas tõesti on üldistatud Idast ja üldistatud Läänest rääkimine selleks kõige paremaks viisiks, kuidas vahendada teadmisi kaugetest kultuuridest, et selle kaudu süvendada vastastikust mõistmist?

Raua arusaamadesse lähemalt süüvides on võimalik teada saada, et kultuuriline Aasia eristub geograafilisest Aasiast ning haarab endasse Indiast, Hiinast ja Jaapanist pärinevad mõtteloolised traditsioonid ning nende levimise tõttu ka arvestatava osa geograafilisest Kagu-Aasiast (vt nt Raud 2021: 7–9). Kuigi Raud eelistab rääkida maailmavaadetest, ei erine tema konkreetsemad kategooriad kuigi märkimisväärselt neist, mida on muidu tüüpilisemalt olnud kombeks nimetada religioonideks (lihtsalt praktikatest ja institutsioonidest teeb ta juttu vaid minimaalsel määral). Kui “ismide” nimekirjana asi kokku võtta, siis haarab Raua arusaam kultuurilisest Aasiast endasse hindu koolkonnad, budismi, džainismi, taoismi, konfutsianismi ja šinto ning lisaks Ida-Aasia kontekstis ka nimetatud traditsioonidega haakuvaid rahvapärasemaid arusaamu. Märt Läänemets (2022) on näinud Raua seesuguses kategoriseerimisvalikus märkimisväärselt edasiminekut, kuna erinevalt läänelikust kalduvusest eristada usundeid, filosoofilisi voole ja poliitilisi teooriaid on Raud neid kõiki vaadelnud terviklikult “maailmavaadetena” ja see aitavat paremini näha tervikuid, mis muidu kaotsi kipuvad minema. Läänemetsa mõttekäiguga ei saa kindlasti nõustuda — maailmavaade mõistena on samavõrd läänemaine (ja tugevalt kristlikku päritolu) kategooria, millega lahutatakse vaated ja seisukohad praktikatest ja institutsioonidest (mis aga eriti Aasia tegelikus elus ei pruugi üldse nii

olla) ehk sisuliselt tõmmatakse ikkagi piire läänemaistest eelistustest lähtuvalt, lihtsalt natuke teistmoodi kui mõnel teisel puhul. “Maailmavaade” võimaldab lihtsalt välja tuua ja mõtestada teistsuguseid teoseid kui “religioon” või “filosoofia”, kuid ei ole kuidagi põhimõtteliselt adekvaatsem, täpsem ega kajasta õigemini asja enda toimimist, mida selle all siis ka mõelda.

Ent ühtlasi annab Raud üheselt mõista, et Aasias sajandeid ja tihtipeale eelmainitud kultuurilis-religioossete kogukondadega isegi läbisegi elavad muslimid ei kuulu sellesse kultuurilisse Aiasiasse, vaid olevat mõttelooliselt palju tugevamalt seotud Lääne kultuuri ja mõtteloo (Raud 2021: 8–9). Kultuurilisse Aiasiasse kuuluvate traditsioonide vahel olevat ajaloo jooksul aset leidnud niihästi “dialoog” ja “vastastikune rikastamine” (vt nt Raud 2021: 37; Mathura, Raud 2022) kui ka “intensiivne suhtlemine” (Raud 2021: 9), mis on kõik soodustanud kultuurilist “arengut”. Ent kui jutuks tuleb Aasia päritolu ja Lääne päritolu traditsioonide kokkupuude, räägitakse “omaette hoidmisest” (vt nt Raud 2021: 44–45), “mõjutustest” (Raud 2021: 121–123, 293–294 jne), “sünkretismist” (Raud 2021: 49–50) ja kohatistest eripärastest katsetest arendada välja “sünteesi” (Raud 2021: 19–20, 50), aga sellistele suhtlusvormidele mingit püsivat mõju ega tähtsust ei kiputa omistama. Seega on kultuuriline Aasia ja kultuuriline Lääs mõtteloos selgelt markeeritud, Ida-siseselt on viljastav ja arengut soodustav dialoog olemas olnud ning ka Läänes on see samal moel olemas olnud ning need kaks suurust on sisuliselt toiminud sajanditepikkuses viljastavas dialoogis olnud traditsioonide intellektuaalsete põimumisruumidena. Kuid sisulisest dialoogist Ida ja Lääne vahel saavat rääkida alles 19. sajandist alates.

Sisuliselt saavad lugejad (või ka kuulajad) sellisest mõttekäigust teada, et hindud, džainad ja muslimid võivad olla küll Indias üheskoos elanud kaugelt üle tuhande aasta, ent mingit sisuliselt märkimisväärset dialoogi selle käigus aset pole leidnud ning India muslimid on kuni hiljutise ajani sisuliselt ikka jäänud kuidagi tõelisemalt ja sisulisemalt seotuks Lähis-Ida kultuuriruumi ja kreeka filosoofiaga. Põhimõtteliselt peaks Raua argumentide põhjal järeldama, et kuigi džaina ja islami traditsioonidest võib

leida mitmete sajandite tagusesse aega jäävaid tekste, mis näitavad vastastikust dialoogi, arutlemist üksteise mõttetraditsioonide üle, on kõik see parimal juhul käsitletav vaid “mõjutustena”, millel püsivat väärtust pole olnud ning et lähtuvalt kultuurilise Aasia tõelisema läbipõimumise arusaamast peaks ometi järeldama, et needsamused muslimitega kõrvuti elavad ja suhtlevad džainad on kuidagi tõelisemas, üksteist rikastavamas vastastiksuhtes konfutsianistliku ja šinto mõttelooga. Samasugusesse ummikusse jookseb aga Raua käsitlus ka Kagu-Aasias, mille mõttelugu soovitakse esitada kuidagi täiesti lahutatuna seal ometi väga möödapääsmatult ja silmatorkavalt kohal olevast islami traditsioonist ja kogukonnast. Seda koguni sel määral, et kui jutuks tulevad kõige olulisemad võimu legitimeerimisdiskursused Kagu-Aasias, võiks Raua käsitlusest arvata, et Kagu-Aasias ei ole islamil selles valdas olnud mitte mingit märkimisväärt mõtteloolist ega poliitilist tähtsust (vt Raud 2021: 140–141). Samavõrd peaks Rauast lähtudes järeldama, et Malaisia muslimid on sisuliselt viljakamas ja intensiivsemas dialoogis näiteks Iirimaa katoliiklastega kui Malaisias elavate budistidega.

Õieti tundub, et Raud kaldub kuidagi eriliselt eelistama mõttelooliste traditsioonide algusi, pidades üksteisega sisuliselt, suhtlevalt ja rikastavalt seotuks üksnes neid, kes on “juba kohal olnud” erilisse staatusse tõstetud algusajal, esimesel aastatuhandel enne meie aega. Kultuurilisse Aasiasse on kaasatud igatahes traditsioonid, mis oma algusaega näevad tolles ajas, või siis need, mis lähuvad otse tollest ajast, et siis budismi jõudmisega Hiinasse kogu India ja Hiina mõttelooline kirevus omavahel kokku siduda. Aga kas ikka saab ligi kolme tuhande aasta pikkuse mõtteloolise kujunemislöö piire kehtestada lihtsalt ühe ajastu olukorra eelistamise kaudu? Muidugi leidis siis aset palju ja tegutses mitmeid inimesi, kel hilisemale ajale oli väga suur mõju, ent on kaheldav, kas lihtsalt selle ajastu pikaegse mõju tõttu on õigustatav kogu ülejäänud ajaloo käsitlemine justkui mingisuguse tollel ajal aset leidnud algustõugete edasiarendustena, just nagu võimalikud piirid, dialoogipartnerid ja muu selline oleks nimelt siis paika pandud ja püsinud muutumatuna kuni 19. sajandini. Ka järgnevas ajaloos juhtus nii mõndagi — näiteks islami jõudmine Aasiasse — ning

hakata seda esitlema vaid mingisuguse läänemaise maailmapildi sissetungina kultuurilise Aasia aladele ei ole väga tõenäoliselt mitte kuidagi adekvaatne viis tegeliku olukorra mõtestamiseks. Lõuna- ja Kagu-Aasias elavad peaaegu pooled maailma kõigist muslimitest, aga ometi on nad taandatud vaid mingisugusesse teisejärgulisse positsiooni kuidagi tõelisema Aasia kõrval?

Seejuures on tähelepanuväärne, et ka Raud (2021: 19–20, 44–45) ise tegelikult viitab põgusalt ühele mõtteloolisele juhtumile — sikhismile —, mida tema mõisteraamistikus saanuks vaadelda silmatorkava näitena just vastupidisest. Sikhide kultuurilis-religioosse kogukonna ja traditsiooni teke leiab Raua käsitlemist kui katse ületada islami ja India traditsioonide sünteesimise kaudu nende vahelist lõhet, kuid peale sikhide põhiliste maailmavaadete arusaamade esitamist sikhide mõtteloo juurde Raud enam tagasi ei pöördunud ning tema käsitluses see vaid “katseks” jäigi ning sisuliselt väärtustavaid “intensiivse suhtluse”, “vastastikuse rikastamise” ja “kultuurilise arengu” sõnakasutusi sikhidega seonduva arutelu juurest ei leia. Arvestades aga Raua rõhutusi, et sisuline dialoog Lääne ja Ida vahel algas alles 19. sajandil, tuleb nähtavasti järeldada, et see oligi lihtsalt üks (ebaõnnestunud) katse ja et sikhide mõtteloolises traditsioonis mingist sisuliselt edukast hindu ja islami mõttelooliste suundumuste põimumisest ja viljakast arengust rääkida ei saa.

Ent olenemata niisugustest arutlusvõimalustest on väga kaheldav, kas mõisteraamistik, mis püüab kõiki islamikogukondi näidata Aasia kultuuriloole võõraks jääva ja vaid geograafiliselt, juhtumisi Aasias paikneva ilminguna, saab olla tegelike kultuuriliste läbikäimiste ja mõtteloo aset leidnud protsesside adekvaatseks esituseks või kirjelduseks. See tähendaks, et arvestatava islami-kogukonnaga piirkondades Aasias on inimeste omavaheline suhtlus leidnud aset märkimisväärselt erineval viisil sellest, kuidas see muidu läbi kogu inimajaloo on tavaliselt aset leidnud. On ju muidu inimajaloos ikka täheldatav, et pikaajaliselt koos või kõrvuti elavate kogukondade vahel leiab aset intellektuaalne dialoog, mis teadlikult või teadvustamatult kujundab ja suunab mõlema kogukonna arusaamu ja mõtlemist. Kultuurilise Aasia kontseptsiooni raames lahti mõtestatud Aasia mõtteloo käsitlusest järeldub aga,

et geograafilises Aasias paiknevate islamikogukondade puhul (ent tegelikult kehtib see samavõrd ka kõigi Aasias elavate kristlaste kohta läbi kogu ajaloo) sellist vastastikust dialoogi teiste India või Kagu-Aasia traditsioonidega ei ole mainimisväärsel määral aset leidnud. Raua kultuurilise Aasia kontseptsiooni kirjeldav ja kategoriseeriv väärtus on niisuguste asjaolude tõttu vägagi küsitava väärtusega.

Teisalt, arvestades selle rõhutamist, et eesmärgiks on ikkagi vastastikuse mõistmise süvendamine, oleks põhimõtteliselt võimalik ka teistsugune viis mõtestada ja hinnata Raua mõisteraamistikku. Mõistmiseni jõudmiseks pole ju üldse tingimata tarvilik, et selleks kasutatud mõisted käsitle all oleva ilminguga just kirjeldaval, tähistaval ja kategoriseerival viisil suhestuksid. Mõistmisteel võib kasulikuks osutuda hoopis sõnavara, mis aitab teha esimesed sammud pikemal teel, aitab inimese n-ö ree peale, et siis sealt edasi mindaks juba teistsugust, kaugemale ja sügavamale jõudvat sõnavara kasutades. Kogu eelnev kriitika tuleks lugeda sihtmärgist mööda laskmiseks, kui Raud enda määratlust kultuurilisest Aasiast mõistaks tõesti analoogsena redeli esimeste astmetega, mida aga redelist üles jõudnud inimesel enam ei kirjeldava ega mõtestava vahendina vaja pole. Sellisel juhul tuleks esitatud kontseptsioone, tõmmatud piire ja kehtestatud definitsioone hinnata lähtuvalt praktikast — kui nende kaudu lugeja ja kuulaja jõuab sisulisema mõistmiseni, siis tuleb kasutus edukaks ja õigustatuks lugeda isegi siis, kui puht kirjeldavast perspektiivist on tegu enam kui kaheldava kontseptsiooniga.

Raud näeb oma arusaamu kultuurilisest Läänest ja kultuurilisest Aasiast vastavaid kultuurikooslusi (ühtlasi nende ajaloolist kujunemist) tähistavate kirjeldustena, mis võimaldavad selgelt piiritleda mõttelooliselt nii üksteisest eristuvaid kui ka üksteisega seonduvaid nähtusi, struktuure ja kultuurivorme. Iga üksikteemaga kaasneb Raua alati tüüpiliste või domineerivate tunnuste tuvastamine, et siis Aasia ja Lääne põhitunnused üksteisega võrdlusesse asetada (Raud 2021: 176–178, 205–206, 238–240 jne). Kõige lõpuks tähendab see aga koguni Aasiale üleüldiselt omaste tunnuste kindlaksmääramist ja nende vastakuti seadmist Lääne põhitunnustega (Raud 2021: 309–311). Kõik see on esitatud

teatavate sisemiste struktuuride, mõttelooliste mustrite ja kultuuriliste tendentside tuvastamise protsessi üldkokkuvõttena. Eriliselt kesksete tunnuste tuvastamise protsess ei tähenda kuidagi märkimisväärse mitmekesisuse mahasalgamist. Õieti on mitmekesisus üheks teemapunktiks, mida Raud üha uuesti üle rõhustab. India olevat nõnda mitmekesine, et seda olevat õige mõista Euroopaga sarnaneva kultuuriruumina, milles ühisest identiteedist saab rääkida vaid kõige üldisema katuse tähenduses (Raud 2021: 21). Üleüldisi, kõigi poolt jagatud seisukohti polevat olemas ei Lääne filosoofiates ega religioonides ja Aasias samuti mitte (vt nt Raud 2021: 176). Pealegi olevat mitme teema puhul raske leida neid tunnusjooni, mida kogu kultuuriruumis läbivaks või tähtsaks pidada (vt nt Raud 2021: 207). Ja üldse jääb ebaselgeks see, mida keskmesse seatud kontseptsioonidega peale hakata 19. sajandist alguse saanud eriti tiheda läbikäimise ja dialoogi perioodil. Kas koloniaalperioodi-järgne India tuleks tingituna tohutu suurtest briti mõjudest liigitada üldse kultuurilise Lääne osaks? Või mida peale hakata Jaapani kultuurilise teisenemisega alates 19. sajandi teisest poolest, ent eriti Teisele maailmasõjale järgnenud perioodil? Võiks küsida: kas endiselt saab väita jaapani mõtteloolise olukorra tihedamaid seoseid ja dialoogi hindu koolkondadega kui näiteks Ameerika kultuuriruumiga? Kõik sellised raskused võinuks ju anda põhjust arvata, et äkki ei ole konstruktiivne ega sügavama mõistmise võimaldamiseks kasulik jätkata opereerimist niisuguste abstraktsioonidega, mille rasket käsitletavust ja rakendatavust tegelikult ka korduvalt nenditakse. Ent ometi paistab see kõik Raua jaoks olevat vaid lõppeesmärgi raskendavaks asjaoluks, mitte märgiks sellest, et äkki ikkagi ei tuleks kogu selle mõtteloolise keerukuse lahtimõtestamise keskmesse seada kultuurilise Aasia ja kultuurilise Lääne kontseptsiooni ja nende olemuslike põhitunnuste tuvastamist. Vahest võinuks selle asemel lihtsalt märkida, et kavatsetakse tegelda teatud valitud mõttelooliste traditsioonidega, mis pärinevad Indiast, Hiinast ja Jaapanist, ning sellisest selgitusest piisanukski?

Ent Raua mõttekäigud kultuurilise Aasia mõistmise süvendamise teemal ei piirdu vaid püüdega niisuguses küsitava väärtusega raamistikus Aasia mõttelugu edasi anda, vaid nendega kaasneb

ühtlasi püüe näidata, et just eestlane on kogu ülejäänud Euroopast soodsamas positsioonis Ida mõtteloo sügavamaks ja tõeliseks mõistmiseks. Nagu võis raadiosaates “Gogol” (2022) kuulda, olevat eestlastel eriliselt hea lähtekoht Ida-Aasia mõttemaailma mõistmiseks, kuna erinevalt Lääne indoeuroopalikest kategooriatest, millele tuginevat Lääne traditsioon, ei olevat indoeuroopalik mõttelaad soomeugrilasest eestlasele tingimata omane, “see ei ole päris see, mis me oleme”, nagu ta märgib, ning sellepärast tänu eestlase “metsa- ja merementaliteedile” olevat eestlase meel palju lähemal šinto maailmavaatele kui hierarhia- ja võimukeskne mentaliteet, mis Lääne ühiskonnakorraldusele nõnda omane olevat. Õieti polevat kogu see indoeuroopalik mõttelaad eestlastele päriselt omane — see olevat asi, mis ei tule loomulikult, vaid mida eestlane peab eraldi õppima. Seejuures olevat eestlase niisugune eripära koguni niivõrd soodsaks lähtekohaks, et eestlasele on “kirkastumisele” (Raua sõnavalik) jõudmine ja Dōgeni mõttekäikude mõistmine võimalik lihtsalt selle kaudu, kui minna randa ja kivil istudes merd vaadata, ja niimoodi ongi kohe võimalik kirkastumiseni jõuda. Neid mõttekäike ei saa pidada vaid juhuslikeks uitmõteteks, kuna õige tugevat varianti keelelisest determinismist esindab Raud ka Aasia mõtteloo India ja Hiina mõtteloolisi suundumusi seletades (vt nt Raud 2021: 162–163).

Siinkohal võiks küsida, kuidas küll sai juhtuda, et hierarhiakeskne mentaliteet omistatakse läänele ning selle vastandina esitletakse Jaapanit? Aga võiks ka küsida, kas tõesti on eestlased kuidagi nii soodsale positsioonile sattunud, et kui valdavas osas budistlikus maailmas nõuab kirkastumiseni jõudmine ikkagi arvestatavat pingutust, pühendumist ja rangelt reglementeeritud elukorraldusest kinnipidamist, siis eestlane ei pea sugugi nõnda palju pingutama!?

Need mõttekäigud võivad paista omajagu kurioossena, ent teisalt on sellisel retoorikal eesti mõtteloo olemas mõjukaid eellasi, kellega Raua on arvestav ühisosa ja kelle mõtteloolisi traditsioone ta jätkab. Rauaga sarnasel viisil tegelesid Ida ja Lääne vastandamisega Oskar Loorits ja Uku Masing juba 1930. aastatel ning rääkimine eestlastele eripärasest metsamentaliteedist asetab Raua

ilmselt valdumikitaliku eestlusekujutamise ja identiteediloomega ühte ritta (vt Jonuks, Remmel 2020). Näiteks nägi Loorits just nn indogermaanides midagi sellist, mis eestlase meelelaadist selgelt eristub ning millest tuleks kindlasti eemale hoida. Ida tähendavat aga soomeugrilasi, hiinlasi ja kelte ning lääs saab parimal juhul eestlasi vaid mõjutada, ent tõeliselt olevat eestlased ikkagi ida rahvas, kes enda piiripealse positsiooni tõttu on erakordselt soodsas positsioonis ida vaimu tutvustamiseks (Veski 2016; Selart 2014).

Sama laadi mõttekategoriates toimis ka noor Masing, kelle jaoks “indogermaanid” olid midagi negatiivset, mille poole eestlane kindlasti pürgima ei peaks. Tuleb “lahti saada surevast Läänest ja tema meile mitteolulisist probleemest ning selle asemel tutvuda enam Idaga” (Masing 2008: 39), nagu Masing kuulutab. Just idamaine perspektiiv olevat midagi sellist, mis aitavat vabaneda läänemaisest mentaliteedist ja probleemipüstitustest (Masing 2008: 254–257). Muidugi, tasub tähele panna, et noore Masingu “Idamaa” erines omakorda Looritsa omast, tähendades eelkõige laiemat Lähis-Ida piirkonda, ent mõisteline Ida ja Lääne vastandamine, soomeugrilisusele erilise tähenduse omistamine ja nende asjaolude kaudu eestlaste rolli mõtestamine on omane kõigile kolmele. Pealegi nägi ka Masing selles eestlastele eriliselt soodsat seisundit, mis olevat eriti heaks lähtepunktiks kauge kultuuri mõistmisel. Eestlased polevat kunagi kuulunud Lääne-Euroopa kultuuri ning olevat rohkem nagu mingi ürgrahvas, kellele tsivilisatsioon “on päälle laotud” (Masing 1995: 69), mistõttu küsimus olevat vaid, kas eestlased selle välja kannatavad või mitte. Eestlaste mentaliteedi lähedus nn primitiivsetele rahvastele (Masing 2008: 18, 48), soomeugrikeelne mõtlemine ning asjaolu, et veel paarisaja aasta eest olevat eestlane olnud läänemaisest mõtlemisest rikkumata, andvat kogu läänemaailmast soodsama lähtepunkti polüneeslaste vaimulaadi, usundi ja kultuuri mõistmiseks. Veel paari sajandi tagused eestlased oleksid “tai-banud iga polüneeslast, kes kõneles manast” (Masing 2004: 63).

Masingu ideed eestlaste ürgsuse- ja primitiivsuselähedusest ning millestki läänelikule kultuurile täiesti vastanduvast ei ole ilmselt tänapäeva mõttemaailmas enam vastuvõetavad ning ega

Raudki tegele nõnda radikaalse eestlaste ja indoeurooplaste vastandamisega nagu Loorits ja Masing, ent tema mõttekäigu üldraamistik on nende kahe omaga märkimisväärselt sarnane. Kui Masing soovis niimoodi lähendada eestlasi polüneeslastele, kes olid talle väga hingelähedased, siis Raud soovib samamoodi ja analoogsete argumentidega esitada eestlasi hingelähedastena neile jaapani kultuuri osadele, mis on lähedased temale.

Laiemas plaanis on muidugi tõsi, et leidub väga mitmesuguseid viise, kuidas võõrast kultuuri inimestele hoomatavamaks ja mõistetavamaks muuta. Ka eesti humanitaarteadustest leiab drastiliselt erinevaid viise, kuidas seda keerulist ülesannet on lahendatud. Võõrast kultuuri võib püüda läbinisti ära eestindada — võib leida või leiutada ladusalt suupärased eestikeelsed vasted kõigile olulistele sõnadele, vältida asjatult pikki seletusi ja kommentaare ning luua teatav läheduse ja mõistetavuse kujutelm. Võõras mõttemaailm, see on siin ja kohe meile kättesaadav, asjatundjast vahendaja on suurema osa tööst juba ära teinud ning lugejale jääb vaid pühendada tekstile, kus kõik oluline on ladusas eesti keeles olemas. Teisalt aga on võimalik võõrast kultuuri edasi anda ka viisil, milles igal sammul rõhutatakse ja meenutatakse lugejale selle põhimõttelist teistsugusust. Tõlkevaste võib ju kõlada eestikeelsena, ent loetagu vaid joonealust kommentaari kõigi selgituste ja agadega ning saab kohe selgeks, kui tinglik see on ja kuidas see on kasutatav vaid mingi esmase hädalahendusena või kokkuleppelise tähistusena ja mitte üldse millegi sellisena, mis lihtsa eestikeelse sõnana iseeneses annakski tähenduse edasi. Sellise mõttelise skaala — omakeelsest lähedaletoomisest äärmise teisesuse rõhutamiseni — esimese otsa esindajaks võiks eesti kultuurivahendajate seas pidada Linnart Mälli. Vaadatagu vaid, kui napid, isegi minimalistlikud on Mälli *Daodejingi*-tõlke kommentaarid ja kui lihtsas keeles on tõlge. Vaid kõige möödapääsmatum on kommentaarides lahti seletatud ja keerulisi (võõr)sõnu ei leia tõlkest peaaegu üldse. *Daodejing* on toodud eesti lugeja haardeulatusse. Sellesama mõttelise skaala teise äärmuse esindajaks võiks aga pidada Sergei Stadnikovi. Vahendatav mõttelooline detail või tekst võis olla kui tahes lühike, ent seda pikemad olid alati Stadnikovi kommentaarid. Mõnes lauses võis lausa iga sõna kaasa tuua ma-

huka joonealuse selgituse. Üha uuesti meenutati lugejale, et tal-
le harjumuspärased eeldused, arusaamad ja tähendusväljad ei ole
sugugi need, milles Vana-Egiptuse inimesed mõtlesid ja tegutse-
sid. Mälli viis näidata tõlgetes kauget kultuuri millegi täiesti käe-
gakatsutava ja eestikeelsena on üks strateegiline valikuvõimalus,
kuidas aidata huvilisel teha esmaseid samme süvendatud teel põh-
jalikuma mõistmise poole. Kindlasti poleks ka tema eitanud seda,
et sellise esmase sammu juurest sügava mõistmiseni jõudmiseks
tuleb läbi teha üks stadnikovlik retk läbi põhjalike selgituste, täp-
sustuste ja filoloogilise pädevuse omandamise. Aga ka Stadnikovi
lähenemist tuleb näha vaid ühe igati võimaliku strateegilise vali-
kuvõimalusena — teadvustada huvilisele kohe alguses, kuivõrd
teistsugusesse maailma inimene on ikkagi sisenemas, et võimalik-
ult ruttu tegelda kõigile inimestele omase kalduvusega võõrasse
endale harjumuspärast sisse lugeda, püüdes sellist loomupärast
kalduvust algusest peale alla suruda.

Ent siinkohal on eriti märkimisväärne see, et kumbki neist ei
tegele kuidagi hiina- või egiptuselähedase eestlase konstrueerimi-
sega. Eestlasel ei ole mingit eriliselt soodsat lähtepunkti ei vanade
egiptlaste, iidsete taoistide ega virgumisele püüdlevate budistide-
ga tegelemiseks. Just selles mõttes võiks esmapilgul näha Rauas
pigem Mälli mõttekaaslast, kuna võõraid maailmu esitatakse läbi-
nisti eesti keelele harjumuspärastes kategooriates ja kontseptsioo-
nides, langemata mahukatesse selgitustesse ja joonealustesse täp-
sustustesse. Teisalt aga saab “Gogolis” esitatud mõttekäikudest
selgeks, et Raud astub sellelt kujuteldavalt skaalalt hoopiski välja
ning soovib vähemalt sama olulisena võõra lähedaks tegemisele
käsitada eestlast kellegi sellisena, kel on mõistmisteekonna tarvis
lausa unikaalselt soodne lähtepunkt, astudes seega märkimisvää-
ralt ühte sammu Looritsa, Masingu ja Mikitaga.

Kaugemale tagasi mõeldes väärrib meenutamist, kuidas veel
paari-kolme sajandi eest piirdus Euroopa intellektuaalne arutelu
võõrastest religioonidest rääkides sellega, et olemas on kristla-
sed (keda muidugi mõisteti jagunevana erinevatesse konfessioo-
nidesse), juudid, muslimid ja paganad, ning oligi kõik. Samavõrd
aktiivselt tegeleti Ida ja Lääne vastandamisega, ainult et esmajär-
gus tähendas “ida” muidugi pigem neid piirkondi, mida Masing-

ki “idast” rääkides silmas pidas ja alles sekundaarselt kaugemaid maid. Ja üldse, kõik need rahvad Lõuna-Indiast Jaapanini olid lihtsalt paganad. 19. sajandil vältel vabaneti aegamisi niisugusest kõikehaaravast paganluse kontseptsioonist, ent Ida ja Lääne vastandus jäi, lihtsalt Idagi jaotus nüüd suuremaks hulgaks ismideks (sh nüüd ka islam), mida monoliitsete tervikutena sai uurida ja mille “peamisi tunnuseid” ja “domineerivaid jooni” peeti põhjaliku filoloogilise uurimistöö kaudu tuvastatavaks, et nõnda kindlaks määrata iga ismi tõeline ja algupärane olemus.

Ometi on uuema aja orientalismikriitikud ehedalt näidanud, kui võrd probleemne tolleaegne käsitlusviis oli ja kuidas see sügavama vastastikuse mõistmiseni jõudmist just tingimata esile ei kutsunud. Edusamme (võrreldes näiteks mõned sajandid veel varasema ajaga) muidugi oli, ent nüüd tagasi vaadates ei näi need enam midagi märkimisväärselt. Selles valguses on õige kummaliline, miks soovib Rein Raud ikka nii järjekindlalt kinnistada neid samu vastandusi ja lihtsakoelisi dualistlikke skeeme, mille küündimatust ja vähest kasulikkust on korduvalt ja väga veenvalt näidatud. Kui viimase paari sajandi Euroopa mõttelugu võiks siinkohal olla õpetlikuks näiteks üldse millestki, siis kahtlemata just sellest, et lihtsakoeliselt dualistlik Ida ja Lääne vastandamine ei ole kunagi olnud edukaks mõisteliseks raamistikuks Aasia mitmesuguste erinevate kultuuriruumide, mõttelooliste koolkondade ja religioonide süvendatud mõistmisele jõudmisel. Tegelikult on omamoodi huvitav näha, kuidas ka Raud ise oma käsitluses paiskab läbivalt teadvustavat sedasama probleemi. Näiteks rõhutab ta monoteismi ja polüteismi kategooriates mõtlemise läbinisti läänekristlikku päritolu, mille tegelik kasutatavus ja sisukus võib olla väheste väärtusega (Mathura, Raud 2022). Samuti on ta valmis nentima India erakordset mõtteloolist mitmekesisust, mistõttu ühtsest identiteedist saab rääkida vaid teatava üldise katuse võtmes (Raud 2021: 21). Ka kokkuvõtet on ta sunnitud alustama tõdemusega kultuurilise Aasia kohta üldistuste tegemise erakordsest keerukusest (Raud 2021: 309). Ning ka eestlaste üle mõtiskledes on ta valmis tunnistama ajaloolise kujunemise juhuslikkust, vastandudes ideele sellest, et eestlus oleks kuidagi kivisse raiutud või paratamatult ühevormilisena ette antud (Gogol 2022).

Niimoodi tundub, et ka Raud ise kipub takerduma sellesesamas- se mõisteraamistikku, mida ta nõnda järjekindlalt püüab kogu mõtteloo fundamentaalse alusena esitleda, ega suuda tegelikult sellest järjekindlalt kinni hoida. See segab, mitte ei aita. Ka Raua raamatu kõige tugevamad ja väärtuslikumad osad leiduvad neis kohtades, kus ta tegeleb vabalt mõne Jaapani või Hiina mõtteloo- lise kujunemisprotsessi lahtimõtestamisega ega asu seda suruma mõisteskeemi, mida eriti peatükkide algus- ja lõpuosades nõnda kesksena esitletakse.

Oleks aeg sellistest skeemidest loobuda, mitte tegelda nende kinnistamise ja süstemaatilise arendamisega. Otsida geograafilise Aasia seest teistsugust ja justkui tõelisemat Aasiat, millest siis tuvastada aasiapärasuse sisemisi tunnuseid, on vaevalt küll vii- siks, mis aitaks kaasa džainade, neokonfutsianistide või hoopis Cao Dai paremale mõistmisele. Võinuks lihtsalt käsitluse fookuse määratleda konkreetset nimetatud mõttelooliste traditsioonide- ga tegelemisena ja nende hargnemisi siis lahti mõtestada, selmet allutada kogu käsitus süstemaatilisele katsele tuvastada kuidagi tõelisemalt aasialiku mõttelaadi keskseid tunnusjooni. Muidugi on ka selleks vaja mingisugust kontseptsiooni üheskoos üldisemat tähendust omavate mõistetega. Üldmõistete väärtuses kui sellises pole küsimust. Nende kasutus on nii humanitaarteadusliku kui ka üldse laiemal intellektuaalse arutelu möödapääsmatuks osaks — ilma nendeta poleks sisukas dialoog ilmselt üldse võimalik. Aga see ei tähenda veel, et igasugused abstraktsioonid alati kasuli- kud ja mõttekad oleksid. Eristada keerukast kultuurilisest tradit- sioonist, kus mõttelugu, praktikad, institutsioonid ja ühiskonna- korraldus on üksteisega tihedalt läbi põimunud, üks võimalik as- pekt (või n-ö dimensioon) — maailmavaade —, on täiesti võima- lik ja õigustatav üldmõisteline kasutus ja rakendus. Seda juhul, kui teadvustatakse, et nõnda on kõrvale jäetud aspektid, mida ko- halikus kontekstis ei pruugitud ideelisest mõtteleost sugugi lahus mõista (nt praktikad). Ent absoluutselt kõike korraga haarata ja käsitleda polegi võimalik, nõnda tuleb teha valikuid ja huvipak- kuva määratlemine “maailmavaate” mõiste kaudu on selleks üks võimalik viis. Aga pole mingit põhjust olla samavõrd positiivselt meelestatud abstraheeritud Ida ja Lääne vastanduse suhtes. Eriti

kui seda esitletakse päriselt olemasoleva olukorra representatiivse ja tähistava kirjeldusena. Samuti on väga küsitav, kas millegi mõistmise süvendamise nimel tuleb ikka keskmesse seada huvipakkuva mõttetraditsiooni olemuslike tunnuste otsimine, et siis just nende kaudu võõrast traditsiooni vahendada.

Kui tõesti eesmärgiks seada mitmesuguste Aasias leiduvate traditsioonide, suundumuste, koolkondade ja kogukondade sügavam mõistmine, siis niikaua pole igatahes märkimisväärtset lootust edu saavutada, kuni hoitakse kinni orientalismiajastu jäänuks inimeste mõttemaailmas püsivast Ida ja Lääne vastandusest, kuni ikka tahetakse Aasia suure mitmekesisuse seest üles leida kuidagi tõelisem Aasia ja kuni mõistmisprotsessi ühe osana soovitakse ikka eesti huvilisele sisendada tundmust, et just eestlaste erakordsus ja erilisus on võtmeks ida mõttemaailma kogu ülejäänud Euroopast edukama mõistmise juurde. Need on kõik asjaolud, millesse tõsine mõistmiskatse takerdub, ja mitte üldse asjaolud, mis seda tõsist mõistmissoovi võimendaks ja edasi aitaks.

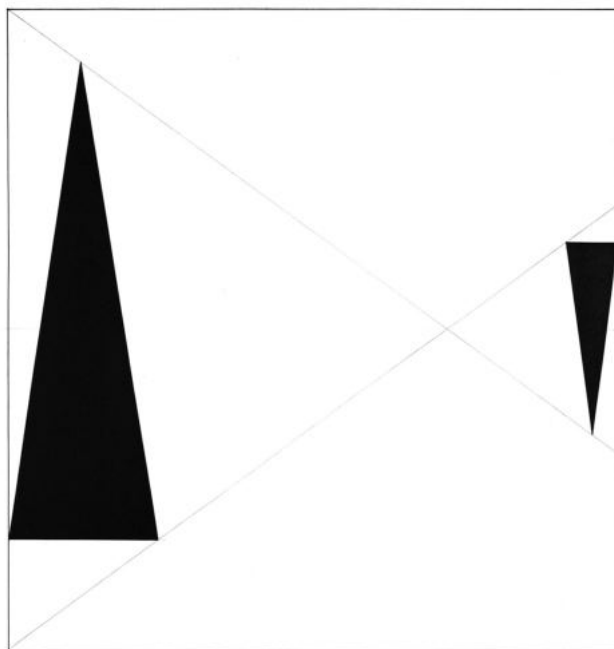
Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (PUTJD 1020).

Kirjandus

- G o g o l 2022. Gogol: Aasia kirjandus ja iidsed tekstid — selges eesti keeles. — *Klassikaraadio*, 05.02. <https://klassikaraadio.err.ee/1608475112/gogol-aasia-kirjandus-ja-iidsed-tekstid-selges-eesti-keeles/1bcd1def3ae1a8059ecd7fe576a2cad6>
- J o n u k s, Tõnno, Atko R e m m e l 2020. Metsarahva kujunemine: Retrospektiivne vaade müüdi loomele. — *Keel ja Kirjandus*, kd 63, lk 459–482
- L ä ä n e m e t s, Märt 2022. Jutustus Aasia mõtteloost. — *Akadeemia*, nr 4, lk 726–731
- M a s i n g, Uku 1995. *Pessimismi põhjendus*. Tartu: Ilmamaa
- M a s i n g, Uku 2004. *Polüneesia usund*. Tartu: Ilmamaa
- M a s i n g, Uku 2008. *Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt*. Tartu: Ilmamaa

- Mathura, Rein Raud 2022. Süvitsi mõõdetav maailm. — *Sirp*, 18.02
- Raud, Rein 2021. *Täiused ja tühjused: Lühiülevaade Aasia mõtte-
loost*. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Selart, Anti 2014. Germanofoobist ökoprohvetiks: Oskar Loorits ja
rikutud eestlased. — *Vikerkaar*, nr 7–8, lk 138–157
- Vesk, Liisi 2016. Mõtteviis ja elutunne. — *Sirp*, 22.01

INDREK PEEDU (1985) on lõpetanud Tartu Ülikooli sotsiaalteadus-
konna riigiteaduse ja usuteaduskonna bakalaureuseõppe 2008, religioo-
niantropoloogia magister 2011, doktorikraad religiooniuuringutes 2019.
2017–2019 oli TÜ usuteaduskonna religiooniuuringute nooremteadur,
2019–2020 samas spetsialist, alates 2020 lektor ja alates 2021 ühtlasi
teadur sealsamas. Aastast 2021 Bochumi Ruhri Ülikooli järeldokto-
rant. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Kuluka signaliseerimise religioo-
niteooriast” (2012, nr 3, lk 492–507) ja “Kuidas teada kõike?: Märk-
meid teadmisotsingu radadelt” (2014, nr 3, lk 387–409); tõlked: Richard
Sosis, “Religioossed käitumisviisid, märgid ja keelud: Signaliseerimis-
teooria ja religiooni evolutsioon” (2012, nr 2, lk 283–317), Peter Har-
rison, ““Teadus” ja “religioon”: Piirjooni kujundades” (2013, nr 3,
lk 453–463; nr 4, lk 579–602), Richard King, “Orientalism ja müütiline
“hinduism” tänapäeval” (2014, nr 8, lk 1382–1421), Jonathan Z. Smith,
“Religioon, religioonid, religioossus” (2017, nr 10, lk 1854–1877) ja
Jonathan Z. Smith, “*Adde parvum parvo magnus acervus erit*” (2018,
nr 6, lk 1075–1109), ning arvustuse “Kultuuriteooriat piiritledes” (Rein
Raua teosele *Mis on kultuur?: Sissejuhatus kultuuriteooriatesse*; 2017,
nr 1, lk 149–158).

LEONHARD LAPIN. Siin- ja sealpoolsus (1988)

KASVU PIIRID

Rooma Klubi projekti

“Inimkonna ohud” aruanne

III

*Donella H. Meadows,
Dennis L. Meadows,
Jørgen Randers,
William W. Behrens III*

Tõlkinud Andres Kuusk

III PEATÜKK. KASV MAAILMASÜSTEEMIS

Ringjoone algus ja lõpp on ühised.

Herakleitos, 500 eKr

Arutlesime eespool toidu, taastumatute loodusvarade ja saastega toimetulemise kui eraldiseisvate tegurite üle, mis on vajalikud rahvastiku ja tööstuse püsimise ja kasvu tagamiseks. Vaatlesime nõudmise kasvu kõigi nende järele ja nende varude võimalikke ülempiire. Nõudmise kasvukõverate lihtsa ekstrapoleerimise teel püüdsime jämedates joontes hinnata, kui kaua saab igaüks neist tegureist praeguse kasvutempo juures edasi kasvada. Niisuguse

Algus üle-eelmises Akadeemia numbris.

ekstrapoleerimise järeldus on — nagu paljud ettenägelikud inimesed on juba taibanud —, et terve hulk lühikese kahekordistumisaajaga inimtegevusi, mille käigus pealegi kahekordistuvad üli-suured kogused, jõuab oma kasvu piirideni üllatavalt ruttu.

Olevikutrendide ekstrapoleerimine on järeleproovitud viis vaadata tulevikku, eriti lähitulevikku ja eriti siis, kui vaadeldavat suurust ei mõjuta kuigi palju süsteemi teistes osades toimuvad muutused. Muidugi ei ole ükski neist viiest tegurist, mida me siin uurime, teistest sõltumatu. Igaüks neist on kogu aeg vastastikmõjus kõigi ülejäänutega. Oleme mõnda neist vastastikmõjudest juba maininud. Rahvaarv ei saa kasvada toiduta, toidutootmist suurendab kapitali kasv, suurem hulk kapitali nõuab suuremat hulka loodusvarasid, ärakasutatud loodusvarad muutuvad saastavateks jäätmeteks, kasvav saastumine takistab nii rahvastiku kui ka toidutootmise kasvu.

Sellele lisandub tõsiasi, et pikema aja jooksul hakkab igast tegurist lähtuv tagasiside seda tegurit ennast mõjutama. Näiteks toiduainete tootmise kasv 1970. aastatel mõjutab mingil määral seda, kui suur on rahvaarv 1980. aastatel, millest omakorda sõltub, kui suures ulatuses peab kasvama toiduainete tootmine paljudel järgnevatel aastatel. Samamoodi mõjutab loodusvarade tarbimine mõne lähema aasta jooksul niihästi vajamineva kapitalibaasi suurust kui ka maapõue allesjäävate loodusvarade hulka. Olemasolev kapital ja kättesaadavad loodusvarad määravad seejärel omavahelises koosmõjus tulevase loodusvarade pakkumise ja nõudmise.

Viis peamist muutujat — rahvaarv, kapital, toit, taastumatud loodusvarad ja saastamine — on omavahel seotud veel teistegi vastastikuste suhete ja tagasisideahelatega, mida me seni pole käsitletud. On ilmne, et ühegi nimetatud muutuja kaugemat tulevikku pole võimalik hinnata, võtmata arvesse kõiki ülejäänuid. Kuid isegi sellel üsna lihtsal süsteemil on nii keeruline struktuur, et vaistlikult pole võimalik mõista, kuidas see tulevikus käitub või kuidas ühe teguri muutumine võiks lõpuks mõjutada kõiki ülejäänuid. Selleks et säärase arusaamiseni jõuda, peame laiendama oma vaistlikku suutlikkust nii, et suudaksime jälgida mitme omavahel seotud muutuja käitumist üheaegselt.

Selles peatükis kirjeldame formaliseeritud maailmamudelit, mida kasutasime esimese sammuna teel meie keerulise maailmasüsteemi mõistmise poole. Kõnealune mudel kujutab endast lihtsalt katset viia kokku suur hulk olemasolevaid teadmisi põhjuslikest seostest viie eespool loetletud taseme vahel ja väljendada neid teadmisi omavahel põimuvate tagasisideahelate kaudu. Et see maailmamudel on nii tähtsal kohal maailmasüsteemis toimuva kasvu põhjuste ja piiride mõistmisel, selgitame mudeli koostamist veidi üksikasjalikumalt.

Mudelit luues käisime läbi neli suuremat etappi:

1. Kõigepealt selgitasime välja viie muutuja vahelised põhjuslikud seosed ja tegime kindlaks tagasisideahela struktuuri. Selleks uurisime kirjandust ja konsulteerisime paljude erialade spetsialistidega, kes tegelevad meid huvitanud valdkondadega, nagu demograafia, majandus, agronoomia, tootumisteadus, geoloogia ja ökoloogia. Meie eesmärk sel esimesel etapil oli leida põhiline struktuur, mis kajastaks viie muutuja vahelisi peamisi vastastikmõjusid. Lähtusime seisukohast, et selle alusstruktuuri täpsem eritlemine üksikasjalikumate teadmiste põhjal võib jääda pärastiseks, kui oleme aru saanud lihtsa süsteemi käitumisest.

2. Seejärel hindasime nii täpselt kui võimalik iga seost kvantitatiivselt, kasutades võimaluse korral andmeid maailma kohta tervikuna ja kohalikke olusid iseloomustavaid andmeid seal, kus üleilmseid mõõtmisi polnud tehtud.

3. Kompuutri abil arvutasime välja kõigi nende seoste üheaegse toimimise ajas. Siis katsetasime, millist mõju avaldavad arvulised muutused põhieeldustes, et leida peamised süsteemi käitumist mõjutavad tegurid.

4. Lõpuks katsetasime, millist mõju avaldab meie globaalsele süsteemile üks või teine tegutsemisviis, mida praegu soovitatakse süsteemi käitumise parandamiseks või muutmiseks.

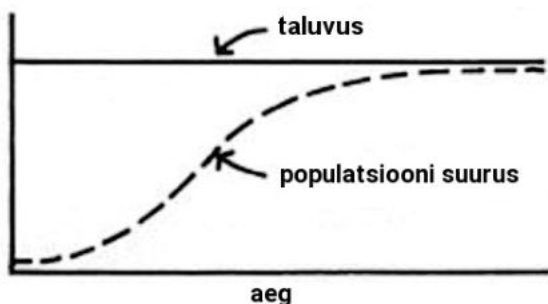
Need etapid ei olnud alati tingimata järjestikused, sest hilisemas etapis ilmnenu uus informatsioon viis meid sageli uuesti

algusesse ja sundis muutma peamise tagasisideahela struktuuri. Pole olemas ühte muutumatut maailmamudelit; on arenev mudel, mida pidevalt kahtluse alla seatakse ja nüüdisajastatakse sedamööda, kuidas paraneb meie arusaamine maailmas toimuvast.

Järgnevalt esitame kokkuvõtte praegusest mudelist, selle eesmärgist ja puudustest, temas sisalduvatest peamistest tagasisideahelatest ja põhjuslike seoste kvantifitseerimise üldistest põhimõtetest.

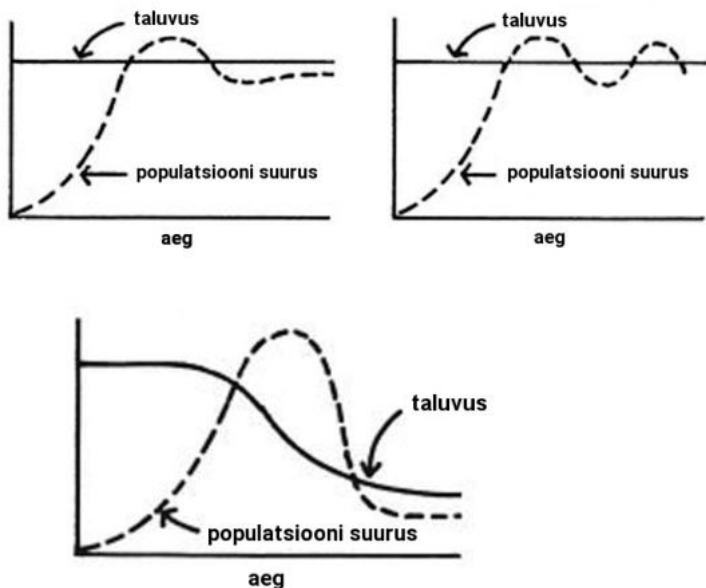
Maailmamudeli eesmärk

Selles esimeses lihtsas maailmamudelis huvitavad meid ainult rahvastikust ja kapitalist koosneva süsteemi üldised käitumisviisid. Käitumisviiside all peame silmas süsteemi muutujate (näiteks rahvaarvu või saastamise) omadust aja jooksul muutuda. Muutuja võib kasvada, kahaneda, konstantseks jääda, võnkuda või korraga mitut eripärast käitumisviisi ilmutada. Näiteks piiratud keskkonnas suurenev populatsioon võib selle keskkonna maksimaalse taluvusvõimele läheneda mitut moodi. Ta võib sammhaaval kasvukiirust vähendades sujuvalt jõuda tasakaaluolekusse allpool keskkonna seatud piiri, nagu on näidatud juuresoleval joonisel. Ta

võib piiri ületada, et siis uuesti sellele läheneda kas sujuvalt või võnkudes, nagu on näidatud järgmisel joonisel. Või ta võib piiri ületada ja selle käigus taluvuspiiri allapoole tuua, tarbides ära osa

taastumatuid loodusvarasid, nagu on kujutatud kolmandal diagrammil. Niisugust käitumist on täheldatud paljudes looduslikes süsteemides. Kui näiteks hirvedel või kitsedel vaenlased puuduvad, söövad nad oma asuala sageli täiesti paljaks, hävitades taime-
mestiku ja põhjustades sellega erosiooni.³⁹

Üks maailmamudeli loomise tähtis eesmärk oli kindlaks teha, missugune või kas üldse mõni neist käitumisviisidest on kõige iseloomulikum oma kasvu piirini jõudvale maailmasüsteemile. See käitumisviisi kindlakstegemise protsess on ennustus ainult selle sõna kõige kitsamas tähenduses. Järgnevalt raamatus esitatakse graafikud näitavad maailma rahvastiku, kapitali hulga ja teiste muutujate arvvaartust ajaskaalal, mis algab 1900. aastaga ja jätkub 2100. aastani. Need graafikud ei ennusta täpselt muutuja-

³⁹Edward J. Kormandy. *Concepts of Ecology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1969, pp. 95–97.

te väärtust ühelgi konkreetset tulevikuaastal. Nad osutavad ainult süsteemi käitumuslikele suundumustele.

Erinevust “ennustuslikkuse” määrade vahel on kõige parem illustreerida ühe lihtsa näitega. Kui visata pall otse üles õhku, võib kindla peale ennustada, milliseks kujuneb üldjoontes selle käitumine. Pall tõuseb kahaneva kiirusega, hakkab siis liikuma vastupidises suunas ja langeb üha kiirenevalt alla, kuni kukub maha. Me teame, et pall ei jätka tõusu igavesti, ei hakka ümber maa-kera tiirlema ega tee enne mahakukkumist kolme surmasõlme. Oma praeguse maailmamudeliga taotleme just sellist elementaarset arusaamist käitumisviisidest. Kui tahta täpselt ennustada, kui kõrgele ülesvisatud pall tõuseb või kuhu ja millal ta täpselt maha kukub, tuleks teha üksikasjalikud arvutused, lähtudes põhjalikust informatsioonist palli, lennukõrguse, tuule ja algse viskejõu kohta. Samamoodi peaksime juhul, kui tahaksime mõneprotsendise täpsusega ennustada maailma rahvaarvu 1993. aastal, looma siin kirjeldatavast tunduvalt keerulisema mudeli. Ühtlasi vajaksime maailmasüsteemi kohta märksa täpsemat ja ulatuslikumat teavet, kui seda praegu kusagil leidub.

Et praegu huvitavad meid ainult üldised käitumisviisid, ei pea see esimene maailmamudel kuigi üksikasjalik olema. Me vaatleme ainult rahvastikku kui sellist, mis statistiliselt kajastab maailma rahvastiku keskmisi tunnusoone. Me võtame arvesse ainult ühte tüüpi saasteaineid — pikaajalisi üleilmselt levinud saasteaineid, nagu plii, elavhõbe, asbest, stabiilsed pestitsiidid ja radioaktiivsed isotoobid, mille käitumise dünaamikast ökosüsteemis me oleme hakanud vähehaaval aru saama. Me käsitleme ühte üldistatud loodusvara, mis esindab kõigi taastumatute ressursside tagavarasid, kuigi teame, et iga konkreetse loodusvara dünaamika järgib üldist mustrit oma eripärasel tasemel ja määral.

Suur üldistatus on vajalik selleks, et mudel ei muutuks arusaamatuks. Samal ajal seab see piirid informatsioonile, mida me võime loota sellest mudelist ammutada. Küsimustele üksikasjade kohta ei saa vastata, sest mudel lihtsalt ei sisalda veel kuigi palju üksikasju. Riigipiirid jäävad arvesse võtmata. Toidu, loodusvarade ja kapitali ebaühtlane jaotus on andmetes varjatud kujul ole-

mas, kuid esitatud tulemustes pole seda välja arvutatud ega graafikul kujutatud. Konkreetse käsitluseta jäävad maailma kaubandusbilanss, rändemustrid, kliimatingimused ja poliitilised protsessid. Nende tähtsate allsüsteemide käitumise selgitamiseks on võimalik välja töötada teistsuguseid mudeleid ja loodetavasti seda ka tehakse.⁴⁰

Kas nii üldisest mudelist on ka midagi õppida? Kas selle väljundit võib pidada mõttekaks? Kui me räägime täpsetest ennustustest, siis ei ole mudeli väljund mõttekas. Me ei suuda täpselt ennustada Ameerika Ühendriikide rahvaarvu ega Brasiilia RKTd ega isegi mitte toiduainete kogutoodangut maailmas 2015. aastal. Andmed, millega me töötama peame, pole sellisteks ennustusteks kindlasti piisavad, isegi kui nende koostamine oleks meie eesmärk. Teisest küljest on aga eluliselt tähtis saada mingitki aimu sellest, mis põhjustab inimühiskonnas kasvu, millised on kasvu piirid ja kuidas käitub meie sotsiaal-majanduslik süsteem nende piirideni jõudes. Inimese teadmised nende süsteemide käitumisviisidest on väga puudulikud. Näiteks pole praegu teada, kas inimeste arv jätkab kasvu, stabiliseerub vähehaaval, hakkab mingi ülempiiri ümber kõikumama või väheneb katastroofiliselt. Me usume, et üldistatud maailmamudel on üks vahendeid, mille abil niisugustele küsimustele vastust otsida. Mudel võtab arvesse kõige põhilisemaid seoseid inimeste, toidu, investeeringute, amortisatsiooni, loodusvarade ja toodangu vahel — seoseid, mis on ühe sugused kogu maailmas, igas inimühiskonna osas või ühiskonnas tervikuna. Õigupoolest, nagu osutasime juba raamatu alguses, on niisuguste küsimuste käsitlemine võimalikult avarast aegruumilisest vaatenurgast teatud mõttes kasulik. Küsimusi, mis puudutavad üksikasju, konkreetseid riike ja lühiajalisi raskusi, saab märksa arukamalt esitada pärast seda, kui oleme üldised piirid ja käitumisviisid endale selgeks teinud.

⁴⁰Selle uuringu käigus oleme ka ise loonud arvukalt allmudeleid, et analüüsida maailmamudeli üksikute osade detailset dünaamikat. Need kaasnevad uuringud on üles loetud raamatu lisas.

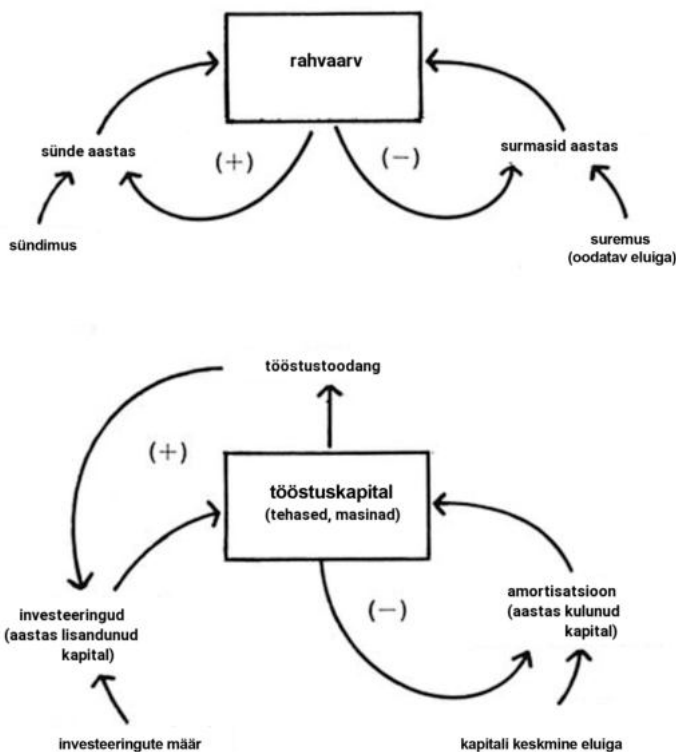
Tagasisideahela struktuur

Esimeses peatükis esitasime skemaatilise visandi tagasisideahelatest, mis kutsuvad esile rahvastiku ja kapitali kasvu. Joonisel 23 on neidsamu ahelaid kujutatud koos.

Tasub veel kord vaadelda joonisel 23 kajastatud seoseid. Rahvaarv suureneb igal aastal selle aasta jooksul sündinud laste võrra ja kahaneb aasta jooksul surnute võrra. Sündide absoluutarv aastas sõltub sündimusest ja rahvaarvust. Surmade arv tuleneb suremusest ja rahvaarvust. Niikaua kui sündide arv ületab surmade arvu, rahvaarv suureneb. Niisamuti suudab teatud hulk tööstuskapitali, mis töötab muutumatu tõhususega, anda aasta jooksul kindla hulga toodangut. Osa sellest moodustavad uued tehased, masinad jne, s.t investeeringud, mis suurendavad tootmisvahendite hulka. Samal ajal osa tootmisvahendeid igal aastal amortiseerub ja kantakse maha. Et tööstuskapital kasvaks, peab investeeringute määr ületama amortisatsioonimäära.

Kõigil meie voodiagrammidel, nagu seda on näiteks joonis 23, osutavad nooled lihtsalt sellele, et üks muutuja mõjutab teist. Diagrammidel ei ole näidatud selle mõju iseloomu ega tugevust, kuigi mudeli võrrandites tuleb need muidugi kvantifitseerida. Lihtsuse huvides oleme voodiagrammidel sageli märkimata jätnud, et paljud põhjuslikud vastastikmõjud avalduvad viivitusega. Mudelarvutustes on need viivitused kahtlemata arvesse võetud.

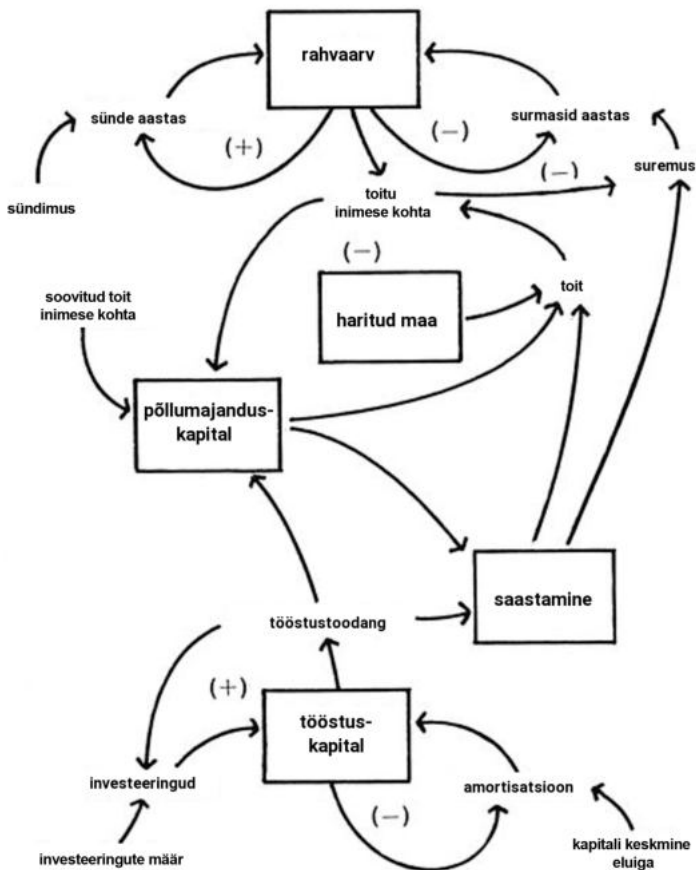
Rahvaarv ja kapital mõjutavad teineteist mitut moodi; osa neist seostest on kujutatud joonisel 24. Muist tööstuskapitali toodangust moodustab põllumajanduskapital, näiteks traktorid, niisutuskanalid ja väetised. Põllumajanduskapitali hulk ja haritava maa pindala mõjutavad toodetava toidu kogust tugevalt. Toidu hulk inimese kohta (toidutoodang jagatuna rahvaarvuga) mõjutab rahvastiku suremust. Nii tööstus- kui ka põllumajandustootmine võivad keskkonda saastada. (Põllumajanduses on peamised saasteained pestitsiidijäägid, eutrofeerumist põhjustavad väetised ja ebaõige niisutamise tagajärjel kuhjuvad soolad.) Saastumine võib

Joonis 23. Rahvastiku- ja kapitalikasvu tagasisideahel. Maailmamudeli kesksed tagasisideahelad reguleerivad rahvastiku ja kapitali kasvu. Positiivse tagasiside ahelad, mis hõlmavad sündimust ja investeeringuid, kutsuvad esile rahvaarvu ja kapitali eksponentsiaalse kasvu. Negatiivse tagasiside ahelad, mis on seotud suremuse ja amortisatsiooniga, püüavad kasvu alla suruda. Nende ahelate suhteline võimsus sõltub paljudest teistest maailmasüsteemis toimivatest teguritest.

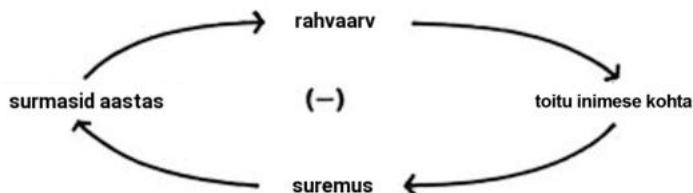
mõjutada suremust niihästi otseselt kui ka kaudselt põllumajandustoodangu vähendamise teel.⁴¹

⁴¹Second Annual Report of the Council on Environmental Quality. Washington, DC: Government Printing Office, 1971, p. 105.

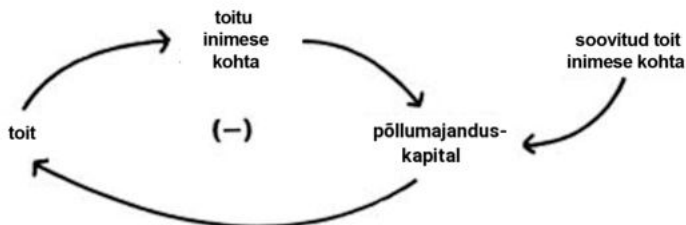

Joonis 24. Rahvastiku, kapitali, põllumajanduse ja saastamise tagasisideahelad. Osa rahvastiku ja tööstuskapitali vastastikmõjusid toimib põllumajanduskapitali, haritava maa ja saastamise kaudu. Iga nool näitab põhjuslikku seost, mis võib avalduda kohe või viivitusega, olla suur või väike, positiivne või negatiivne olenevalt konkreetse mudelarvutuse aluseks võetud eeldustest.

Joonisel 24 näeme mitut olulist tagasisideahelat. Kui kõik muu süsteemis jääks samaks, vähendaks rahvaarvu suurenemine toidu kogust inimese kohta, mis suurendaks suremust ja surmade arvu ning viiks lõpuks rahvaarvu vähenemiseni. Seda negatiivse tagasiside ahelat on kujutatud alloleval joonisel.

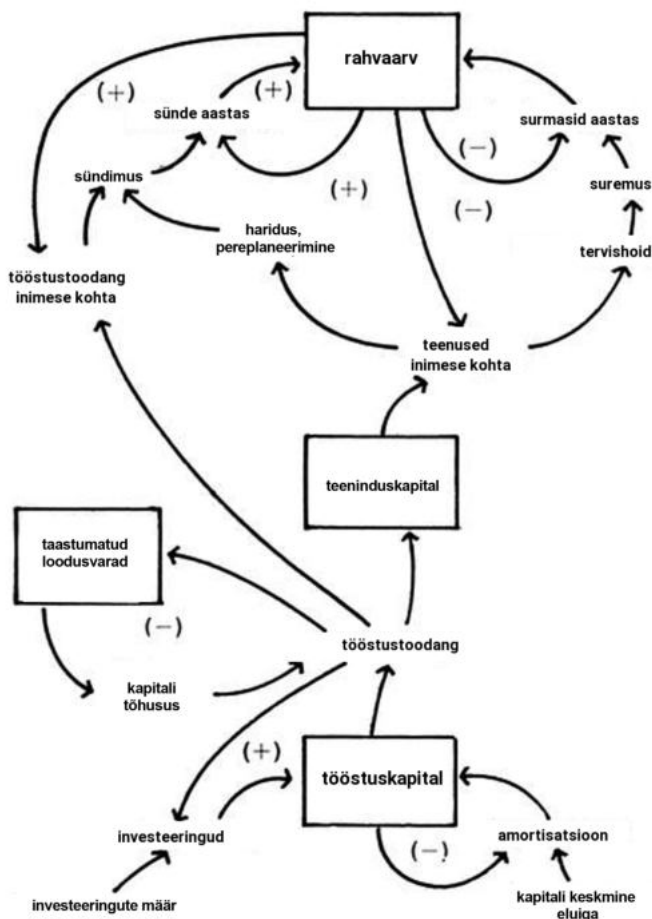

Teine negatiivse tagasiside ahel (näidatud kohe järgnevalt) püüab äsja esitatud ahela mõju tasakaalustada. Kui toidu hulk inimese kohta väheneb allapoole rahvastiku soovitud taset, püütakse põllumajanduskapitali suurendada, et tulevane toidutootmine ja toidu hulk inimese kohta suureneks.

Veel mõningaid olulisi seoseid maailmamudelis illustreerib joonis 25. Need on seosed rahvastiku, tööstuskapitali, teeninduskapitali ja loodusvarade vahel.

Osa tööstustoodangust on määratud teeninduskapitaliks, nagu majad, koolid, haiglad, pangad ja neis olevad seadmed. Teeninduskapitali toodangu jagamisel rahvaarvuga saame teenuste hulga inimese kohta. Teenuste hulk inimese kohta mõjutab tervishoiu taset ning selle kaudu rahvastiku suremust. Teenuste hulka kuulub ka sündimuse reguleerimist käsitlev haridus ja teadus, samuti

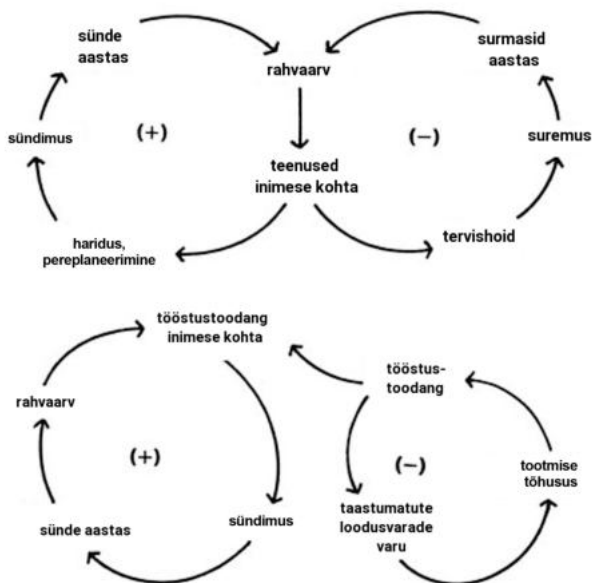

Joonis 25. Rahvastiku, kapitali, teenuste ja loodusvarade tagasisideahelad. Rahvaarvu ja tööstuskapitali hulka mõjutavad teiste tegurite seas teeninduskapitali (näiteks tervishoiu- ja haridusteenuste) ning taastumatute loodusvarade hulk.

sellealase informatsiooni ja sellega seotud vahendite levitamine. Nii mõjutab sündimust teenuste hulk inimese kohta.

Muutuv tööstustoodangu hulk inimese kohta avaldab märgatavat mõju (kuigi enamasti suure viivitusega) paljudele sündimust mõjutavatele sotsiaalsetele teguritele. Iga tööstustoodete tarbib mingi koguse taastumatuid loodusvarasid. Sedamööda, kuidas nende varu kahaneb, on vaja üha rohkem kapitali, et maa-põuest sama kogus loodusvarasid ammutada, ja seega kapitali tootlikkus väheneb (s.t sama suure hulga lõpptoodete saamiseks kulub rohkem kapitali).

Joonise 25 olulisi tagasisideahelaid võib kujutada nii:

Joonistel 24 ja 25 kujutatud seosed on iseloomulikud paljudele maailmamudeli põimuvatele tagasisideahelatele. Teised ahelad puudutavad selliseid tegureid nagu haritava maa pindala, uute maade kasutuselevõtu ja maa erodeerumise kiirus, jäätmete tekkimise ja keskkonnas kahjutustumise kiirus ning tasakaal tööjõu hulga ja vabade töökohtade vahel. Maailmamudeli täielik voo-

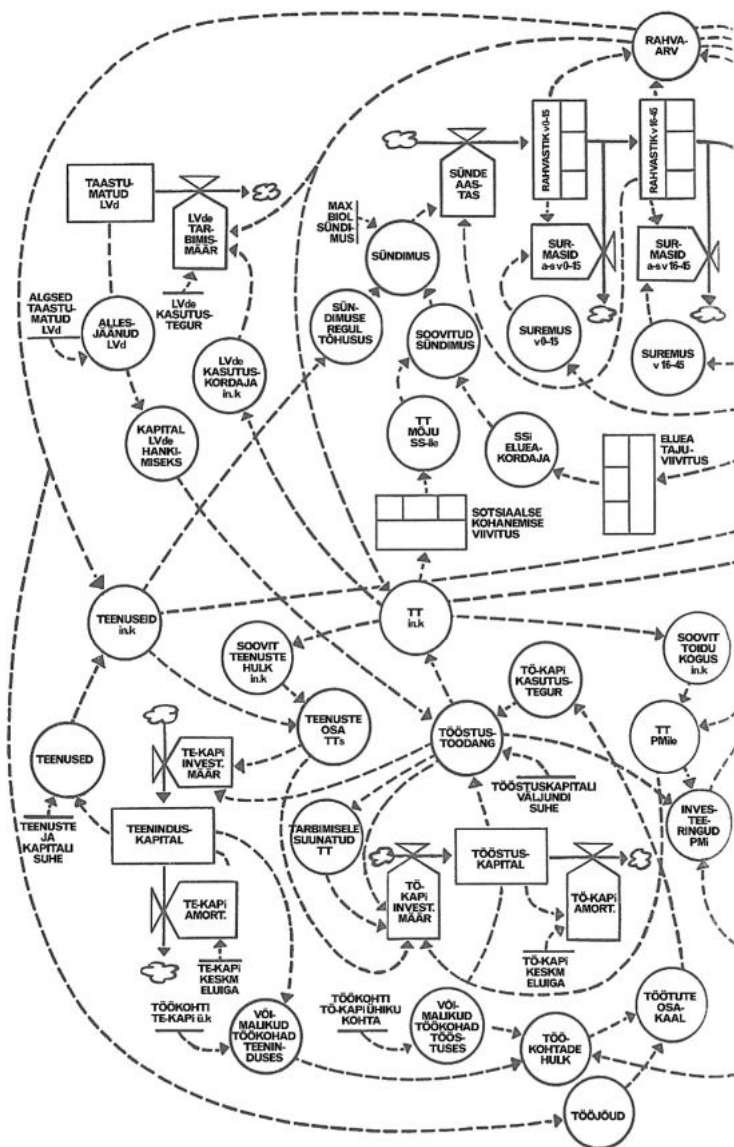
diagramm, mis hõlmab kõiki neid ja veel teisigi tegureid, on esitatud joonisel 26.

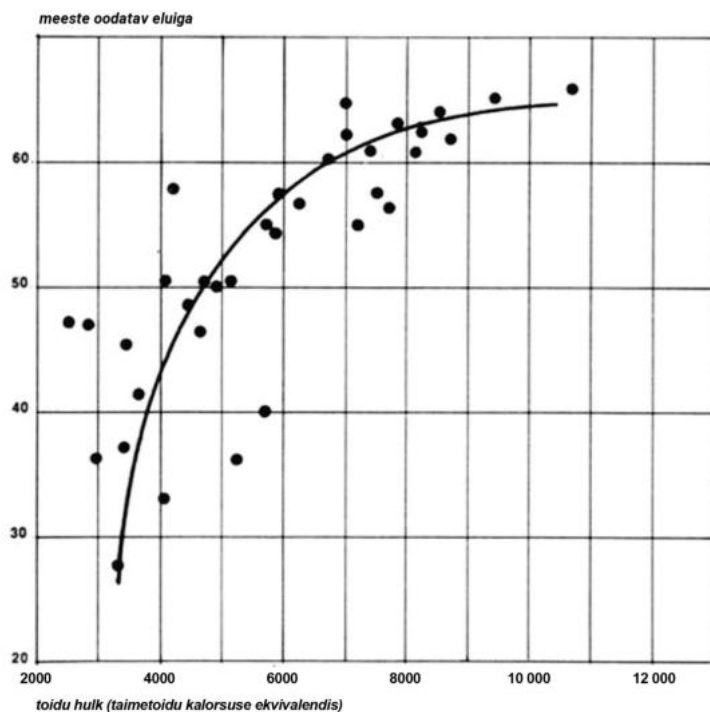
⇐ Joonis 26. Maailma mudel. Kogu maailma mudel on siin esitatud voodiagrammina formaalses süsteemidünaamika märgistuses. Otseselt mõõdetavaid füüsilisi suursi tähistavad ristkülikud; suhtarvuga väljendatavaid määrasid, mis neid suursi mõjutavad, ventiilid; ja abimuutujaid, mis mõjutavad määravõrrandeid, ringid. Viivitused on tähistatud sektsioonidega ristkülikutes. Inimeste, kaupade, raha jne tegelikke vooge näitavad pidevad nooled ning põhjuslikke seoseid katkendnooled. Pilved tähistavad allikaid või neelusid, mis mudeli käitumist oluliselt ei mõjuta. Mõned joonisel kasutatavad lühendid: LV — loodusvarad, TT — tööstustoodang, v — vanuses, in.k — inimese kohta, SS — soovitud sündimus, PM — põllumajandus, TÖ-KAP — tööstuskapital, TE-KAP — teeninduskapital, ü.k — ühiku kohta, SOOVIT — soovitatav, e-k — elueakordaja, T-h — tervishoid, O-k — osakaal, PM-KAP — põllumajanduskapital, AMORT. — amortisatsioon, h.k — hektari kohta, POT — potentsiaalselt, KAS-VÖTT — kasutuselevõtt, INVEST. — investeeringud, investeerimine, NEUTR — neutraliseerimine.

Kvantitatiivsed eeldused

Iga nool joonisel 26 kujutab üldist seost, mis meie teadmiste kohaselt on rahvastikku ja kapitali hõlmavas süsteemis tähtis või potentsiaalselt tähtis. Mudeli struktuur on tegelikult sedavõrd üldine, et võiks kujutada ka ühtainust riiki või isegi ühtainust linna (lisades rände ja kaubavoo üle piiride). Et rakendada joonisel 26 kujutatud mudeli struktuuri riigile, tuleks kõik seosed struktuuris kvantifitseerida seda riiki iseloomustavate arvudega. Maailma kujutamiseks peaksid andmed kajastama kogu maailma keskmisi näitajaid.

Enamik põhjuslikke seoseid tegelikus maailmas on mittelineaarsed. See tähendab, et teatud muutus põhjustavas teguris (näiteks toidu hulga kümneprotsendine suurenemine inimese kohta) võib teist tegurit (näiteks oodatavat eluiga) mõjutada mitut moodi olenevalt sellest, millises võimaliku vahemiku punktis see teine tegur muutuse toimumise ajal parasjagu on. Kui näiteks toidu hulga kümneprotsendine suurenemine inimese kohta on tõestatud pikendanud oodatavat eluiga 10 aasta võrra, siis ei pruugi

Joonis 27. Toitumine ja oodatav eluiga. Rahvastiku oodatav eluiga sõltub toiduga varustatusest mittelineaarselt. Sellel graafikul on toidu hulk esitatud taimetoidu kalorsuse ekvivalendis. Loomsest toidust, näiteks lihast ja piimast saadud kalorite hulk on korrutatud teisendusteguriga (laias laastus seitsmega, sest ühe loomse toidu kalori saamiseks kulub umbes seitse kalorit taimset toitu). Et loomsetest allikatest pärit toit on inimelu alalhoiu seisukohast suurema väärtusega, võtab see mõõt arvesse nii toidu hulka kui ka kvaliteeti. Iga punkt graafikul kujutab ühe riigi keskmist oodatavat eluiga ja toitumistaset 1953. aastal. Allikas: Michel Cépède, François Houtart, Linus Grond. *Population and Food*. New York: Sheed and Ward, 1964.

sellest järelduda, et toidu hulga 20-protsendine suurenemine pikendab oodatavat eluiga 20 aasta võrra. Joonis 27 näitab, et toidu hulk inimese kohta on oodatava elueaga seotud mittelineaarselt. Kui toitu on ebapiisavalt, võib ka selle vähene lisandumine kaasa tuua rahvastiku oodatava eluea märkimisväärse pikenemise. Kui toitu on juba piisavalt, on selle edasise lisandumise mõju väike või puudub sootuks. Seda tüüpi mittelineaarsed seosed on maailmamudelisse lahutamatu osana sisse kirjutatud.⁴²

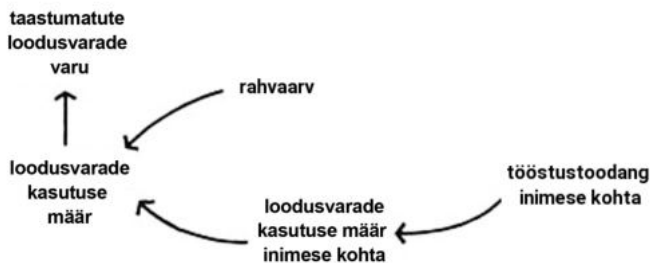
Praegune arusaamine maailmas valitsevatest põhjuslikest seostest ulatub täielikust teadmatusest äärmise täpsuseni. Maailmamodelis sisalduvad seosed langevad üldiselt nende kahe äärmuse vahele. Me teame üht-teist põhjuslikkuse suuna ja tugevuse kohta, kuid väga harva on see informatsioon täpne ja täielik. Et illustreerida, kuidas me oma poolikute teadmistega toimime, toome siin kolm näidet kvantitatiivsetest seostest maailmamudelis. Üks neist puudutab seoseid majandusmuutujate vahel, mida tuntakse päris hästi; teine hõlmab sotsiaalsühholoogilisi muutujaid, mida on küll palju uuritud, kuid raske kvantifitseerida; ja kolmas käsitleb bioloogilisi muutujaid, millest seni ei teata peaaegu midagi. Kuigi need kolm näidet ei kujuta endast kaugeltki maailmamudeli täielikku kirjeldust, annavad nad siiski aimu loogikast, mille järgi me oleme selle üles ehitanud ja kvantifitseerinud.

Loodusvarade kasutamine inimese kohta

Mis juhtub nõudmisega taastumatute loodusvarade järele, kui maailma rahvaarv ja tootmine kasvab? Aasta jooksul tarbitud loodusvarade hulga saame nii, et korrutame rahvaarvu loodusvarade kasutamise määraga inimese kohta. Loodusvarade kasutus inimese kohta pole muidugi muutumatu suurus. Kui rahva jõukus kasvab, kipub ta aasta jooksul inimese kohta rohkem ressursse tarbi-

⁴²Andmeid joonisel 27 ei ole korrigeeritud võimalike muutuste järgi teistes valdkondades, näiteks tervishoius. Lisateavet selliste seoste statistilise käsitlemise ja mudeli võrrandesse kaasamise kohta esitame tehnilises aruandes.

ma. Järgnev voodiagramm näitab, kuidas on rahvaarv, loodusvarade kasutamise määr inimese kohta ja jõukus (mille mõõduks on tööstustoodang inimese kohta) seotud loodusvarade kasutamise määraga.

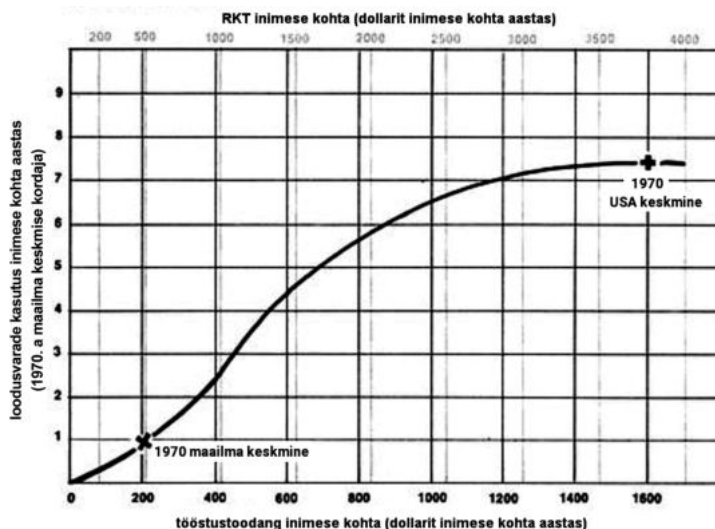
Seost jõukuse (tööstustoodang inimese kohta) ja ressursi-nõudluse vahel (loodusvarade kasutuse määr inimese kohta) väl-jendab joonisel 28 näidatud kujuga mittelineaarne kõver. Res-sursikasutust on joonisel määratletud maailma keskmise loodus-varade tarbimisena inimese kohta 1970. aastal, mis on võetud võrdseks ühega. Et tööstustoodang inimese kohta oli tol aastal maailmas umbes 230 dollarit,⁴³ siis teame, et kõver läbib jooni-sel punkti, mis on tähistatud X-iga. Ameerika Ühendriikides oli 1970. aastal tööstustoodang inimese kohta umbes 1600 dollarit ja keskmine kodanik tarbis loodusvarasid ligikaudu seitse korda rohkem, kui on maailma keskmine loodusvarade kasutus inime-se kohta.⁴⁴ USA tarbimistaset näitav punkt kõveral on tähistatud sümboliga +. Me oletame, et kui ka ülejäänud maailm majandus-likult areneb, järgib ta üldjoontes USA tarbimismustrit: kõvera järsule tõusule, kui toodangu hulk inimese kohta kasvab, järgneb tasandumine. Põhjenduse sellisele oletusele võib leida maailma

⁴³ Arvutatud keskmise RKT järgi inimese kohta, kasutades seoseid, mida käsitlevad Hollis B. Chenery ja Lance Taylor oma artiklis "Deve-lopment patterns: Among countries and over time" (*Review of Econo-mics and Statistics*, 1969, Vol. 50, No. 4, p. 391).

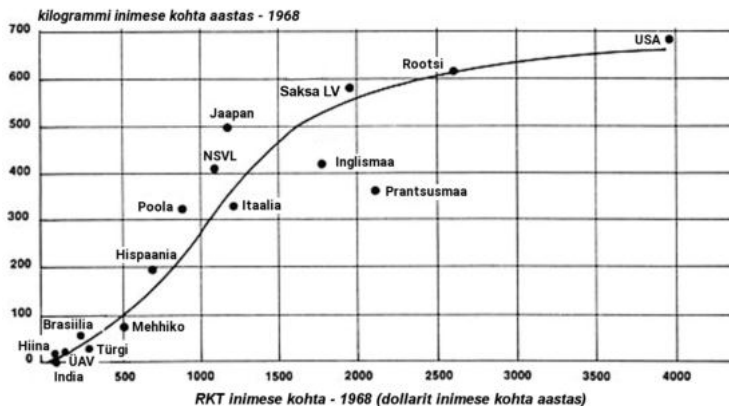
⁴⁴ Arvutatud andmete põhjal metalli ja energia tarbimise kohta: UN Department of Economic and Social Affairs. *Statistical Yearbook 1969*. New York: United Nations, 1970.

terasetarbimise praegusest mustrist (vt joonis 29). Kuigi terasetarbimist kujutav kõver kaldub mingil määral kõrvale üldisest kõverast joonisel 28, on tervikmuster sama hoolimata erinevustest riikide majanduslikus ja poliitilises ülesehituses.

Lisatõend, mis kinnitab loodusvarade tarbimise kõvera üldise kuju õigsust, on joonisel 30 kujutatud terase ja vase kasutuse ajalugu USAs. Keskmise individuaalse sissetuleku kasvades on suurenenud mõlema loodusvara tarbimine, algul järsult, siis aeglasemalt. Lõpuks saavutatav platoo kajastab keskmist küllastatust

Joonis 28. Tööstustoodang ja loodusvarade kasutus inimese kohta. Mudelis postuleeritud seos loodusvarade kasutuse ja tööstustoodangu vahel on S-tähe kujuline. Arengumaades on ressursikasutus väga väike, sest enamiku toodangust moodustavad põllumajandussaadused. Industrialiseerimisega kaasneb kiire ressursikasutuse kasv, mis seejärel peaaegu tasandub väga kõrgel tarbimistasemel. Punkt X tähistab maailma keskmist loodusvarade kasutamise määra 1970. aastal, punkt + USA keskmist tarbimismäära samal aastal. Kaks horisontaalset skaalat annavad loodusvarade tarbimise vahekorra nii tööstustoodangu kui ka RKTga (mõlemad inimese kohta aastas).

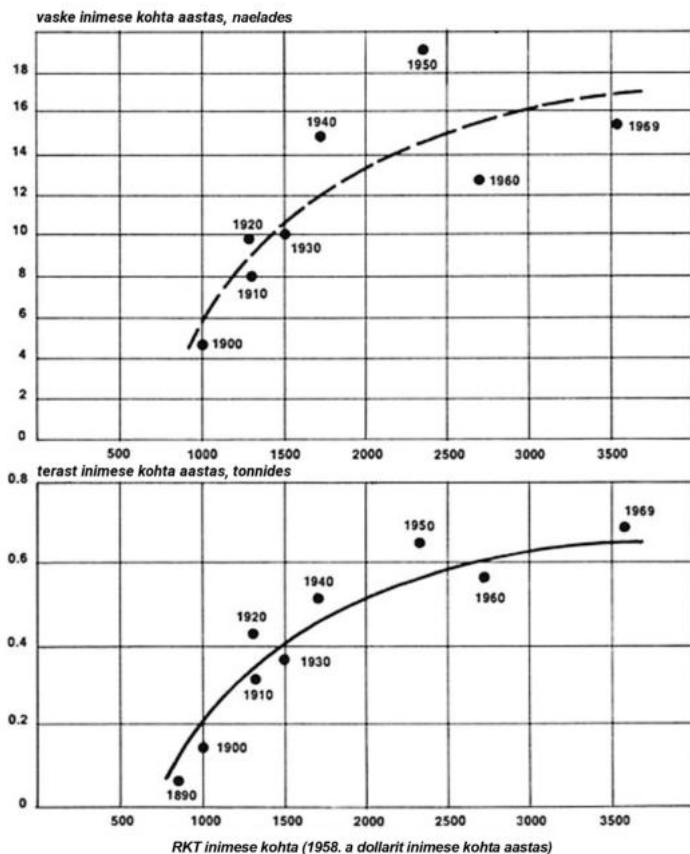
Joonis 29. Terasa tarbimine ja RKT inimese kohta maailmas. Terasa tarbimine inimese kohta 1968. aastal maailma eri riikides järgib joonisel 28 kujutatud üldist S-tähe kujulist mustrit. Allikad: terase tarbimine: UN Department of Economic and Social Affairs. *Statistical Yearbook 1969*. New York: United Nations, 1970. RKT inimese kohta: *World Bank Atlas*. Washington, DC: International Bank for Reconstruction and Development, 1970.

materiaalsest omandist. Edasine sissetuleku kasv kulub peamiselt teenuste tarbimisele, mis ei ole nii ressursinõudlikud.

Joonisel 28 näidatud loodusvarade kasutamise S-tähe kujuline kõver on maailmamudelisse kaasatud ainult kui praeguse ilmse praktika kajastus. Seda kõverat võib mudelarvutustes igal ajal muuta, et uurida, millised tagajärjed oleksid süsteemis tehtavatel muudatustel (näiteks ressursside taaskasutamisel), mis kas suurendaksid või vähendaksid iga inimese tarbitavate taastumatute loodusvarade hulka. Siin raamatus hiljem näidatavad tegelikud mudelarvutused illustreerivad sellise praktika tagajärgi.

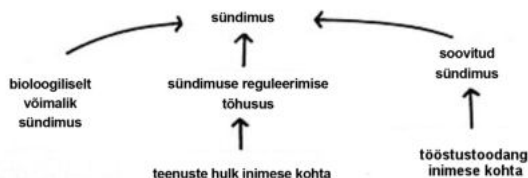
Soovitud sündimus

Sündide arv aastas on igas populatsioonis võrdne viljakas eas naiste arvu ja keskmise sündimuse (keskmine sünnituste arv naise

Joonis 30. Vase ja terase tarbimine ning RKT inimese kohta USAs. Vase ja terase tarbimine inimese kohta suurenes USAs järsult, kui üldine tootlikkus kasvas, ja jätkas suurenemist märksa aeglasemalt, kui tarbimine saavutas suhteliselt kõrge taseme. Allikad: Vase ja terase tarbimine: *Metal Statistics*. Somerset, NJ: American Metal Market Company, 1970. Rahvaarv ja RKT minevikus: US Department of Commerce. *US Economic Growth*. Washington, DC: Government Printing Office, 1969.

kohta aastas) korrutisega. Sünnimust võivad mõjutada väga paljud tegurid. Õigupoolest on sünnimust määravad tegurid paljude maailma demograafide peamine uurimisvaldkond. Meie arvestame oma maailmamudelil kolme tähtsamat sünnimuse komponenti, milleks on maksimaalne bioloogiliselt võimalik sünnimus, sünnimuse reguleerimise tõhusus ja soovitud sünnimus. Nende komponentide seost sünnimusega näitab järgnevalt esitatud diagramm.

Maksimaalne bioloogiliselt võimalik sünnimus on sünnitatud laste suhtarv juhul, kui naised ei kasuta kogu oma viljakusperioodi vältel ühtegi rasestumisvastast meetodit. See sünnimus on määratud bioloogiliselt ja sõltub peamiselt rahva üldisest tervises seisundist. Soovitud sünnimus on sünnitatud laste suhtarv juhul, kui rahvas reguleerib sünnimust "täiuslikult", nii et ilmale tulevad ainult planeeritud ja soovitud lapsed. Sünnimuse reguleerimise tõhusus mõõdab rahva suutlikkust jõuda maksimaalse bioloogiliselt võimaliku sünnimuse juurest soovitud sünnimuse-ni. "Sünnimuse reguleerimine" on seega defineeritud väga avaralt ja hõlmab kõiki rahva seas praktiseeritavaid sündide ärahoidmise meetodeid, nagu rasestumisvastased vahendid, abort ja hoidumine sugulisest läbikäimisest. Tuleks rõhutada, et täiuslik sünnimuse reguleerimise tõhusus ei tähenda tingimata väikest sünnimust. Kui soovitud sündide arv on suur, siis on ka sünnimus suur.

Neid kolme sünnimust mõjutavat tegurit mõjutavad omakorda teised maailmasüsteemi tegurid. Joonis 31 osutab võimalusele, et üks tähtsamaid neist on industrialiseerimine.

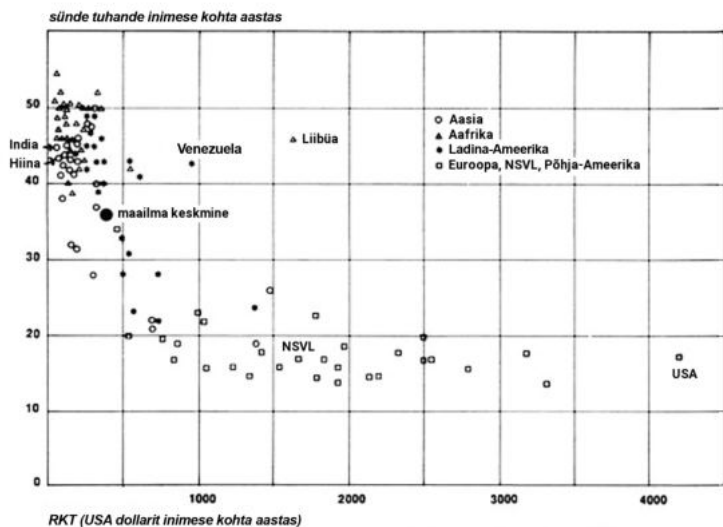
Seos sündimuse üldkordaja⁴⁵ ja RKT *per capita* vahel järgib kõigis maailma riikides üllatavalt korrapärast mustrit. Üldiselt kehtib reegel, et kui RKT suureneb, siis sündimus väheneb. See näib tõele vastavat hoolimata erinevustest religioossetes, kultuurilistes ja poliitilistes tegurites. Me ei saa selle graafiku põhjal muidugi järeldada, nagu vähendaks RKT tõus inimese kohta otseselt sündimust. Kuid ilmselt on terve hulk sotsiaalseid ja hariduslikke muutusi, mis lõppkokkuvõttes vähendavad sündimust, seotud industrialiseerimise kasvuga. Sotsiaalsed muutused ilmnevad enamasti üsna suure viivitusega.

Missuguses tagasisideahela osas see pöördvõrdeline seos RKT *per capita* ja sündimuse vahel avaldub? Enamik tõendeid näitab, et see ei toimi maksimaalse bioloogiliselt võimaliku sündimuse kaudu. Industrialiseerimine toob pigem kaasa inimeste tervise paranemise, nii et RKT kasvades võib võimalike sündide arv hoopis suurened. Teisest küljest suureneb ka sündimuse reguleerimise tõhusus, mis aitab kahtlemata kaasa joonisel 31 näidatud sündimuse vähenemisele. Meie arvamus on, et peamiselt mõjutab RKT kasv soovitud sündimust. Tõendeid selle arvamuse toetuseks on näidatud joonisel 32. Graafikul kujutatud kõver näitab pereplaneerimisuuringute järgi rohkem kui nelja last soovivate osakaalu seost RKTga inimese kohta. Kõvera üldine kuju sarnaneb joonisel 31 kujutatuga, ainsaks erinevuseks väike soovitud perekonna suuruse kasv suure sissetuleku korral.

Majandusteadlane Joseph J. Spengler on seletanud üldist seost soovitud sündimuse ja sissetuleku suuruse vahel industrialiseerimise käigus toimuvate majanduslike ja sotsiaalsete muutustega.⁴⁶ Ta usub, et iga pere kas teadlikult või ebateadlikult kaalub lisanduva lapse väärtust ja kulukust ning võrdleb seda pere kasutuses olevate vahenditega, mida oleks võimalik lapsele pühendada. Selle tulemusena kujuneb üldine hoiak perekonna suuruse

⁴⁵Nii nimetatakse elussündide arvu aastas 1000 aastakeskmise elaniku kohta. *Toim.*

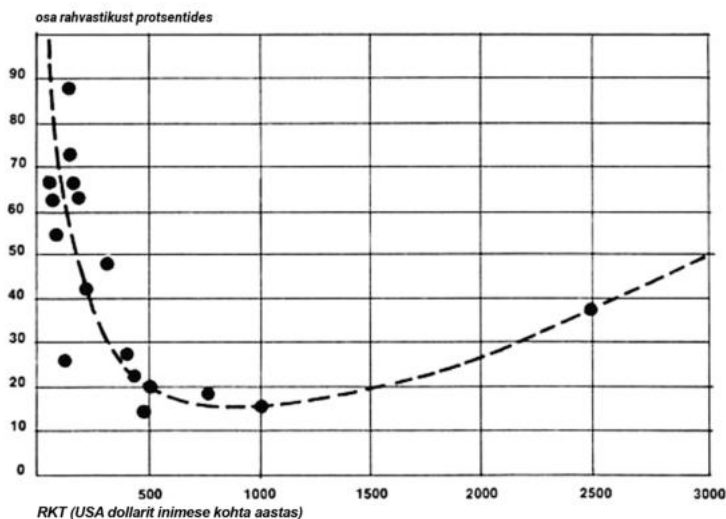
⁴⁶Joseph J. Spengler. "Values and Fertility Analysis". — *Demography*, 1966, Vol. 3, p. 109.

Joonis 31. Sünnimus ja RKT inimese kohta. Maailma riikide seas valitseb trend, et kui RKT inimese kohta suureneb, siis sünnimus kahaneb. Üle poole maailma rahvastikust paikneb graafikul ülemises vasakpoolses nurgas, kus RKT inimese kohta on alla 500 dollari aastas ja sünnide arv tuhande elaniku kohta aastas jääb vahemikku 40–50. Kaks peamist erandit sellest reeglist, Venezuela ja Liibüa, on naftat eksportivad riigid, kus sissetulekud on hakanud kasvama alles hiljuti ning jaotuvad äärmiselt ebahühtlaselt. Allikas: US Agency for International Development. *Population Program Assistance*. Washington, DC: Government Printing Office, 1970.

suhtes ning sissetuleku kasvades see muutub, nagu on näidatud joonisel 33.

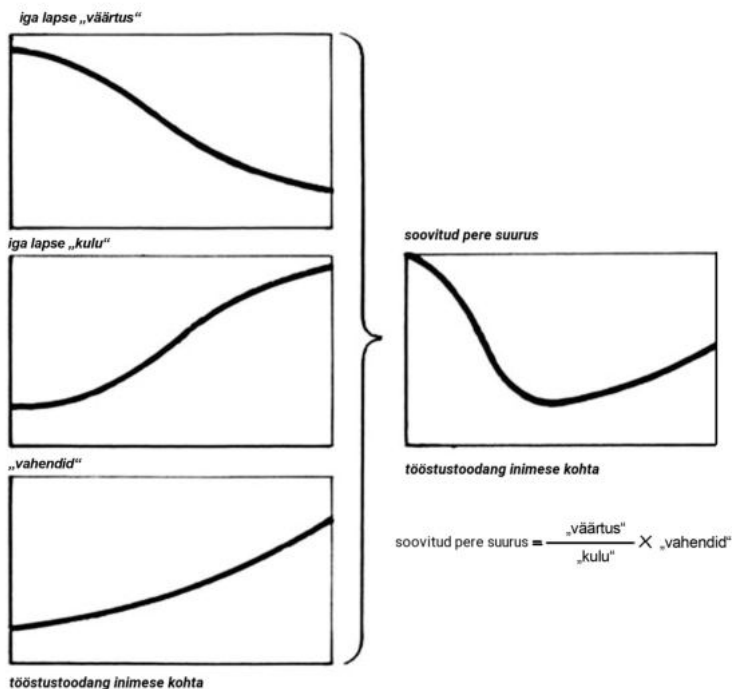
Lapse “väärtuse” moodustavad muu hulgas rahalised kaalutlused, nagu näiteks lapse kaasalöömine perefarmi või -firma töös ning lõpuks sõltuvus lapse toetusest, kui vanemad vanaks jäävad. Industrialiseerituse kasvades vähendavad lapse potentsiaalset rahalist väärtust laste tööjõu kasutamist reguleerivad seadused, kohustuslik haridus ja sotsiaalkindlustuse edenemine. Lapse “väärtusel” on ka vähem käegakatsutavaid aspekte: ta on armastuse ob-

Joonis 32. Nelja või enam last soovivad pered ja RKT inimese kohta. Pereplaneerimisuuringus osalenud inimesed 17 riigist andsid teada, mitut last nad sooviksid. Suurt peret (nelja või enam last) soovinute osakaal rahvastikus ja keskmine RKT inimese kohta on omavahel umbes samamoodi seotud, nagu näitab joonisel 31 kujutatud trend. Allikas: Bernard Berelson, Richard K. Anderson, Oscar Harkavy, John Maier, W. Parker Mauldin, Sheldon J. Segal (eds.). *Family Planning and Population Programs: A Review of World Developments. Proceedings of the International Conference on Family Planning Programs, Geneva, August 1965*. Chicago: University of Chicago Press, 1966.

jekt, perekonna nime edasikandja, perekonna varanduse pärija ja mehelikkuse tõestaja. Niisugused väärtused on enamjaolt tähtsad igas ühiskonnas ja seepärast on lapse kui hüvitise funktsioon alati positiivse väärtusega. Eriti tähtis on see vaestes ühiskondades, kus mis tahes muud võimalused elust isiklikku rahulolu ammutada peaaegu puuduvad.

Lapse “kulu” hulka kuuluvad otsesed väljaminekud tema vajaduste rahuldamiseks, alternatiivkulu ehk aeg, mis kulub emal lapse eest hoolitsemisele, ning perekonna kui terviku suurenenu

Joonis 33. Soovitud perekonna suurus. Pere suurst määravate majandustegurite skemaatiline kujutus järgib üldjoontes kulude ja tulude analüüsi. Saadav kõver võtab kokku tasakaalu laste väärtuse ja kulukuse ning nende kasvatamiseks vajalike vahendite olemasolu vahel, seda kõike funktsioonina kasvavast industrialiseerimisest. Summaarne kõver sarnaneb joonistel 31 ja 32 kujutatud kõveratega.

vastutus ja vähenenud vabadus. Traditsioonilistes ühiskondades on laste kulu väga väike. Uue lapse majutamiseks ei suurendata elamispiinda, haridus- ja arstiabivõimalused on napid, vajadus riiete ja toidu järele minimaalne. Ema on enamasti hariduseta ega omista oma ajale mingit väärtust. Perekonnal on vähe võimalusi teha midagi niisugust, mida lapse olemasolu võiks takistada, ja elamine suurperedena võimaldab alati kellelgi lapse eest hoolit-

seda, kui selleks peaks vajadus tekkima — kui näiteks üks vanem peaks töö otsimiseks kodust lahkuma.

Ent kui pere sissetulek kasvab, ei piirduta enam lapse elementaarsete toidu- ja kehakattevajaduste rahuldamisega. Nende elamistingimused paranevad, nad saavad arstiabi ning haridus muutub ühtaegu hädavajalikuks ja kulukaks. Reisimine, meelelahutus ja ema võimalus tööle minna ei ole ühtesobitatav suure perekonnaga. Industrialiseerimise edenedes suurpered valdavalt kaovad ja seda asendav lapsehoid on kulukas.

“Vahendite” hulk, mida pere saab lastele kulutada, suureneb tavaliselt koos sissetulekuga. Väga suure sissetuleku korral muutuvad väärtuse ja kulukuse kõver tavaliselt sissetuleku edasisest kasvust sõltumatuks ning soovitud sündimuse määrab peamise tegurina just vahendeid kajastav kõver. Nii on rikastes riikides, näiteks Ameerika Ühendriikides, soovitud perekonna suurus otsest sõltuvuses sissetulekust. Tuleks märkida, et “vahendid” on osalt psühholoogiline mõiste selles mõttes, et perekonna suuruse planeerimisel tuleb praegust tegelikku sissetulekut korrigeerida ootusega tulevase sissetuleku suhtes.

Me oleme kõik need sotsiaalsed tegurid koondanud tagasi-sideahelasse, mis seob omavahel tööstustoodangut inimese kohta ja soovitud sündimust. Selle vahekorra üldine kuju on esitatud joonise 33 parempoolsel küljel. Me ei taha seda seost nentides öelda, nagu määraks soovitud perekonna suuruse ainult sissetulekute kasv, ega isegi mitte seda, nagu oleks sissetuleku mõju siin otsene. Tegelikult oleme arvestanud viivitusega, mis lahutab tööstustoodangu kasvu inimese kohta ja soovitud perekonna suurust, näitamaks, et seos nende vahel nõuab ühiskonnalt kohanemisaega ja selle avaldumisele võib kuluda põlvkond või kaks. Jällegi tuleb öelda, et poliitilised või ühiskondlikud muutused võivad tulevikus seda seost muuta. Praegusel kujul kajastab see lihtsalt inimühiskonna käitumist ajaloos. Igal pool, kus majandus on arenenud, on sündimus kahanenud. Kus industrialiseerumist pole toimunud, seal on sündimus püsinud suur.

Saastumise mõju elueale

Oleme maailmamudelis arvestanud võimalust, et saastumine mõjutab maailma rahvastiku oodatavat eluiga. Me väljendame seda seost “eluea saasteteguriga”, funktsiooniga, mis korrigeerib muude teguritega, näiteks toidu ja arstiabiga määratud oodatavat eluiga. Kui saastumine oleks piisavalt tugev, et vähendada oodatavat eluiga 90 protsendile sellest, mis see oleks saastumiseta, oleks eluea saastetegur 0,9. Saastumise mõju oodatavale elueale kujutab järgnev skeem.

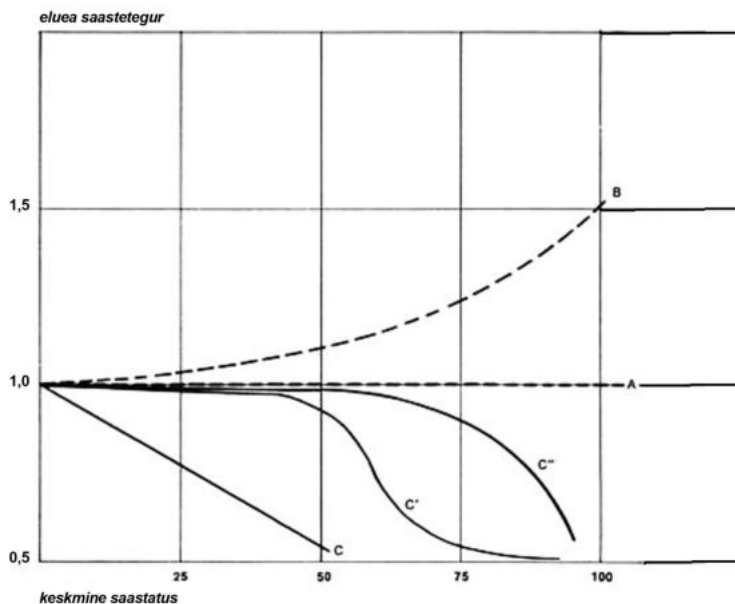
Üleilmseid andmeid selle kohta, kuidas mõjutab saastumine oodatavat eluiga, on äärmiselt napilt. Tasapisi koguneb teavet üksikute saasteainete, näiteks elavhõbeda ja plii mürgisuse kohta inimesele. Statistilisi seoseid mingi saasteaine kontsentratsiooni ja rahvastiku suremuse vahel on seni otsitud ainult õhusaaste valdkonnas.⁴⁷

Kuigi kvantitatiivsed tõendid veel puuduvad, pole põhjust kahelda, et seos saastumise ja inimeste tervise vahel on tõepoolest olemas. Hiljutine keskkonnakvaliteedi nõukogu ettekanne ütleb:

Tõsised õhusaaste juhtumid on näidanud, et õhu saastumine võib rängalt kahjustada inimeste tervist. Uuringud toovad üha juurde tõendeid, mis näitavad, et pikaajaline kokkupuude saasteainetega võib isegi nende väikese kontsentratsiooni juures kahjustada tervist ja põhjustada kroonilisi haigusi ning enneaegset surma, eriti kõige haavatavamatel — eakatel ja neil, kes juba põevad hingamisteede haigusi. Peamised õhusaastega seostatavad tõved on kopsupuhitus, bronhiit, astma ja kopsuvähk.⁴⁸

⁴⁷Lester B. Lave, Eugene P. Seskin. “Air pollution and human health”. — *Science*, 1970, Vol. 169, p. 723.

⁴⁸*Second Annual Report of the Council on Environmental Quality*, pp. 105–106.

Joonis 34. Saastatuse mõju elueale. Saastatuse ja inimeste keskmise eluea seost kujutaval graafikul võib olla mitu kuju. Joon A näitab, et saastatus ei mõjuta eluiga (normaalne oodatav eluiga on korrutatud teguriga 1,0). Joon B kujutab eluea pikenemist saastatuse kasvades (normaalne oodatav eluiga on korrutatud ühest suurema teguriga). Jooned C, C' ja C'' kajastavad erinevaid oletusi selle kohta, kui palju saastatus eluiga lühendab. Maailmamudelis on kasutatud joonega C'' kujutatud seose tüüpi.

Kui praegune globaalne saastatus peaks suurenema, kuidas mõjutaks see siis inimeste eluiga? Me ei oska sellele küsimusele täpselt vastata, kuid teame, et mingi mõju sel on. Eirata maailmamudelis saastumise mõju oodatavale elueale oleks suurem viga kui kaasata see mudelisse oletusena meie praeguste teadmiste põhjal. Meie “oletuse” tuletuskäiku on seletatud allpool ja seda illustreerib joonis 34.

Kui sajakordne saastatuse kasv praegusega võrreldes ei avaldaks elueale mingit mõju, kujutaks joonisel 34 meie otsitavat seost õigesti joon *A*. Oodatav eluiga poleks sel juhul saastumise seotud. Kõver *A* on muidugi väga ebatõepärane, sest me teame, et paljud saastevormid kahjustavad inimorganisme. Kõver *B* või mõni teine joonest *A* kõrgemale tõusev kõver oleks veel ebatõepärasem, sest näitaks, nagu saastatuse kasv hoopis pikeneks keskmist eluiga. On alust arvata, et seos saastatuse ja eluea vahel on negatiivne, kuigi me ei tea, missuguse kuju või kaldega seda väljendav kõver täpselt on. Õiget seost võib kujutada iga *C*-tähega tähistatud või mõni muu negatiivne kõver.

Sellelaolistel juhtudel oleme otsustanud, et teeme mitu oletust, kuidas üks muutuja võiks teist mõjutada, ja siis katsetame iga oletust mudeli peal. Kui mudeli käitumine on kõvera väikes-te muutuste suhtes väga tundlik, siis teame, et peame hankima lisainfot, enne kui selle mudelisse võtame. Kui kõvera muutumine mudeli käitumist tervikuna märkimisväärselt ei mõjuta (nagu siinsel juhul), siis teeme kõvera kuju kohta konservatiivse oletuse ja lisame vastavad väärtused oma arvutustesse. Me usume, et joonisel 34 kujutab oodatava eluea ja saastumise vahelist seost kõige paremini kõver *C''*. See kirjeldab oletust, et üleilmse saastatuse kasv praegusega võrreldes kümnekordseks ei mõjutaks eluiga peaaegu üldse, kuid sajakordse kasvu mõju oleks juba suur.

Maailmamudeli kasulikkus

Kirjeldatud suhted kujutavad endast ainult kolme ligikaudu sajast põhjuslikust seosest, mis üheskoos moodustavad maailma mudeli. Need on valitud näideteks selle kohta, mis tüüpi informatsiooni sisendeid ja kuidas me oleme kasutanud. Paljudel juhtudel pole kättesaadav informatsioon täielik. Sellegipoolest me usume, et niisugusele informatsioonile tuginev mudel on isegi oma esialgses staadiumis kasulik mitmel põhjusel.

Esiteks, me loodame, et kui esitame iga suhte hüpoteesina ja rõhutame selle tähtsust terviklikus maailmasüsteemis, siis võib see esile kutsuda arutelusid ja uuringuid, mis lõpptulemusena pa-

randavad andmeid, millega me peame töötama. Niisugune rõhuasetus on eriti oluline valdkondades, kus mudeli sektorid kokku puutuvad (nagu saastumine ja inimeste eluiga) ning kus seepärast läheb vaja erialadevahelist uurimistööd.

Teiseks, isegi paremate andmete puududes on juba olemas-olev informatsioon piisav, et modelleerida maailmasüsteemi põhilisi paikapidavaid käitumisviise. See vastab tõe sellepärast, et mudeli tagasisideahelate struktuur kujundab selle üldist käitumist palju suuremal määral kui nende ahelate kvantifitseerimiseks kasutatavad täpsed arvud. Isegi üpris suured muudatused sisendandmetes ei muuda üldiselt mudeli käitumisviisi, nagu näeme järgnevatel lehekülgedel. Arvulised muutused võivad küll mõjutada võnkumisperioodi või kasvumäära või kokkukukkumise aega, kuid ei muuda tõsiasja, et peamiseks käitumisviisiks on võnkumine või kasv või kokkukukkumine.⁴⁹ Et me soovime maailmamudelit kasutada ainult selleks, et vastata küsimustele käitumisviiside kohta, mitte teha täpseid ennustusi, siis oleme eeskätt huvitatud tagasisideahelate struktuuri õigsusest ja alles teises järjekorras andmete punktipealsusest. Muidugi muutuvad täpsed arvud tunduvalt tähtsamaks siis, kui asume tõepoolest hankima üksik-asjalikumaid teadmisi lähituleviku kohta.

Kolmandaks, kui iga tasandi otsustajatel oleks ligipääs alternatiivsete tegutsemisviiside täpsetele ennustustele ja teaduslikult paikapidavatele analüüsidele, siis ei näeks me kindlasti vaeva osalistel teadmistel põhineva imitatsioonimudeli väljatöötamise ega avaldamisega. Paraku ei leidu ühtki täiuslikku mudelit, mida saaks kasutada lahenduste otsimisel tänapäeva tähtsatele strateegilistele küsimustele. Praegu on meie osalistel teadmistel põhineva mudeli ainukeseks alternatiiviks mõttelised mudelid, mis tuginevad ühtaegu puudulikule informatsioonile ja intuitsioonile ning on aluseks enamikule nüüdisaegsetele poliitilistele otsustele. Dü-

⁴⁹Käsitust, mille kohaselt struktuur on tähtsam kui arvvärtused, on väga raske selgitada ulatuslike näideteta dünaamiliste süsteemide vaatlemise ja modelleerimise vallast. Põhjalikumat arutelu selle üle vt Jay W. Forresteri raamatust *Urban Dynamics* (ptk 6). Cambridge, MA: MIT Press, 1969.

naamiline mudel toetub sellelesamale puudulikule informatsiooni mis intuiitiivne mudel, kuid võimaldab paljudest allikatest pärit informatsiooni korrastada tagasisideahelatesse, mille struktuuri saab täpselt analüüsida. Kui kõik eelduseks võetu on kokku kogutud ja kirja pandud, saab selle kriitikale allutada ja süsteemi reageerimist alternatiivsetele strateegiatele katseliselt uurida.

Maailmamudeli käitumine

Nüüd lõpuks saame tõsiselt käsitleda peatüki alguses tõstatatud küsimusi. Missugune on oma lõplike piiride poole kasvava maailmasüsteemi tõenäolisim käitumisviis? Millised praegu valitsevad seosed muutuvad, kui eksponentsiaalsed kasvukõverad tasanduvad? Missugune näeb maailm välja, kui kasv lõpule jõuab?

Neile küsimustele on loomulikult palju võimalikke vastuseid. Järgnevalt analüüsime mitut alternatiivi, millest igähe aluseks on erinev kogum eeldusi selle kohta, kuidas reageerib inimühiskond probleemidele, mis tulenevad ühest või teisest kasvupiirist.

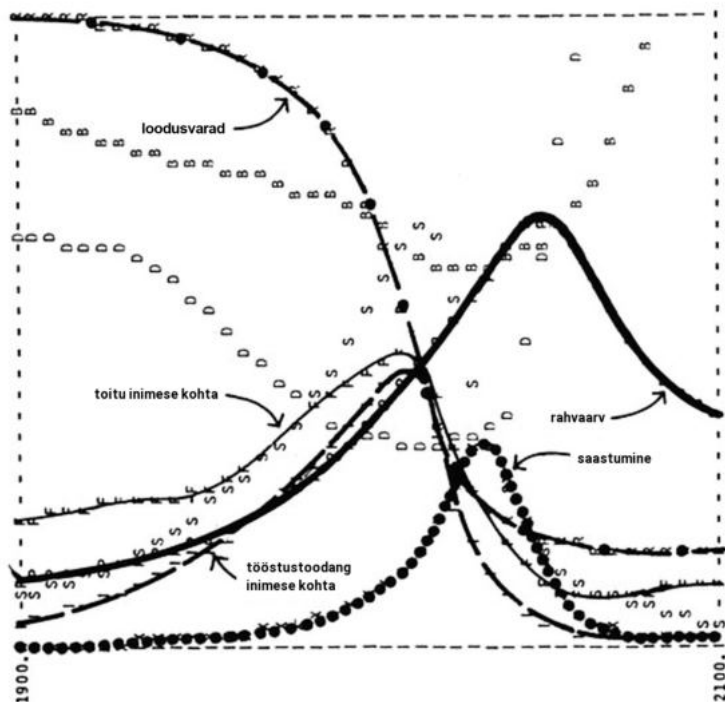
Alustuseks võtkem eelduseks, et ei inimeste väärtushinnangud ega üleilmne rahvastiku-kapitalisüsteem, nagu see on toimunud viimased sada aastat, tulevikus kuigi palju ei muutu. Selle eelduse tulemusi on kujutatud joonisel 35. Edaspidi viitame sellele arvutiväljundile kui standardstsenaariumile ja kasutame seda võrdlusalusena, kui vaatleme teistele eeldustele tuginevaid stsenaariume. Horisontaalne skaala joonisel 35 näitab ajavahemikku 1900–2100. Arvuti abil oleme visandanud kaheksa kvantitatiivse näitaja muutumise ajas:

- rahvastik (inimeste summaarne arv)
- — — tööstustoodang inimese kohta (dollari ekvivalendis a-s)
- toit inimese kohta (teravilja-kg ekvivalendis a-s)
- saastumine (1970. a taseme kordaja)
- taastumatud ressursid (allesjäänud osa 1900. a varust)
- B** sündimuse üldkordaja (sünde 1000 inimese kohta a-s)
- D** suremuse üldkordaja (surmasid 1000 inimese kohta a-s)
- S** teenuseid inimese kohta (dollari ekvivalendis a-s)

Iga muutuja on graafikul oma vertikaalse skaalaga. Jätstime vertikaalse skaala teadlikult märkimata ja horisontaalse ajaskaala pisut ebamääraseks, sest tahame rõhutada nende arvutiväljundite üldist käitumisviisi, mitte arvvärtusi, mis on teada ainult ligikaudselt. Skaalad on siiski täpselt samad kõigi siin esitatud stsenaariumide puhul, nii et need on kergesti võrreldavad.

Kõik mudeli muutujad (rahvaarv, kapital, saastumine jne) algavad 1900. aasta väärtustega. Ajavahemikus 1900–1970 vastavad kõik joonisel 35 kujutatud muutujad (ja paljud teised mudeli muutujad, mida siin ei ole kujutatud) oma ajaloolistele väärtustele niivõrd, kui me neid teame. Rahvaarv suureneb 1900. aastal 1,6 miljardilt 1970. aastaks 3,5 miljardini. Kuigi sündimus järk-järgult väheneb, väheneb suremus veel kiiremini, eriti pärast 1940. aastat, ja rahvastiku kasv kiireneb. Tööstustoodang, toidutootmine ja teenuste hulk inimese kohta kasvavad eksponentsiaalselt. Loodusvarasid on 1970. aastal ikka veel umbes 95 protsenti 1900. aasta varudest, kuid seejärel hakkab nende hulk kiiresti kahanema, samal ajal kui rahvaarv ja tööstustoodang jätkavad kasvu.

Joonisel 35 kujutatud süsteemi käitumisviis on silmanähtavalt iseloomustatav sõnadega “ülemäärased” ja “kollaps”. Selles stsenaariumis saabub kokkuvarisemine taastumatute loodusvarade ammendumise tõttu. Tööstuskapitali kogus kasvab tasemeni, mis nõuab sisendiks tohutul hulgal loodusvarasid. Selle kasvu protsessi käigus kulutatakse ära suur osa olemasolevatest loodusvaradest. Sedamööda, kuidas nende hind tõuseb ja maardlad am-

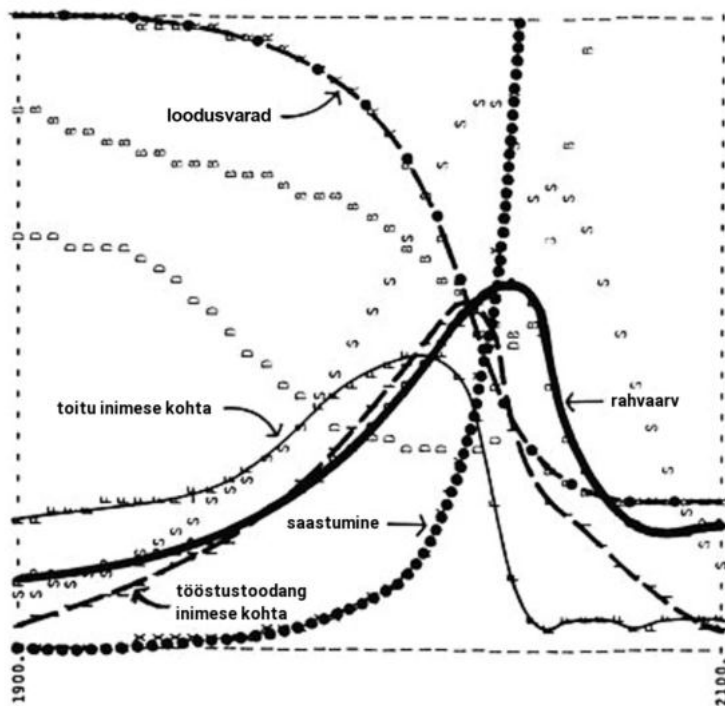
Joonis 35. Maailmamudeli standardstsenaarium. Maailmamudeli standardstsenaarium lähtub eeldusest, et füüsilised, majanduslikud ja sotsiaalsed suhted, mis on ajalooliselt kujundanud maailmasüsteemi arengut, tulevikus oluliselt ei muutu. Kõik graafikule kantud muutujad järgivad ajaloolisi väärtusi aastatel 1900–1970. Toidutootmine, tööstustoodang ja rahvastik kasvavad eksponentsiaalselt, kuni tööstuse kasv kiiresti kahanevate varude tõttu aeglustub. Loomulike viivituste tõttu süsteemis jätkavad nii rahvaarv kui ka saastumine kasvu veel mõnda aega pärast industrialiseerimise haripunkti. Rahvaarvu kasvu peatab lõpuks suremuse suurenemine, mis on tingitud toiduvarede ja meditsiiniteenuste mahu vähenemisest.

menduvad, tuleb üha rohkem kapitali kasutada loodusvarade hankimiseks, mistõttu tulevasse kasvu saab investeerida üha vähem. Lõpuks ei suuda investeringud enam amortisatsiooniga sammu pidada ja tootmisbaas variseb kokku, võttes endaga kaasa teeninduse ja põllumajandustootmise, mis on muutunud sõltuvaks tööstustoodangust (nt väetised, pestitsiidid, haiglate laborid, arvutid ja iseäranis mehhaniseerimisele kuluv energia). Lühikeseks ajaks muutub olukord eriti keeruliseks, sest rahvaarv jätkab kasvu tingituna loomupärasest viivitusest, mis tuleneb rahvastiku vanuselisest struktuurist ja sotsiaalse kohanemise protsessist. Lõpuks hakkab rahvaarv vähenema, kui suremus toidu ja tervishoiuteenuste nappuse tõttu suureneb.

Nende sündmuste täpset ajastust pole mõtet graafikult otsida, sest mudelis on suuri üldistusi ja palju määramatust. Oluline on aga, et kasv peatub tükk aega enne 2100. aastat. Püüdsime igal kaheldaval juhul anda teadmata suurustele võimalikult optimistliku hinnangu, samuti eirasime erakorralisi sündmusi, nagu sõjad ja epideemiad, mis võiksid kasvu lõpetada veel enne mudeli prognoositud aega. Teisisõnu, mudel on kallutatud selle poole, et ta lubaks kasvat jätkuda kauem kui tegelikus elus tõenäoliselt võimalik. *Seega võime mõningase kindlusega väita, et kui praeguses maailmasüsteemis ei toimu olulisi muutusi, peatub rahvastiku ja tööstuse kasv kindlasti hiljemalt järgmisel sajandil.*⁵⁰

Joonisel 35 kujutatud süsteem variseb kokku loodusvarade kriisi tõttu. Mis siis, kui meie hinnang üleilmsele loodusrikkuse varule on vale? Joonisel 35 me eeldasime, et 1970. aastal jätkuks kõiki ressursse veel 250 aastaks, kui nende kasutus jääks 1970. aasta tasemele. Staatilise tagavaraindeksi veerg II peatüki loodusvarade tabelis näitab, et see eeldus on tõesti optimistlik. Kuid olgem veel optimistlikumad ja oletagem, et uute maardlate avastamine ja tehnika areng võivad majanduslikult kasutatavate loodusvarade hulka kahekordistada. Sellest eeldusest lähtuvat arengustsenaariumi on kujutatud joonisel 36.

⁵⁰S.t 21. sajandil. *Tlk.*

Joonis 36. Maailmamudel kahekordistatud loodusvarade eeldusel. Et kontrollida mudeli eeldust loodusvarade hulga kohta, kahekordistasime 1900. aasta tagavarade suurust, jättes kõik muud eeldused standardstsenariumiga võrreldes samaks. Nii võib industrialiseerimine saavutada kõrgema taseme, sest varud ei ammendu nii kiiresti. Mahukam tööstus tekitab aga nii palju jäätmeid, et looduslikud reostuse neutraliseerimise mehhanismid küllastuvad. Saastamine suureneb väga kiiresti, põhjustades otsekohe suuremuse kasvu ja toidutootmise vähenemise. Hoollimata loodusvarade lähtehulga kahekordistamisest lõpeb stsenaarium nende ammendumisega.

Mudeli käitumisviisil joonisel 36 on üldjoontes sama mis standardstsenariumis: kasv ja kollaps. Sedapuhku on peamine jõud, mis kasvu peatab, järsk saastetaseme tõus, sest keskkond ei tule suurenenud reostuskoormuse neutraliseerimisega enam toime.

Suremus kasvab järsult saastumise ja toidupuuduse tõttu. Hoolimata esialgsete varude kahekordistamisest ammenduvad samal ajal loodusvarad — lihtsalt seetõttu, et juba mõne aastane tööstuse eksponentsiaalne kasv on piisav kõigi need lisaressursside äratarbimiseks.

Kas maailmasüsteemi tulevikuks ongi möödapääsmatult kasv ja kollaps ning sellele järgnev tühi ja kõle eksistents? Ainult siis, kui võtame eelduseks, et meie praegune elukorraldus ei muutu. Meil on ohtralt tõendeid inimkonna leidlikkusest ja sotsiaalsest paindlikkusest. Muidugi toimub süsteemis suure tõenäosusega palju muutusi ja mõned ongi juba alanud. Roheline revolutsioon⁵¹ suurendab saagikust arengumaades. Teadmised uutest sündimuse reguleerimise meetoditest levivad kiiresti. Kasutagem maailmamudelit kui tööriista, et uurida, millised tagajärjed võivad olla uutel tehnoloogiatel, mis töötavad kasvu piire kaugemale nihutada.

(Järgneb)

⁵¹Roheliseks revolutsiooniks nimetatakse põllumajandustoodangu järsku kasvu arengumaades 1950.–1960. aastatel. Selle tegi võimalikuks uute taimesortide, väetiste ja teaduslike maaviljelusmeetodite kasutuselevõtt, põlluharimise mehhaniseerimine jm. Rohelist revolutsiooni ei maksa segi ajada praegu aktuaalse rohepöördega. *Toim.*

ARVUSTUS

TULEVIKKU ME VEEL EI NÄE

Matti Päts. *Lapselapsest vanaisaks: Mälestused*. Tartu: Ilmamaa, 2021. 430 lk.

Tartu ülikooli kirjandusdotsendil ja luuletajal Valmar Adamsil oli pool sajandit tagasi kombeks kutsuda vahetevahel üliõpilasi oma koju kohvi jooma ja mõtteid vahetama — jätkuks loengus räägitule. Küllap oli see ilus sõjaeelne tava, mis võimaldas üliõpilase vaimul vabalt lennata. Proua Leida kohvilaud oli alati — nõukogude oludest hoolimata — kosutav ja hubane.

Adams tavatses neid arutelusid nimetada *sitanaks*, s.o situatsiooni-analüüsiks. Küll tuli jutuks Leonid Lentsman, küll Paul Kuusberg, küll Lembit Kaik. Aga ka Leonid Brežnev ja tema suhted kommunistliku Hiinaga. Mul on hästi meeles Adamsi tõdemus: kui Moskva ja Peking peaksid teineteisele käe ulatama, on Washingtonil, Londonil ja Bonnil põhjust muretsemiseks.

Muidugi arutasime ka Eesti tulevikku, mis toonastes oludes tundus tume. Läksime mõtetes paratamatult minevikkugi — tagasi Konstantin Pätsi aega, mida rahvas seltskondlikel koosviibimistel meenutas ikka lauluga “Ma tahaksin kodus olla...”. Adams armastas rõhutada, et ta on 19. sajandi inimene, tema kaasaegsed kipuvad tema ümbert kaduma. Ta elas väga vanaks.

Mul oli juba koolipõlves teatav huvi sõjaeelse aja vastu, mis tundus asuvat valgusaastate kaugusel. (Nüüd näib see küll lähiminevikuna.) Muidugi ei jätnud ma kohvilauas juhust kasutamata, et usutleda kadunud aja elavat, õpetatud tunnistajat.

Valmar Adams oli 1940. aastaks avaldanud suurema osa oma loominguist, suhelnud väga paljude tolle aja tegelastega. Eredalt on mees tema hinnang toonase välisministri Karl Selteri kohta. Selter oli 1939. aasta suve lõpul käskinud oma naisel tuua pandimajast ära kalli kasuka. (Kasukaid hoiti pandimajas seetõttu, et seal oli parim koitõrje.) Adams imetles Selteri selget mõtlemist ja otsustamise kiirust. Selter teatavasti pääses eluga, sest lasi end õigel ajal määrata diplomaatilisele tööle Šveitsi.

Olen uuemal ajal korduvalt kohanud mehi, kes viibutavad Konstantin Pätsi poole rusikat ja hüüavad: “Ta oli argpüks! Või reetur! Või mõlemat korraga!” See tuletab mulle meelde Georg Mere räägitut neli aastakümnet tagasi raamatuklubis Tõru. Meri oli Pätsi aja lõpul välisministeeriumi väliskaubanduse osakonna juhataja. Tal oli veidi varasemast Berliini-ajast säilinud sõprus Saksa välisministeeriumi kõrge ametniku Karl Schnurrega, kes oli hästi kursis oma ministri Joachim von Ribbentropi tegemistega, saates teda ka kurikuulsal Moskva-visiidil.

Schnurre võttis riski ja avaldas Georg Merele ülima saladuskatte all Berliini ja Moskva kokkuleppe sisu. Meri pidas möödapääsmatuks sellest president Pätsile ette kanda. Meie põlvkond võib — tagantjärele tarkuses — küsida: miks Päts midagi ette ei võtnud? Aga mida ta pidi ette võtma või saanukski ette võtta? Teadmisega, et Hitler on Eesti Stalinile maha müünud!

Kui sellele järgnes mõne nädala pärast baaside nõudmine, polnud Kremli ultimaatum ehk enam nii ehmata. Aga mida oli valida? Tänapäeval ütleb mõnigi: tulnuks valida oma au! Aust on mugav rääkida, jalg üle põlve ja õllekruus käes. Valik au ja elu vahel pole kunagi lihtne. Elu on püha. Tung ellu jääda on inimesele ürgajast sünniga kaasa antud. Kask säilitada au on välja arenenud inimühiskonna vilje käigus pikkade-pikkade sajandite jooksul.

2021. aasta lõpul ilmus Matti Pätsi sulest kaua oodatud mälestusteraamat *Lapselapsest vanaisaks*. Ilmamaa kirjatuse vahendusel on meil nüüd käepärast üksikasjalikud mälopildid ja mõttekillud president Pätsi pojapoja sulest, kes küüditati koos vanaisaga nende Kloostrimetsa talust 30. juulil 1940. aastal. Raamatust ilmneb, et loodus on varustanud Matti Pätsi tugeva mälu.

Pätside koduõuel tol suvepäeval toimunud on trükisõnas kirjeldatud varemgi, sündmuste üldine käik on meile teada. Väikese Matti tähelepanekud lisavad aga detailivõlu. Matti nimetab ka oma ema hilisemat meenutust: poiss olevat Vene sõdurite ees jalgu trampinud ja iseloomu näidanud. See iseloomujoon on jäänud Matti Pätsi saatma kogu tema pika elukäigu jooksul.

Seitsmeaastase poisi mälopildid kirjeldavad rongisõitu erivagunis — teekonda Tallinna Balti jaama lähistelt Narva, kus ei lubatud vagunikardinaid liigutada, et narvalased ei näeks, keda veetakse. Ka on väga ilmekad poisi mälopildid “saatjatega” liikumisest Leningradi ja Moskva raudteejaamades piki perrooni muude reisijate keskel.

Väljasaadetute hulgas olid ka Matti isa, õigusteadlane Viktor Päts, Matti ema Helgi (sünninimega Lattik, tuntud kirikuõpetaja ja mitme-

kordse ministri Jaan Lattiku tütar), samuti Mattist kaks aastat noorem vend Henn ning vabatahtlikult kaasa tulnud lapsehoidja Olga Tünder. Presidendi vanemal pojale Leol õnnestus Eestisse maha jääda. Ta hakkas end varjama, põgenes mõne aja pärast Soome ja sealt hiljem edasi Rootsi, kus hoidis eesti seltskonnast eemale; ta suri 1988. aastal ja on maetud Tallinna Metsakalmistule.

Küüditatute esimene asupaik oli Moskva lähedal — NSVLi eelmise siseasjade rahvakomissari, kurikuulsa Genrihh Jagoda suvila, mis oli muudetud ebasoovitavate inimeste kõrvaldamise kohaks. Ka mahalaskmise teel. Pätside teekond jätkus aga peagi itta, kuni rong peatus Baškiriia pealinnas Ufas.

Eredad on väikese Matti mälopildid nii vaguniaknast nähtu kui ka päralejõudmise kohta. Kuna tegemist ei olnud tavaliste Nõukogude vangidega, vaid Nõukogude Liidu naabermaa riigipeaga, kelle riik polnud selleks hetkeks isegi veel mitte Nõukogude Liitu “vastu võetud”, pidas Moskva bürokraatia vajalikuks pakkuda Pätside perele pisut paremaid olmetingimusi, kui oli tavaks muudel juhtudel. Neile ju rõhutati: nad pole mitte vahistatud, vaid üksnes Eestist välja saadetud — nende enda huvides, et kaitsta neid Eesti töörahva viha eest.

Järsk muutus toimus aasta hiljem, kui Stalini mõttekaaslane Hitler ründas Nõukogude Liitu. Nüüd vangistati täisealised Pätsid ja kaks last paigutati lastekodusse. NKVD ülekuulamistest annab aimu Vladimir Pooli 2020. aastal ilmunud raamat *Konstantin Päts: Vang nr 12* (Tallinn: Postimees). President Pätsi sunniti “üles tunnistama” oma tegevust Saksamaa kasuks. Samuti taheti temalt teada saada, kes tema valitsuse liikmeist teenisid Saksamaad.

Samal ajal kui vanaisa, isa ja ema üle kuulati, lahutati kaheksa-aastane Matti oma pisemast vennast Hennust. Mõlemad poisid pidid kohanema eraldi asuvate lastekodudega. Et varastamine on Venemaal alati olnud üleüldine — nagu kinnitab raamatu autor —, siis pole üllatav, et lastekodu töötajad varastasid lastele mõeldud toitu. Nälg oli hirmus. Matti nägi, kuidas poisid käisid linna prügikastidest toidujäätmeid otsimas ja läksid kaklema kõige pisemagi pala pärast. Nälg andis veidi järele sõja teisel poolel, kui Punaarmee läks üle Ameerikast saadetud toidule. Siis jätkus leivakuivikuid sagedamini ka lastekodudele.

Mõtlemapanev on lugeda, kuidas tugevamad poisid sundisid nõrgemaid lastekodu sööklast leiba varastama ja tugevamatele tooma. Keeldumise või ebaõnnestumise korral järgnes õine peks — mitte tingimata samal ööl, vaid mitu päeva hiljem. Kannataja pidi mitu öhtut värisema ega saanud sõba silmale, sest kartis, et peksma tullakse võib-olla just täna öösel.

Matti Päts tunnistab, et ta pole tänapäevani saanud üle oma venna surmast. Vennas ei olnud mitte üksnes noorem, vaid ka nõrgema kehaehitusega. Kui Matti pääses venda vaatama, oli too kaotanud eesti keele oskuse ja läinud üle tatari keelele. Peamiselt just seda keelt räägiti tema lastekodus. Matti ise kaotas samuti eesti keele, aga vene keelele. Kui ema Helgi viimaks vangilaagrist vabanes ja teda 1946. aastal vaatama tuli, oskas Matti ütelda ainult ühe sõna: “Unustasin.”

Matti tugev tervis on kindlasti seotud tema harjumusega käia igal võimalikul juhul paljajalu. Ta liikus vanaisaga Kloostrimetsa talu aias paljajalu, samuti Oru lossi ümbruses vanaisaga talumehi külastades, aga ka lastekodus ja Ufa tänavatel — kuni hilissügiseni.

Enne lahkumist Baškiiriasst pandi Mattile ja tema emale südamele, et nad teekonnal kodumaale Moskvas kindlasti külastaksid Lenini mausoleumi. Matti tahtiski seda tingimata teha ja ema pidi nägema vaeva, et poega ümber veenda. Sel mausoleumil Moskvas oli eriline külgetõmbejõud! Minagi tahtsin kangesti seda keskkooli lõpetamise järel 1965. aastal seestpoolt näha — vaadata balsameeritud Leninit oma silmaga! Aga järjekord oli seismiseks liiga pikk.

Tallinnas vaatasid inimesed 1956. aastal kodumaale naasnud 13-aastast Mattit ja tema ema hirmunud silmadega. Mattit peeti linna tänavail Venemaa kotipoisiks. Need olid kodutud vene lapsed, kes, kaotanud sõjas oma vanemad, olid tulnud Eestisse vargile. Siiski said Matti ja tema ema ulualust ema vennanaise kodus. Sealt said nad ka viisakamad riided.

Matti Pätsi koolitee jätkus endises Tallinna Reaalkoolis, mis nüüd oli 2. keskkool. Seal oli õppinud ka Matti isa Viktor Päts. Selles majas oli 25. veebruaril 1918 peetud tema vanaisa eesistumisel meie riigi ajutise valitsuse esimene istung. Mattil on jäänud õpingukaaslastest ja enamikust õpetajatest head mälestused. Koolis oli kõigist raputustest hoolimata veel alles sõjaeelset eesti vaimu. Ka Matti eesti keel taastus üsna kiiresti — sellele aitasid kaasa koolivaheajad Viljandis ema sugulaste juures.

Raamatu autor kirjutab uhkusega, et ka tema lapsed — poeg Madis ja tütar Madli — ning lapselapsed on sama kooli kasvandikud. Olen märganud, et Matti Pätsi järeltulijad on pärinud oma kuulsa vaarisa iseloomujooni. Nad on jonnakalt sihikindlad, terase tähelepanuga ja head kõnelejad. Nii on juristist poja Madis Pätsi tütar Katariina Sofia kõnelnud oma kooli nimel veenvalt Vabadussõjas võidelnute mälestuspäeval Vabaduse väljakul asuva võidusamba juures — kohas, kus tema vana-vanavanaisa tavatses paraade vastu võtta.

Matti kirjutab oma raamatus korduvalt, et ta on võrdsel määral kaldu nud nii humanitaaria kui ka reaalinete poole. Talle tehti noorpõlves aga kiiresti selgeks, et Tartu ülikoolist ei maksa unistadagi, tema tausta noormeest sinna õppima ei lasta. Kaaluda võis Tallinna Polütehnilist Instituuti (praegust tehnikaülikooli). Ent sinnagi pääsemisele tehti esialgu tõsisel takistusi, mistõttu Mattil tuli töötada paar aastat tehases Volta, kus ta omandas häid praktilisi oskusi elektrotehnika vallas.

Matti Päts osutab raamatus korduvalt oma ägedale iseloomule, mille ta on pärinud isapoolselt vanaisalt. See iseloomujoon avaldus selgelt juba lapsepõlves, ka Baškiiria lastekodus. Jõudnud tagasi Eestisse, õppis Matti end talitsema. Voltas venelaste keskel töötades oli sellest palju abi. Nõnda sai ta viimaks jätkata haridusteed TPIs. Ka kõrgkoolist on Mattil head mälestused. Näib, et sangviinikuna suudab Matti Päts lüüa läbi igas olukorras.

Matti leidis töökoha ENSV Teaduste Akadeemia spetsiaalses konstrueerimisbüroos, mille ülesannete hulka kuulus tööstusliku intellektuaalse omandi kaitse (patendindus). Huvi pakub üks episood Endel Lippmaa kohta, kes toimis üsna vastuoluliselt omaenda teadusloome kaitseks. Selles episoodis kirjeldatakse värvikalt Lippmaa esileküündivat mina asutuse kohvisabas. Säärased üksikjuhtumid annavad mälestusteraamatule juba nimetatud detailivõlu.

Matti Pätsi elutööks võib kindlasti pidada Patendiameti loomist ise seisvuse taastanud Eesti Vabariigis. Ka sel puhul on ta sõnas ja teos rõhutanud õiguslikku järjepidevust sõjaeelsega. Ta sai palju tuge ka Soome patendiametilt. Matti räägib soome keelt ja on kirjeldanud oma esimesi seiklusi Soomes, kuhu ta pääses oma rõõmuks juba Vene aja lõpu poole. Nõnda on Matti Päts vanaisa töö omamoodi jätkaja Soome silla ehitamisel.

Perestroika päevil pääses Matti koos Ingerimaalt pärit abikaasa Valliga reisima. Ta külastas Rootsit, eriti aga USAd ja Kanadat, kus pagulased võtsid teda vastu kui oma inimest. Tal oli paguluses sugulasi, kellega jagati infot ühiste tuttavate saatuse üle. Mõnda tol ajal kohatuist mäletas Matti varasest lapsepõlvest kodumaal.

Mälestusteraamatust koorub selgelt välja Matti Pätsi pilt oma vanaisast — tema valikutest, otsustest, elutööst. Matti Päts on nõr dinud selle üle, kuidas nii mõnigi kaasmaalane on tulnud tema ees president Pätsi kiruma ja manama. Konstantin Päts ja Johan Laidoner olevat olnud kas arpgüksid või reeturid või koguni mõlemat korraga, nagu olen eespool ka oma kogetule osutanud.

Matti Päts arutleb selle üle, mida toonuks kaasa Eesti sõjaline vastupanu 1939. aasta sügisel. Ta meenutab Euroopa suurriigi Poola kiiret

sõjalist hävingut, tuhandete Poola ohvitseride mõrvamist Katõnis. Pätsi kirujad rõhutavad seevastu: aga meid küüditati ja mõrvati ju niikuinii! Ent kes oskab ütelda: missugune oleks olnud mõrvade ja küüditamiste haare, kui Eesti oleks olnud alistatud vaenlase maa ja mitte Nõukogude “vabariik”?

Sõda Nõukogude Liiduga oleks üksiti tühistanud Tartu rahulepingu. Ja kui palju oleks eesti rahvast olnud alles 1988. aastal, et uuesti lahvatada? Kas Stalin võinuks toimida eestlastega nii nagu krimmitatarlaste või Ida-Preisimaa sakslastega? Me ei tea ega saa seda kunagi teada. Ent võiksime ehk olla hoolivamad süüdistuste sihtimisel nende pihta, kes end ise enam kaitsta ei saa.

Olen kuulnud küsitavat: miks jättis Stalin Pätsi ellu, kui ta lasi hävitada nii palju kõrgeid riigitegelasi? Ei maksa unustada, et Konstantin Päts polnud Stalinile üks “omadest”, kellega tal oluks mingi isiklik suhe või kelle vastu siseriiklikul põhjusel hävitav hoiak. Päts oli naaberriigi president, kes võis kõlvata vahetuskaubaks suure sõja lõppedes. Stalin oli küll sadist, aga see ei välistanud temas malemängurit. Stalin oskas kokku arvata ettureid ja hinnata ratsusid. Temagi polnud selgelt-nägija ega teadnud sõja algul, kuidas see lõpeb.

Ehk peaksime oma riigi märtreid Konstantin Pätsi ja Johan Laidoneri hoopis tänama, selle asemel et nende kallal ikka ja jälle tänitada ning oma ajaloovalu välja elada? Nad ei toiminud impulsiivselt, esmaste tundmuste ajal, vaid suutsid mõelda rahva püsijäämisele. Nad suutsid uskuda parema tuleviku võimalikkusse!

Siinkohal üks seik, mis võib-olla aitab paremini mõista Pätsi, Laidoneri ja nende kaasteeliste aegruumi taju. Veidi vähem kui pool sajandit tagasi oli mul võimalus usutleda Nigol Andresenit, kes teatavasti oli 1940. aasta suvel Johannes Varesse nukuvalitsuse välisminister. Andresen kirjeldas mulle oma kohtumist Andrei Ždanoviga Pika tänava saatkonnas. Stalini emissar pakkus Andresenile Eesti välisministri portfelli. Nigol Andresen polnud sellest ettepanekust vaimustuses.

Kui ma Andresenilt küisin, millisena kujutas tema tollel suvel ette Eesti tulevikku, oli ta vastus: Mongoolia sarnasena. See seik oli mulle üllatav. Arvan, et umbes nii kujutasid esialgu asja ette ka luuletaja Johannes Vares-Barbarus ja tema kolleegid. Kas Ždanov võis teha mingeid ebamääraseid vihjeid, anda katteta lubadusi? Mongoolia oli toona Nõukogude Liidu täielik satelliit, aga siiski väljaspool NSVLi. Just nii, nagu pärast Teist maailmasõda olid Poola, Ungari, Rumeenia jt.

Kui Varesse valitsuse vähemalt ühel liikmel oli selline eksitav ettekujutus, on rohkem kui tõenäoline, et see ettekujutus “lekkis” ka Eesti riigi seniste juhtideni. See võis olla üks täiendav tegur 1940. aasta taan-

dumissammude astumisel. Ja mis puutub 1939. aasta sügisesse, tasub meeles pidada, et Eesti Vabariigi sõjaväeluure ülemal kolonel Richard Maasingul olid väga tihedad sidemed Saksa Abwehriiga. On rohkem kui tõenäoline, et Saksa sõjaline juhtkond võis teha Eesti kolonellile mingi vihje Berliini kavatsuste kohta ida pool. Oli ju Saksamaa soovitus Eestile võtta vastu venelaste baaside-ettepanek ja mitte sõidida; purustatud Eesti linnad poleks kuidagi olnud Saksa huvides 1941. aastal. Kui see mõttekäik on tegelikkusega kooskõlas, siis polnud 1939. aasta 26. septembri otsus Toompeal mitte mingi “hääletu alistumine”, vaid vaikne, teadlik taandumine. Sõjameeste keeles oli tegemist (diplomaatilise) viivituslahinguga. Eesti Vabariik lihtsalt otsustas võita aega.

Miks pidanuks Eesti 1939. aasta sügisel sõdima üksinda Nõukogude Liiduga, kui oli võimalik sõda edasi lükata ja sõidida NSVLi vastu koos sakslastega, ehk juba 1940. aasta suve lõpul? On ju teada, et Hitler lükkas kallaletungi Nõukogude Liidule 1941. aastasse selle tõttu, et Luftwaffe ei suutnud 1940. aastal võita õhusõda Briti saarte kohal.

Iseasi on muidugi küsimus relvavendlusest sakslastega. On ju teada, et Eesti riigi suurmees Jaan Tõnisson pidas Hitlerit Eestile ohtlikumaks kui Stalinit. Halb oli sakslaste kuvand ka rahva hulgas: Landeswehri sõda oli alles lähiminevik. Mida aga teha, kui valida on vaid kahe väga halva vahel? Kumb halb on halvem, see selgub alles hiljem. Võime vaid ette kujutada, kuidas Eesti metsavennad oleksid millalgi Saksa ohvitseride ja sõdureid tulistanud.

Matti Pätsi mälestusteraamat annab usaldusväärse sissevaate president Konstantin Pätsi, tema pere- ja lähikonna mõttelaadi. See aitab mõista omaaegset ajavaimu ning ammuseid otsuseid. President Pätsi mälestusmärki riigi pealinna raiutakse 2022. aasta suvel ja selle pühitsemine on kavandatud sama aasta vastupanuvõitluse päevale — 22. septembrile. Loodan, et Eesti Vabariigi märtri monument kujuneb meie vastupanu silmapaistvaks sümboliks. Et Estonia teatri juurest mööduvad lapsed küsivad aastakümnete pikku: “Kes see onu seal on ja miks tal nii suur pea on?” Ja kui need lapsed juba koolipingis istuvad või on koguni emakeelses ülikoolis, võtavad nad ehk kätte ka Matti Pätsi raamatu *Lapselapsest vanaisaks*.

Trivimi Velliste

TRIVIMI VELLISTE (1947) on lõpetanud TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna romaani-germaani filoloogია osakonna inglise keele erialal 1971.

ENSV Ministrite Nõukogu Riikliku Kirjastuste, Polügraafia ja Raamatukaubanduse Komitee kirjastuste osakonna juhataja asetäitja ja peatoimetuse vanemtoimetaja 1971–1976, ajalehe *Sirp ja Vasar* publitsistikaosakonna vanemkorrespondent ja tõlkija 1976–1987, Eesti Muinsuskaitse Seltsi esimees 1987–1991, auesimees a-st 1996, Eesti Vabariigi Kodanike Peakomitee aseesimees 1989–1990, Eesti Komitee aseesimees ja välistoimkonna esimees 1990–1992, Põhiseaduse Assamblee liige 1991–1992, Eesti Vabariigi välisministeeriumi nõunik 1991–1992, asevälisminister 1992, välisminister 1992–1994, Eesti Vabariigi alaline esindaja ÜROs 1994–1998, Eesti Vabariigi kaitseministri nõunik 1998–1999, Riigikogu liige 1999–2011; Konstantin Pätsi Muuseumi juhatuse liige a-st 1999, Kindral Johan Laidoneri Seltsi esimees a-st 2002.

ABSTRACTS

MIHKEL MUTT. **Intermediate host's autumn**

The author observes the problem of humans' and machines' convergence from the viewpoint of philosophical anthropology and science fiction. The humans are the only so-to-say open and unfinished project in living nature. As they are adaptable and self-formative, the question about the "correctness" of their development at one or another moment is not relevant.

Space optimism has faded; science fiction deals more often with people on the Earth. In the future, the machine (AI) might also create deep art, although there is no market demand for it. There is also the threat that the spiritual development of the machines and the humans are in inverse proportion as the powers of creation and understanding are inseparable.

Throughout history, the humans have optimised their physical composition, and this continues vigorously. Machines acquire human features, and humans are increasingly like machines. By specifying the human identity, both eternal life and resurrection of the dead will be possible in the future. Only machines are capable of galactic flights.

If development is primary, it is not essential who will carry it on. It is not impossible, that humans are, so to say, intermediate hosts globally. The machine cannot create itself ad hoc; the human hand is needed for this. With that, the function of humans may be exhausted, and they have a long, gently sloping autumn of degeneration ahead. (Auth.)

SIRJE KIIN. **Seven memory pictures about Jaan Kaplinski**

Memories about Jaan Kaplinski (1941–2021), an Estonian writer of international renown, reflect different moods and contexts. They begin with thoughts about the chilly reception of his first poetry collection Jäljed allikal (Footprints at the

Spring, 1965), which the author of the article, then still a secondary school student, decided to oppose. Then, the memory pictures move on to the early 1980s when the Soviet policy of Russification against ethnic cultures and languages had become particularly aggressive. Therefore, 40 cultural figures decided to develop Kaplinski's ideas and write an open letter to the authorities. Later, this caused its authors severe repressions. Jaan Kaplinski, however, under the pressure of KGB, dissociated himself from his ideas in an article in the newspaper *Kodumaa*. Such behaviour took him into isolation — his friends renounced him. Sirje Kiin writes that she tried to understand him, not to condemn him. In 1982, when the repressions against the authors of the "Letter of 40" had really taken effect, Kaplinski published the poetry collection *Raske on kergets saada* (*It Is Difficult to Become Light*), which also helped the author of the article to find balance and peace of mind in her seven years of enforced internal emigration. Although Soviet ideological pressure had not ceased by 1984, Sirje Kiin had found employment as an anonymous internal reviewer of a publishing house, and she also had to review the manuscript of a children's book written by Kaplinski, *Jalgrataste talveuni* (*Bicycles' Winter Sleep*). Thereafter, the author writes about *Uku Masing* (1909–1985), an intellectual who has influenced whole generations. Kiin points out that Kaplinski emphasises the closeness and influence of Masing's free verse to himself because of their internal tension and rhythm. Kiin's largest conflict with Kaplinski happened after the restoration of Estonia's independence. Kaplinski, who was also famous in the Nordic countries, published writings in the newspapers and journals there. In these, some viewpoints proved to oppose Estonia's strivings for independence and national self-determination. In 1992, Kiin wrote the article "False Prophet Jaan Kaplinski" in the Finnish newspaper *Helsingin Sanomat*, which was followed by a dispute that ended with peaceful reconciliation between the two. In the last memory picture, the author concentrates on *Thomas Salumets' biography* *Unforced Flourishing: Understanding Jaan Kaplinski* (2014). Sirje Kiin writes that *Salumets' biography* helps us better understand Kaplinski's world of thought

and personality, placing the endless contradictions in Kaplin-ski's biography into the context of his own philosophy of "characterless identity" and "natural flourishing" or "unforced formation". (Edit.)

MIINA NORVIK, RENATE PAJUSALU. "I talk to everyone the same way, in my own style": Opinions of Estonians on language and language use

The study explores linguistic opinions of people with various occupational backgrounds. The analysis is based on semi-structured interviews with 32 Estonians representing different age groups and occupations. Eight of the respondents were students (aged 9–16) and three were university students (aged 19–23), 21 interviewees (aged 27–73) mostly had higher education. During the interviews we focused on questions centred around the following key topics: 1) linguistic background of respondents and their parents and grandparents; 2) experience in acquiring and learning the mother tongue and foreign languages; 3) observations on their own and interlocutors' language use.

The interviews revealed that people with roots in Võrumaa, Setumaa or Saaremaa counties have had more contact with dialects. Contacts with other Estonian dialects were also mentioned but only by respondents from the two older age groups. Generally, dialects were seen as something valuable. In each age group, dialectal speech was first and foremost associated with grandparents.

Answers to questions about language education revealed that mother tongue had not been among the favourite subjects for most of the respondents; however, there was only one who did not like it at all. At the same time, there were respondents in all age groups who were very fond of their mother tongue classes. It was also revealed that for those for whom more time had passed from graduation the mother tongue and literature classes formed one category.

With regard to foreign languages, many interviewees reported to speak 4–5 languages. Thus, the knowledge of several languages could be seen as the norm rather than the ex-

ception among the respondents. English turned out to be the most commonly used foreign language nowadays, which several of the respondents aged over 40 had acquired only later in their life. Younger interviewees speak better English than older people. The skills of the Finnish language were reported only by middle-aged and older people, whereas younger interviewees showed interest towards oriental languages (e.g., Japanese). Both younger and older people think that young people mix a lot of English elements into their speech (called “Estonglish”). English words and phrases are, however, usually avoided when speaking to parents and grandparents. The use of English expressions in any context was not considered normal in any age group.

Questions about other people’s language use revealed that the ways other people speak are being noticed. In most cases, older generations are regarded as users of “good” language. Generally, standard language was seen as the right means of communication, although it was considered to be inappropriate in an online conversation between young people. (Auth.)

AIVAR JÜRGENSON. Participation of the Confederation of Mountain Peoples of the Caucasus in the Georgian-Abkhazian war (1992–1993)

When on the night of August 14, 1992, Georgian troops entered the Abkhazian territory and the Georgian-Abkhazian war broke out, only a few days went by when members of various North Caucasian peoples started to move to Abkhazia to fight as volunteers on the Abkhazian side. According to different authors, the North Caucasian fighters accounted for up to 10% of the Abkhazian army. The role of the North Caucasians in the victory of Abkhazians was great, as both Abkhazian and Georgian historians acknowledge. However, interpretations of this fact are different. While the Abkhazian authors emphasize that the North Caucasians came to help Abkhazians as volunteers on their own initiative, some Georgian authors are seeking the guidance of the Russian security services. Such an interpretation has also been presented by some Estonian authors.

This article deals with the process of cultural and later political consolidation of the mountain peoples of the North Caucasus in the late 1980s and the early 1990s and their involvement in hostilities in Abkhazia. The article shows how the actions of the confederation in August 1992 contradicted the views of the Russian government and personally President Yeltsin, how the Russian government repressed the leader of the confederation, Musa Shanibov, and how obstacles were made to the movement of volunteers to Abkhazia. Georgian President Shevardnadze sought and received support from the Russians not only in the war against the Abkhazians but also in the civil war in Georgia against the elected President Zviad Gamsakhurdia.

The article shows the role played by the Chechen leader Dzhokhar Dudayev not only in the Georgian-Abkhazian war but also in the Confederation of Mountain Peoples of the Caucasus. A separate chapter is devoted to the ties of the confederation with the Unrepresented Nations and Peoples Organisation (UNPO) — these ties which have not been presented in the discussion so far, shed additional light on the activities and attitudes of the mountain peoples in the 1990s. During and after the war, several UNPO meetings were held in various Estonian cities, and resolutions were adopted in support of Abkhazia. The article analyses various authors' assessments of the activities of the confederation and concludes that there is no reason to consider this organisation as an instrument of the Russian security forces. (Auth.)

INDREK PEEDU. Searching for the meeting point of Asian intellectual history and Estonian spirit?

The article addresses the issues related to the conceptualization and portrayal of “cultural Asia” as presented by Rein Raud, particularly in his most recent book and a couple of significant interviews. Serious doubts are raised as to whether a dualistic depiction of the West and Asia as two intellectual areas with their essential characteristics is actually a productive way of thinking about the complexities of the intellectual history of the world. In addition, the author criticizes Rein Raud's depiction of Estonians as somehow especially

capable of understanding Eastern ideas. The historical background of such ideas in Estonian intellectual history is briefly sketched and discussed as well. Overall, the article suggests that there is no hope of genuine progress in the pursuit of reciprocal understanding between distant cultures as long as the study of Asian traditions and schools of thought continues to look for the universal essentialized attributes of Asia and the West. (Auth.)

DONELLA H. MEADOWS, DENNIS L. MEADOWS, JØRGEN RANDERS, WILLIAM W. BEHRENS III. **The limits to growth: A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind. Part III**

The ground-breaking study completed in 1972 as commissioned by the Club of Rome seeks an answer to the question which fate will lie ahead for the Earth and humankind if the prevailing tendencies and trends continue. Relying on the analysis of five main factors — population, food production, industrialisation, pollution, and consumption of nonrenewable natural resources — the authors formulate their conclusions and recommendations for the prevention of the so-called black scenario. Although published half a century ago, The Limits to Growth have not lost their topicality as it conveys even now the message about people's responsibility for the planet and future generations' welfare. (Edit.)

Review

TRIVIMI VELLISTE. **We cannot see the future yet**

Matti Pääs. Lapselapsest vanaisaks: Mälestused. [From grandchild to grandfather: Memories.] Tartu: Ilmamaa, 2021. 430 pp.

TOOMAS KIHU. **Akadeemia honour roll**

AUTHORS

WILLIAM W. BEHRENS III (1922–1986), US naval officer and oceanographer

AIVAR JÜRGENSON PhD (1969), senior researcher at the Institute of History, Archaeology and Art History, School of Humanities, Tallinn University, and extraordinary senior researcher at the Estonian Literary Museum

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

SIRJE KIIN PhD (1949), freelance literary scholar

LEONHARD LAPIN (1947–2022), Estonian architect, artist, historian of architecture and poet

DENNIS L. MEADOWS PhD (1940), emeritus professor of systems management at the University of New Hampshire

DONELLA H. MEADOWS (1941–2001), US environmental scientist

MIHKEL MUTT (1953), Estonian writer, essayist and critic

MIINA NORVIK PhD (1985), research fellow and lecturer in Finnic languages at the Institute of Estonian and General Linguistics, University of Tartu

RENATE PAJUSALU PhD (1963), professor of general linguistics at the University of Tartu

INDREK PEEDU PhD (1985), research fellow and lecturer in religious studies at the University of Tartu, post-doctoral fellow at Ruhr University, Bochum

JØRGEN RANDERS PhD (1945), professor emeritus of climate strategy at the BI Norwegian Business School

TRIVIMI VELLISTE (1947), Estonian politician

AKADEEMIA AUTAHVEL

Ajakirjas *Akadeemia* oleme alates 2002. aastast välja andnud aastaauhindu. Esimesel aastal auhendasime üksnes originaalartiklite autoreid (tõlke- ja kunstiauhindadest allpool), mille seast oleme auhinnaväärilised tekstid välja selgitanud *Akadeemia* kolleegiumi liikmete hinnangute põhjal — iga aastakäigu valmimise järel on kolleegiumiliikmed oma arvamused aasta jooksul ilmunud tekstidele andnud ja selle alusel on igas *Akadeemia* valdkonnas selgunud enim eelistatud tekst, mis on pälvinud nn kuldauhinna, ning enamasti veel kaks kolleegiumiliikmete poolt esile tõstetud teksti — nn hõbeauhinnad. Siinkohal avaldame tänu alati olemasolevate nõuannete ja hinnangute eest kõigile, kes on nende aastate jooksul kuulunud meie kolleegiumi.

Aastast 2003 lisandus tõlkeauhind ning 2009. aastast ka kunstiauhind, mille mõlemad määrame pärast põhjalikku kaalumist toimetuse koosolekul iga uue aasta hakul.

Niisiis on kokku aastaauhindu välja antud kahekümne aastakäigu jagu, ning nüüd, kui *Akadeemia* on jõudnud oma 400. numbrini, on paras hetk teha väike vahekokkuvõte. Allpool tabelites sisalduvad andmed aastaauhindade kohta aastaist 2012–2021, varasemaid tabeleid vt *Akadeemia* 2012, nr 2, lk 376 jj.

Ühelt poolt oleme auhindadega avaldanud tänu ja tunnustust oma autoritele, kuid niisama oluline on ka auhindadega kaasas käiv väikene auhinnaraha, mida võib võtta honorarilisana, millega just parimaid kaastöid premeerida.

AUHINNATUD KAASTÖÖDE LOEND

- Alatalu, T.** 2019. Eesti (NSV) suveräänsusdeklaratsiooni koht Euroopa aja-
loos // **9**, 1539–1572
- Allas, Ü.** 2016. Kas antibiootikumide ajastu on lõppemas? // **5**, 813–846; **6**,
1049–1085
- Allas, Ü.** 2018. Faagiteraapia: Unustatud tulevikumeditiin // **5**, 865–893
- Allik, J.** 2013. Hea teadlase retseptiraamat // **4**, 624–641
- Allik, J.** 2014. Publitseerimise huvitav maailm // **9**, 1550–1575
- Allik, J.** 2018. Kas religioosne mõtlemine on olemas? // **5**, 784–808
- Allik, J., A. Realo** 2013. Vene hinge otsingul // **8**, 1413–1458
- Allik, P.** 2017. Visandid 1980. aastate lõpust ja 1990. aastate algusest // **8**, 1372,
1378, 1402, 1424, 1426
- Annus, A.** 2015. Diagnoosita *savant*: Uurimus autismispektrist ja Uku Masin-
gust // **1**, 113–152; **2**, 240–264
- Annus, A.** 2017. Kummalised kõnetused: Autistliku narratiivi iseärasusi // **4**,
640–674
- Annus, A.** 2019. Näha mitmel viisil: Võrdlemise reeglitest humanitaarteadus-
tes // **7**, 1189–1214
- Annus, A., M. Sarv** 2015. Pallimäng ja avanevad hauad Sumeri ja Eesti rahva-
lauludes // **12**, 2143–2164
- Anvelt, I.** 2020. Johannes Silvet — legendaarne leksikograaf // **4**, 667–711
- Apollinaire, G.** 2012. Vöönd / Tlk ja järels. P.-E. Rummo // **1**, 19–27
- Asperger, H.** 2020. "Autistlikud psühhopaadid" lapseas / Tlk K. Laiapea // **1**,
3–52; **2**, 274–311
- Bachmann, T.** vt Rahu, M., T. Bachmann
- Bereczki, U.** 2019. Ungari inimnäolise kapitalismi otsingul // **3**, 442–463
- Dietrich, H. A.** 2019. Looduspilte Eestimaast / Tlk H. Miller // **1**, 83–118
- Eek, L.** 2016. Õigeusu kiriku fülogeneesist // **5**, 764–787
- Eek, L., T. Erikson** 2020. Kuidas kirjeldada jumalat: Tänapäeva õigeusklik
arusaam kolmainujumalast // **3**, 418–441
- Eelma, M.** 2013. Illustratsioonid // **10**, 1771, 1781, 1801, 1821, 1920
- Engelbrecht, J.** 2018. Kolm printsi Serendipist // **5**, 771–782
- Engelbrecht, J.** 2020. Komplekssüsteemidest filosoofiliselt // **12**, 2180–2197
- Erikson, T.** vt Eek, L., T. Erikson
- Espak, P.** 2013. Sumeri Gilgameši surm: Esimene teoloogilis-filosoofiline alus-
tekst // **11**, 1923–1954
- Galilei, G.** 2016. Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike kahe uue teadusharu
vallast, mehaanika ja väiksemate liikumiste alalt / Tlk M. Pöld // **1**, 173–192; **2**,
353–368; **3**, 539–560; **4**, 731–751; **5**, 925–944; **6**, 1111–1136; **7**, 1305–1327; **8**,
1503–1519; **9**, 1693–1712; **10**, 1893–1903; **11**, 2079–2096; **12**, 2263–2288

- Gräzin, I.** 2015. Suveräänsuse sünd ja Nõukogude Liidu kadu // **11**, 1927–1943
- Hint, M.** 2013. Vaade Johannes Aaviku isiksusele seestpoolt // **4**, 668–687; **5**, 868–890
- Ibn al-Fāriḍ** 2013. Veinilaul / Tlk, komment. ja järels. K. Kasemaa // **2**, 311–318
- Joyce, J.** 2018. *Ulyxes*: 6. ptk: Hades / Tlk ja komment. K. Vende // **11**, 2016–2036; **12**, 2206–2226
- Jõerüüt, J.** 2017. Gustav Suits, Ernest Hemingway ja meie // **5**, 773–779
- Jõerüüt, J.** 2018. Silmad pärani kinni, ikka veel // **7**, 1155–1165
- Jääts, I.** 2015. Komi rahvusliku territoriaala autonoomia loomine // **1**, 52–75; **2**, 314–342
- Jääts, I.** 2016. Nõukogude rahvuspoliitika 1960.–1980. aastail: Vepsa näide // **9**, 1523–1556
- Kaasik, P.** 2016. "Relvavennad": Saksa ohvitseri kuju Teises maailmasõjas eesti sõduri mälestustes // **1**, 104–114; **2**, 285–325
- Kaasik, P.** 2021. "Võimuvaakum" Lõuna-Eestis 1941. aasta sõjasuvel // **1**, 137–170
- Kala, M.** 2012. Pluroopa duell: Paljukultuurse ühiskonna võitlus oma elu eest // **1**, 29–55
- Kasemaa, M.** 2018. Joonistused // **2**, 204, 230, 254, 260, 384
- Kaus, J.** 2021. Normaalsus ilus // **11**, 1923–1936
- Kettunen, L.** 2020. Vadja-retked / Tlk ja komment. J. Valge // **3**, 443–480; **4**, 713–731
- Kitt, R.** 2014. Eesti majanduse visioon: hajutatud riskide ja vähesese vaesusega. Ideed sotsiaalsest liberalismist Eesti puhul // **3**, 451–473
- Kitt, R.** 2018. Ise olemise ilu // **2**, 205–229
- Kivimäe, J.** 2017. Luterliku reformatsiooni tähendusest Eesti kultuuris // **10**, 1810–1830
- Klaas-Lang, B.** 2021. Üks ülikool, mitu keelt // **9**, 1571–1598
- Kokkov, K.** 2018. Arheoloogilise materjali tõlgendamine: Keskastme teooriate meetod // **1**, 69–85
- Kool, P.** vt Tiit, E.-M., M. Vähi, P. Kool
- Kull, K., E. Velmezova** 2019. Semiootikast ja vanasõnauuringuist: Kõnelus Arvo Krikmanniga // **5**, 857–886
- Kupp-Sazonov, S., V. Sazonov** 2020. "Kohe näha, et vanad sõbrad!": Ivan IV Julma kiri Rootsi kuningale Johan III-le // **12**, 2159–2174
- Kupp-Sazonov, S.** vt Sazonov, V., S. Kupp-Sazonov
- Kuusk, P.** 2014. Matemaatikast teoreetilisse füüsikasse // **4**, 592–602
- Kõiv, M.** 2013. Minu õpetaja Paul Kard // **8**, 1347–1367
- Kärner, T.** 2013. Maailm toimub // **2**, 195–204

- Kärner, T.** 2020. Ühiskonnateooria looduslikest ja loodusteaduslikest alustest ehk inimolendite inimlikust kasutamisest // **7**, 1196–1215
- Laaneots, A.** 2014. Vene-Gruusia 2008. aasta sõda: Põhjused ja tagajärjed // **5**, 816–845; **6**, 1030–1065; **7**, 1230–1260
- Laasik, K.** 2013. Asjade antusest tajus // **1**, 104–123
- Leedjärv, L.** 2017. Inimsõbralik universum // **8**, 1347–1371
- Leedjärv, L.** 2019. Üksildane Maa // **10**, 1731–1754
- Leis, H.** 2019. Grafiidijoonistused // **7**, 1188, 1219, 1244, 1282, 1300
- Lepajõe, M.** 2014. Milleks rahvuslikkusele tõlkimine? // **9**, 1539–1549
- Lepajõe, M.** 2015. Miks haridus on püha? // **9**, 1539–1559
- Lepajõe, M.** 2017. Tarkus ja õiglus kaitsevad kõiki: Reformatsiooni mõjust hariduskäsitusele Eestis // **1**, 3–18
- Lepik, P.** 2013. Usk ja ateism semiootilisest vaatepunktist // **8**, 1464–1477; **9**, 1651–1692
- Lewis, D.** 2015. Võimalikud maailmad / Tlk A. Unt // **6**, 987–997
- Liiva, S.** 2012. Joonistused // **1**, 18, 28, 56, 108, 155
- Liiva, T.** 2015. Viimane puuduv pintslitõmme Newtoni mehhanistlikul maailmapildil // **8**, 1422–1457
- Lipping, J.** 2014. Tsesuurist mõtlemises // **3**, 487–502
- Lukas, T.** 2012. Vastupidav ühiskond vajab isamaalisust // **1**, 57–66
- Luks, L.** 2017. Sõber on Matjus, kuid veel suurem sõber — eimiski: Riieldes olemisajaloolise mõtlemisega // **12**, 2170–2200
- Luks, L.** 2019. Igav on, härrased vannutatud mehed! // **3**, 529–541
- Maimets, K.** 2017. Boolerost “Koiduni” // **2**, 261–273
- Maimets, T.** 2021. Teleoloogia ja bioloogia // **4**, 662–685
- Mikita, V.** 2020. Koduõu ja ilmaruum // **11**, 1923–1930
- Mikkov, P.** 2021. Lõpmatusest matemaatikas ja teoloogias // **12**, 2119–2156
- Mindock, G.** 2015. Luulet / Tlk ja järels. J. Talvet // **3**, 498–502
- Moss, R. T.** 2015. Kollaažid // **4**, 625, 650, 688, 696, 734
- Mägi, V.** 2015. Õppiv insener: Eesti tehnikaharitlaskonna kasvamine ja küpsemine 1860–1940 // **9**, 1561–1591; **10**, 1807–1843
- Mälksoo, L.** 2015. Friedrich Martens ja tema aeg: Kui Venemaa kuulus rahvusvahelise õiguse Euroopa-traditsiooni // **8**, 1347–1372
- Mälksoo, L.** 2019. Vaidlused ÜRO inimõiguspaktide üle ja Nõukogude Liidu lagunemine // **1**, 29–57
- Mälksoo, L.** 2021. Versailles’ rahulepingust Molotovi-Ribbentropi paktini // **12**, 2157–2185
- Männiste, I.** 2017. D. H. Lawrence: Loodus, tehnika ja seade-stu // **3**, 496–522
- Mölder, B.** 2021. Vaim ja tõlgendus // **4**, 689–719

- Mölder, M.** 2017. Nähtamatu enamus: Eesti kodanike liberaalne ja konservatiivne enesemääratlus ning hoiakud 2016. ja 2017. aastal // **6**, 980–1021
- Müllerson, R.** 2015. Friedrich Martens — valgustuse edasikandja: Rööpjooni tema aja ja tänapäeva probleemide vahel // **8**, 1373–1398
- Naab, E.** 2014. Evangeelium ja impeerium: Jumal-inimese konstrueerimine // **7**, 1206–1217
- Nurmis, K.** 2013. Eesti rahva kannatuste aasta ja Saksa okupatsioon // **5**, 892–921
- Ojamaa, T.** 2016. Lõimumisest paguluses: Juhan Aaviku mälestuste põhjal // **6**, 968–996
- Olesk, P.** 2014. Ajalugu ja mitteajalugu // **4**, 733–753; Kuidas kirjutada ajalugu ehk elulood matemaatikas // **8**, 733–753
- Olesk, P.** 2018. Sina, Paul Ariste // **6**, 967–977; **7**, 1191–1204
- Oll, E. E.** 2021. Joonistused // **8**, 1380, 1413, 1453, 1474, 1482, 1520
- Otsing, H.** 2018. Saatesõna // **5**, 860–863
- Paales, L.** 2018. Kas Jumal saab aru viipekeelsetest palvetest?: Kurtus, vaikus ja viipekeeled kristlikus traditsioonis // **7**, 1232–1266; **8**, 1403–1440
- Paatsi, V.** 2012. “Terre, armas Eesti rahwas!”: Kuidas maarahvast ja maakeelest sai eesti rahvas, eestlased ja eesti keel // **2**, 231–257
- Palmaru, R.** 2018. Kellele ja miks on vaja teadust? // **4**, 649–666
- Peterson, Ü.** 2016. Islamiriik ja mittemuslimid: Abū Yūsufi *Kitāb al-kharādž*’i näitel // **3**, 447–485; **4**, 673–707
- Peterson, Ü.** 2016. Süüria kodusõjani viinud sündmustest islamimaailmas ja eriti Süürias // **12**, 2209–2233
- Peterson, Ü.** 2019. Juudid islami ajaloos // **11**, 2000–2035
- Peterson, Ü.** 2020. Juudivastatus tänapäeva islamimaailmas // **12**, 2115–2157
- Piirimäe, K.** 2016. “Balti kriis” ja Eesti välispoliitika algus 1990–1991 // **8**, 1331–1365
- Plaa, J.** 2012. Varane vene õigeusu mõju Eestis ja Petserimaal: Õigeusklikud ja õigeusu pühimud 11.–17. sajandil // **1**, lk 75–105
- Pungas-Kohv, P.** 2016. Kui soine on eesti ilukirjandus? // **12**, 2113–2140
- Pöder, T.-A.** 2015. Evangeeliumile keskenduv usupuhastus // **10**, 1844–1864
- Pärnapuu, P.** 2016. Eesti teadlaste teadusloome rämpsjakirjades // **7**, 1139–1172
- Raal, A.** 2012. Punsli õli // **10**, 1792–1814
- Rahu, M., T. Bachmann** 2015. Teadusartikkel: Autorsus ja tänuavaldus // **1**, 3–43
- Rahu, M., T. Bachmann** 2017. Teadusartikkel: Eelretsenseerimisprotsess // **1**, 38–71
- Realo, A.** vt Allik, J., A. Realo

- Ristikivi, A.** 2016. Ajaloõpetuse muutumine Eestis 1987. aastast tänapäevani // **12**, 2234–2242
- Rohtmets, P.** 2020. Liimist lahti õigeusumaailm // **1**, 78–114
- Rosentau, M.** 2016. Mida inimene tõeliselt vajab?: Seksuaalsed vajadused ja erootikakultuur // **5**, 848–869
- Ruutsoo, R.** 2021. 13. aprill 1988: “Mõtleme veel...” // **4**, 588–629
- Rämmer, A.** 2019. Väärtustest ja neid kujundavatest teguritest // **8**, 1347–1381
- Saar, K. L.** 2012. Milleks meile Higgsi boson? // **11**, 1923–1935
- Saard, R.** 2014. “On küll kahju...”: Luteri kiriku vaimulike välissõitudest ja välismaa kirikutegelaste külaskäikudest Eesti NSVsse // **7**, 1164–1205
- Sarv, M.** vt Annus A., M. Sarv
- Sazonov, V., S. Kupp-Sazonov** 2018. Pealetükkiv kosilane Moskooviast: Ivan IV Julma kiri Inglise kuningannale Elizabeth I-le // **11**, 1968–1988
- Sazonov, V.** vt Kupp-Sazonov, S., V. Sazonov
- Siil, I.** 2021. Mälestuste hargnevad lõngad: Riigitiüri juures // **8**, 1347–1379
- Soonsein, R.-M.** 2020. Linoollõiked // **2**, 202, 236, 267, 273, 344
- Sootak, J.** 2020. Kui kaugele võib põhjus jääda tagajärjest?: Karistusõiguslikke mõttekäike ja paradokse kausaalsest // **7**, 1155–1176
- Sootak, J.** 2021. Karistusseaduse kohaldamine: Seadus ise ja mõnda, mis sinna juurde kuulub // **11**, 1947–1981
- Sooväli, J.** 2014. Friedrich Nietzsche ja Eesti kultuur // **10**, 1747–1761
- Sutrop, U.** 2012. Kuidas me mõistame rahvusteadust? // **7**, 1155–1177
- Zeami** 2021. Ülestähendusi õiest esitusstiilis / Tlk, komment. ja eess. M. Juurikas // **4**, 630–660; **5**, 893–921
- Zolotko, J.** 2016. Illustratsioonid sarjast “Sõna ja tegu” // **1**, 28, 38, 59, 115, 138
- Žadan, S.** 2017. Kolm esseed / Tlk ja järels. R. Roasto // **9**, 1628–1635
- Taagepera, R.** 2012. Hea uudise toojat karistatakse: Välis-Eesti Muinsuskaitse Selts // **12**, 2217–2248
- Taagepera, R.** 2019. Keeled ja geenid Eesti kandis // **5**, 809–831
- Tamm, M.** 2012. Liivimaa leiutamine: Uue kristliku koloonia kuvandi loomine 13. sajandi esimesel poolel // **2**, 195–229
- Tamm, M.** 2013. Juri Lotman ja kultuurimälu teooria // **10**, 1747–1770
- Tammiksaar, E.** 2013. Põlevkivitööstuse algus Eestis — eeldused ja põhjused: Ajalooline sissevaade // **1**, 15–48; **2**, 278–309
- Tammiksaar, E.** 2017. Põlevkivitööstuse sünni ja arengu Nõukogude Liidus aastail 1918–1945 ning seosed Eestiga: 100 aastat tööstusliku põlevkivikaevandamise algusest Eestis ja Venemaal // **8**, 1403–1423; **9**, 1636–1655
- Tedersoo, L.** 2019. Seeneteadus ja selle areng Eestis // **12**, 2243–2255
- Tellegen, T.** 2014. Kõik on olemas / Tlk ja järels. V. Aabrams // **6**, 1067–1101

- Tiit, E.-M., M. Vähi, P. Kool** 2018. Paiksete ja hargmaiste eestlaste arvukuse hindamine // **2**, 231–253
- Tool, A.** 2020. Wilhelm Dilthey, Karl Ernst von Baer ja eluteadused // **8**, 1347–1389
- Tool, A.** 2021. Emil Du Bois-Reymond, *ignorabimus* ja maailmavaadete võitlus // **3**, 413–434
- Tooming, U.** 2012. Enesetõlgendus ja soovid // **6**, 1099–1127
- Torop, P.** 2015. Kultuuriteooria kui kultuuri eneseteadvus // **4**, 626–649
- Tõugu, E.** 2014. Info ja teadmine // **12**, 2208–2223
- Vahre, L.** 2013. Kalevipoja säng ja Jakobsoni äng // **12**, 2139–2156
- Veismann, U.** 2012. Saksa teadlased ja insenerid Nõukogude Liidus 1945–1955 // **6**, 988–1022
- Veismann, U.** 2019. Venemaa Teaduste Akadeemia reformimine // **5**, 888–925
- Velmezova, E.** vt Kull, K., E. Velmezova
- Vihalemm, P.** 2014. Kultuurisuhte muutumine: Kultuuris osalemine ja raamatuhuvi iseseisvuse taastanud Eestis // **3**, 422–449
- Vint, T.** 2014. Sulejoonistused eksliibristele // **1**, 35, 71, 96, 112, 160
- Volt, M.** 2012. Kuidas kunst käib: Sissejuhatuse kaasaegse kunsti dogmaatikasse // **12**, 2272–2278
- Volt, M.** 2017. Esteetilise hoiaku ontoloogia // **8**, 1379–1401
- Vähi, M.** vt Tiit, E.-M., M. Vähi, P. Kool

Toomas Kiho

P. S. Suur tänu kõikidele autoritele, kelle loominguga najal *Akadeemia* püsib ja saab lugejaid kõita.

AKADEEMIA ARTIKLIAUHINNA SAAJAD. (**Kuld** ja hõbe)

Aasta	<i>Universalialia</i>	<i>Humaniora</i>	<i>Socialia</i>	<i>Naturalia</i>
2012	Jaanus Plaat Marek Volt Uku Tooming	Marek Tamm Vello Paatsi Urmas Sutrop	Martin Kala Tõnis Lukas Rein Taagepera	Ain Raal Uno Veismann Kadi Liis Saar
2013	Kristjan Laasik Peet Lepik Peeter Espak	Mati Hint Kristo Nurmis Lauri Vahre	Jüri Allik, Anu Realo Jüri Allik Marek Tamm	Erki Tammiksaar Tiit Kärner Madis Kõiv
2014	Jaanus Sooväli Jüri Lipping Ergo Naab	Ants Laaneots Marju Lepajõe Riho Saard	Jüri Allik Robert Kitt Peeter Vihalemm	Enn Tõugu Peeter Olesk Piret Kuusk
2015	Amar Annus Thomas-Andreas Pöder Amar Annus, Mari Sarv	Indrek Jääts Peeter Torop Marju Lepajõe	Lauri Mälksoo Igor Gräzin Rein Müllerson	Talis Bachmann, Mati Rahu Vahur Mägi Taivo Liiva
2016	Üllar Peterson Mario Rosentau Liina Eek	Indrek Jääts Aare Ristikivi Peeter Kaasik	Kaarel Piirimäe Triinu Ojamaa Üllar Peterson	Piret Pungas-Kohv Ülar Allas Priit Pärnapuu
2017	Leo Luks Marek Volt Indrek Männiste	Kaire Maimets Jüri Kivimäe Jaak Jõerüüt	Amar Annus Marju Lepajõe Martin Mölder	Laurits Leedjärv Talis Bachmann, Mati Rahu Erki Tammiksaar
2018	Liina Paales Jüri Allik Henri Otsing	Peeter Olesk Kristin Kokkov Sirje Kupp-Sazonov, Vladimir Sazonov	Jaak Jõerüüt Robert Kitt Raivo Palmaru	Ülar Allas Ene-Margit Tiit, Mare Vähi, Pille Kool Jüri Engelbrecht

2019	Üllar Peterson Leo Luks Amar Annus	Kalevi Kull, Ekaterina Velmezova Toomas Alatalu Rein Taagepera	Urmas Bereczki Andu Rämmer Lauri Mälksoo	Laurits Leedjärv Leho Tedersoo Uno Veismann
2020	Andrus Tool Liina Eek, Toomas Erikson	Ilmar Anvelt Lauri Kettunen Sirje Kupp-Sazonov, Vladimir Sazonov	Üllar Peterson Jaan Sootak Priit Rohtmets	Valdur Mikita Jüri Engelbrecht Tiit Kärner
2021	Jan Kaus Bruno Mölder	Peeter Kaasik Imre Siil Birute Klaas-Lang	Lauri Mälksoo Rein Ruutsoo Jaan Sootak	Toivo Maimets Peeter Mikkov Andrus Tool

AKADEEMIA TÕLKEAUHINNA SAAJAD

Aasta	Tõlkija	Tõlge	Lähtekeel
2012	Paul-Eerik Rummo	Guillaume Apollinaire, “Vöönd”	prantsuse
2013	Kalle Kasemaa	Ibn al-Fāriḍ, “Veinilaul”	araabia
2014	Vahur Aabrams	Toon Tellegen, “Kõik on olemas”	hollandi
2015	Jüri Talvet Anto Unt	Gloria Mindock, “Luulet” David Lewis, “Võimalikud maailmad”	inglise inglise
2016	Mailis Pöld	Galileo Galilei, „Arutlusi ja matemaatilisi tõestuskäike kahe uue teadusharu vallast, mehaanika ja väiksemate liikumiste alalt“	itaalia
2017	Riina Roasto	Sergi Žadan, “Kolm esseed”	ukraina
2018	Kullo Vende	James Joyce, “ <i>Ulyxes</i> : 6. ptk: Hades”	inglise
2019	Hanna Miller	Heinrich August Dietrich, “Looduspilte Eestimaast”	saksa
2020	Katrin Laiapea	Hans Asperger, “”Autistlikud psühhopaadid” lapseas”	saksa
2021	Margit Juurikas	Zeami, “Ülestähendusi õiest esitusstiilis”	jaapani

AKADEEMIA KUNSTIAUHINGNA SAAJAD

Aasta	Autor
2012	Silvi Liiva
2013	Martin Eelma
2014	Tõnis Vint
2015	Rauno Thomas Moss
2016	Jevgeni Zolotko
2017	Peeter Allik
2018	Markus Kasemaa
2019	Heikki Leis
2020	Regina-Mareta Soonsein
2021	Eva Elise Oll

LEONHARD LAPIN. Taome sullepead tuvideks (1985)